

СИЁСИЙ АТАМАЛАРНИНГ

ҚИСҚАЧА ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ

Тошкент - 2021

Масъул муҳаррир: А.Ўтамуродов - фалсафа фанлари номзоди, профессор.

Тузувчилар:

Ҳ.Ю.Садиков, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий университети тадқиқотчиси

Т.Н.Хожиев, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий университети катта ўқитувчиси PhD

Такризчилар:

ЎзМУ доценти, PhD - **Ж.Қ.Юсубов**

ЎзМУ доценти PhD – **Э.З. Нишанбаева**

Ушбу луғатда сиёсий фанлар тизимида қўлланувчи асосий тушунчалар, категориялар, атамалар ўрин олган. Олий ўқув юрти талабалари, ўқитувчилари, сиёсатшунослик билан қизиқувчиларга мўлжалланган.

Кириш сўзи

«Azon new media» МЧЖ директори Гайратхўжа Сайидалиев

А

Абдикация – тахтдан, ҳокимиятдан, лавозимдан воз кечиш. Отанинг ўғилни меъросдан ва оилага мансубликдан маҳрум этиши.

Аболиционизм – бирор қонунни бекор қилишга қаратилган оммавий ҳаракат. XVIII аср охири ва XIX асрнинг биринчи ярмида АҚШда негрларни қулликдан озод қилиш учун бошланган ҳаракат иштирокчилари – аболиционист деб аталган.

Аборигенлар – мамлакат, ҳудудда, бу ерга янги келганлардан фарқли равишда қадимдан яшаб келаётган туб аҳоли.

Абrogация – эскирган қонуннинг бекор қилиниши: 1) амалдаги қонунни янги қонун билан алмаштириш орқали; 2) амалдаги қонунни бошқа қонун томонидан расман бекор қилиш орқали; 3) қонун амал қилиши муддати расман тугаганида; 4) қонун қабул қилинган шароит, вазиятнинг ўзгариши туфайли уни бекор қилиш зарурати вужудга келиши натижасида.

Абсентеизм – сиёсий иштирокдан бош тортиш, сиёсий лоқайдлик. Абсентеизм сайловчилар томонидан сайловларда онгли равишда қатнашмаслик, мавжуд бошқарув тизимига қарши пассив қаршилиқ, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини амалга оширишга нисбатан бефарқлигининг намоён бўлиши шаклларида намоён бўлади. Кенг маънода у аҳолининг сиёсий ҳаётга эътиборсизлиги, оддий одамларнинг “менга ҳеч нарса боғлиқ эмас”, сиёсат “менинг ишим эмас” сингари тасаввурларини ҳам ўз ичига олади. Абсентеизм инсоннинг жамиятдаги эркинлигининг белгиси сифатида намоён бўлади. Бироқ, сиёсий ҳаётда иштирок этмаслик эвазига эркин бўлиш тафаккурнинг торлигига, жамият ва давлатнинг ижтимоий-сиёсий ишларига бефарқ қарашга олиб келиши мумкин. Абсентеизм қуйидаги сабабларга кўра вужудга келиши мумкин: шахсда сиёсий маданият етарлича шаклланмагани; гуруҳга мансублик хиссининг йўқотилиши ёки умуман бўлмаганлиги; сиёсий институтларга ишончсизликнинг ниҳоятда кучлилиги; ҳокимиятга таъсир эта олмаслик ҳисси; ҳаётдан мамнунлик. Яъни абсентеизм ҳаётнинг ижтимоий-сиёсий шароитларидан ўта даражада қониқмаслик ёки ўта қониқиш натижаси

бўла олади. Шунга кўра, А. ҳокимият аҳоли ижтимоий мададидан махрумлигини ёки сиёсий барқарорлик муҳотида фаолият кўрсатаётганлигини англатади. А. барча жамиятларда мавжуд. Оммавий кўринишида у аҳолининг манипуляция объектига айланишига олиб келиши мумкин.

Абстракция - нарсаларнинг бир қатор хусусиятларидан ва улар ўртасидаги алоқадорликлардан ҳаёлан чалғиш воситасида унинг бирор муҳим қирраси, жиҳати, белгиси, хоссаларида эътиборни жамлаш имконини берувчи илмий усул.

Абсолютизм – мутлоқ ҳокимият, мустабид ҳокимият маъноларини англатади. Абсолютизм – бир кишининг (подшо, султон, император) қонун билан чекланмаган мутлоқ ҳокимиятига асосланган давлат бошқаруви шакли. Абсолютизм Франция ва Англияда XVII асрда, Японияда XVIII аср бошларида, Туркия, Мисрда XIX аср охирида, Ўрта Осиёда XX аср бошигача мавжуд бўлган. Бу турдаги давлатда ҳокимият бир киши кўлида тўпланади, давлат улкан бюрократик аппарат (давлат муассасалари), мунтазам армия, суд, полиция ёрдамида идора қилинади. Абсолютизм давлат бошқарувининг ҳаддан ташқари юқори даражада марказлашуви билан боғлиқдир. Бошқарувнинг ушбу шаклини тавсифлаш учун ҳам “абсолют монархия” тушунчаси ишлатилади.

Авангард партиялар – партияларнинг муайян тури. У жамиятдаги ижтимоий-сиёсий кучларга етакчиликка даъвогарлик қилади, бунини мамлакатдаги муаммоларни ҳал эта олиши ва жамиятга самарали раҳбарлик қила олиши билан асослайди.

Автаркия – (юнон. *avtarkia* – мустақиллик, ўз-ўзини таъминламоқ) айрим давлатлар ўз хўжалигини бошқа мамлакатлар таъсиридан ажратиб мустақил хўжалик сифатида ривожлантиришига қаратилган сиёсат номи. У мазкур мамлакатнинг бошқа мамлакатлар билан хўжалик алоқаларини ўз манфаатларига бўйсундириб, товар импортини чеклаш ва экспортни кучайтириш кабиларни назарда тутди. **Маданий автаркия** – анъанавийликни ҳимоя қилишга қаратилади. **Сиёсий автаркия** – давлат ва нодавлат субъектларининг сиёсий институтларнинг алоҳидалигига эришиш орқали ёпиқ сиёсий тизим яратишга бўлган интилишлари, чора ва воситалар жамламаси. Ички сиёсий автаркия марказ ва минтақалар, уларнинг айрим унсурлари ўртасида зиддиятлар мавжудлигида ўз ифодасини топади.

Автократия – бир кишининг чекланмаган ва назорат қилинмайдиган ҳокимиятига асосланган бошқарув шаклларида бири. Баъзида субъектларнинг давлат фаолиятининг қайсидир соҳасида чекланмаган ваколатлари мавжудлигини англатади. Замонавий политологияда баъзан етакчининг назоратсиз фаолият олиб боришига асосланган тоталитар ва авторитар сиёсий тизимларни белгилайди. Автократик бошқарув эркинлик, тенглик, адолат

сингари умуминсоний кадриятларни инкор этади, жамиятни плюрализм, демократия, бирдамлик тамойиллари ёрдамида бошқаришдан узоқ бўлади. Қадимги Шарқдаги монархиялар, Рим ва Византия империялари, Янги давр абсолют монархиялари автократик ҳисобланади.

АВУАРЛАР — чет элдаги банкларга қўйилган омонатлар; чет-ел *валюта*сини олиш ҳуқуқини берувчи хориждаги қисқа муддатли омонатларнинг барча турлари.

АВГИЯ ОТХОНАСИ — 1) қадимги грек мифологиясида — подшо Авгиянинг бир неча йиллардан буён тозаланмаган, ғоят ташландиқ, ифлос отхоналари; бу отхоналар афсонавий қаҳрамон Геракл (Геркулес) томонидан бир кунда тозаланган. У бу отхоналарга иккита дарёнинг сувини қўйиб юборган, сув отхоналардаги гўнглари ювиб олиб чиқиб кетган. 2) (*Кўчма маъноси*) ҳаддан ташқари ташландиқ, тартибсиз, ифлос нарса.

АВРАЛ — 1) кеманинг ҳамма ёки қарийб ҳамма шахсий состави томонидан бажариладиган умумий иш. 2) (*Кўчма маъноси*) ходимларни зарур топшириқ, кечиктириб бўлмайдиган бирор ишни (масалан, табиий офат рўй берган ҳолларда) бажариш ва ҳоказоларга сафарбар этиш. “А” сўзи кўпинча салбий маънода — уюшқоқсизлик оқибатида рўй берадиган ҳайбаракалчалик, шошма-шошарлик ва зўрма-зўраки ишлашни ифодалаш учун ишлатилади.

АГИТАЦИЯ — оммани муҳим ижтимоий-сиёсий, ҳўжалик вазифаларини ҳал қилишга жалб қилиш мақсадида уларнинг онг ва кайфиятига оғзаки ҳамда матбуот орқали таъсир қилишдан иборат сиёсий фаолият. Сухбатлар, митинглар, газета, радио, телевидение, кино, плакатлар, карикатура ва шу кабилар А. воситалари ҳисобланади.

АГРАРИЙЛАР — 1) катта ер эгалари, помещиклар. 2) Катта ер эгаларининг манфаатларини ҳимоя қилувчи реакцион сиёсий партияларнинг аъзолари.

АГРЕМАН — бир давлатнинг бошқа давлат доимий дипломатик вакилини ўз мамлакатида қабул қилиш тўғрисидаги розилиги бўлиб, бу вакилнинг номзоди аввал дипломатик йўл билан келишиб олинади.

Автономия – мухторият; Конституция билан белгиланувчи ва давлат таркибидаги сиёсий субъектларга нисбатан мустақил фаолият кўрсатиш имконини берувчи ҳуқуқ, имкониятнинг мавжудлиги; маълум ҳудудда **жиПС** яшаётган алоҳида миллатга давлат ичида бериладиган кенг ўз-ўзини бошқарув. У ички қонунлар чиқариш ва ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқини, ўз-ўзини идора этишни назарда тутди.

Авторитаризм - сиёсий бўлмаган соҳаларда шахс ва жамиятнинг мустақил ривожланишига имкон берувчи, сиёсат соҳасида шахс ёки гуруҳнинг яқка ҳукмронлигига асосланган, лекин муайян чекловларга эга сиёсий тизим

тури. Авторитаризмнинг дастлабки маъноси – *авторитет ва анъанага асосланган катталар ҳокимиятини ҳурмат қилиш*. Авторитаризмда давлат ва жамият бир-бирига нисбатан мустақил бўлиб, улар ўртасидаги муносабатлар маълум қоидалар билан тартибга солинади. Авторитаризмнинг белгиларига а) ҳокимиятнинг кучли марказлашуви; б) шахс ёки гуруҳнинг ҳокимиятга яқка ҳокимлиги; в) мухолифотнинг тўла ёки қисман тақиқланиши; г) ҳокимиятнинг куч ёрдамида алмашинуви; д) чекланган плюрализм сингарилар киради. Авторитар сиёсий тизимда айрим фаолият турлари (асосан – сиёсий фаолият турлари) тақиқланади. Давлат шахс эркинликлари, ҳуқуқларига тажовуз қилмайди, лекин уларнинг институционал кафолатлари тизимини охиригача яратмайди. Бугунги кунда мавжуд сиёсий тизим турларидан энг қадимгиси. Авторитар тартиботларда ҳокимият бирор етакчи мафкура ёки сиёсий партияларга эмас, армия, дин, анъанавий қадриятлар ва ҳ.ларга суянади, жамиятга янги қадриятлар тизимини киритишга “янги инсонни” шакллантиришга ҳаракат қилмайди. Авторитар тартиб кенг ва турғун ижтимоий негизга муҳтож, шунинг учун у фуқаролик жамиятини йўқ қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўймайди, жамиятнинг шаклланган, анъанавий тартибини сақлаб қолишга интилади.

Авторитет – барча эътироф этган, аҳамиятли, таъсирга эга – барчанинг эътирофига сазовор бўлган инсон ёки гуруҳ сифати. **Сиёсий авторитет** - бир гуруҳ ичида ўз аъзосининг шахсий ва ишбилармонлик хислатлари тан олинishi даражаси. Шахснинг ижтимоий гуруҳ ёки жамиятдаги таъсирини, нуфузини акс эттиради.

Аггрегация - сиёсий тизим функцияси. Индивидлар ва ижтимоий гуруҳларнинг сиёсий талаблари партиявий дастурлар ёки сиёсий етакчиларнинг дастурларига айланиши борасидаги фаолият. Манфаатлар аггрегацияси шахсий (сиёсий етакчи, харизматик етакчи, дохий) ёки институционал йўл билан амалга оширилиши мумкин. Иккинчи вазиятда манфаатлар аггрегациясида патрон-клиентелистик тўрлар, ҳамкорлик гуруҳлари, рақобат қилаётган партиялар, ҳарбий кучлар, бюрократия, бизнес тузилмалари иштирок этадилар. Манфаатлар аггрегацияси – ижтимоий гуруҳ ичидаги талабларнинг мувофиқлаштирилиши ва келишуви, ажратиб олинган манфаатлар ўртасида муайян поғоналашувнинг ўрнатилиши, келишилган асосда гуруҳ учун ягона мақсаднинг ишлаб чиқилиши ва шу негизда унинг яхлитлигини ва сиёсий ҳокимиятга таъсирини ошириш билан боғлиқ жараёнидир.

Агиократия – грекча авлиё – муқаддас нарсалар, қадриятлар, юқори маънавиятга асосланган ҳокимият. Маънавий тубан ҳокимиятга қарши қўйилади.

Агностицизм – дастлаб: худо мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигини билиб бўлмаслик; замонавий фалсафий маънода - дунёни билиш, объектив ҳақиқатга етишиш мумкинлигига ишончсизлик.

Агрессия – тажовуз, босқинчилик, бир ёки бир неча давлатнинг бирор давлат, халқ сиёсий мустақиллиги ва суверенитетига қарши харбий кучни ноқонуний тарзда қўллаши. Агрессия тўғридан-тўғри, бавосита, қисман амалга оширилади. Ҳар қандай вазиятда у кескинлик ортиши, қурбонлар, сиёсий ва б. вазиятларнинг нобарқарорлашувига олиб келади. Халқаро ҳуқуқда агрессия учун халқаро ҳуқуқий жавобгарлик тамойили амал қилади, БМТ Низомида агрессиянинг ноқонунийлиги белгилаб берилган.

Адекват – айнан ўхшаш, тенг маъноли.

Адепт – бирор таълимот, ғоянинг ашаддий тарафдори, давомчиси.

Адолат - кишилар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг маълум тартиби ҳақидаги, ҳар кимни хизматига яраша тақдирлаш ҳақидаги тасаввурларни ўз ичига олувчи тамойил. Адолат тенглик тушунчаси билан узвий боғлиқ. Ҳуқуқий демократик давлатларда адолат - барчанинг қонун олдида тенглиги ва қонуннинг барчага тенг тегишлилигидир.

Аккредитация – 1) халқаро ҳуқуқда бир давлат қошида иккинчи давлат ёки халқаро ташкилот вакилини шу давлат ёки ташкилот розилигига кўра тайинлаш; 2) мухбирларнинг бирор ахборот агентлиги, давлат раҳбари ёки халқаро ташкилот котибиятида (бирор халқаро тадбир ташкилий қўмитаси котибиятида) тайинланиши.

Актор – сиёсий жараён иштирокчиси. Уларни бавосита ва бевосита субъектларга бўлиш қабул қилинган. Бавосита сиёсат субъектларига – шахс, синфлар, ижтимоий қатламлар, гуруҳлар, миллатлар, демографик гуруҳлар, регионал гуруҳлар, диний гуруҳлар киради. Бевосита сиёсат субъектларига – давлат, партиялар, ассоциациялар, ҳаракатлар, сиёсий элиталар ва сиёсий етакчилар, яъни вакиллик тизими асосида бавосита субъектлар манфаатини сиёсий ҳокимиятда баён этувчи сиёсий институтлар киради.

Акцессион шартнома – бирор давлат илгари бошқа давлатлар қабул қилган шартномага қўшилганлигини тасдиқловчи шартнома.

Алармизм – интеллектуаллар ва экспертларни бирлаштирувчи замонавий ғоявий оқим. У хавф солаётган глобал муаммолар – ядровий, экологик ва ҳ. – борасида огоҳлантиради.

Алармист – етарли асоси бўлмай туриб, дод-вой солишни яхши кўрувчи, миш-мишлар тарқатувчи шахс.

АЛЬФА ва **ОМЕГА** — грек алифбесининг биринчи ва охириги ҳарфи бўлиб, кўчма маънода—асосий бошланиши, моҳияти демак. От альфи до омеги—бошдан охиригача, бутунлай ҳаммаси.

Альянс – умумий мақсадларга эришиш ниятида айрим шахслар, сиёсий партиялар ёки давлатларнинг бирлашуви, иттифоқи.

Альтруизм – бошқа инсонлар учун қайғуриш, бошқалар учун ўз манфаатларидан ҳам воз кечиш.

АЛИБИ — бирор жиноятда айбланаётган шахснинг жиноят содир бўлган вақтда жиноят содир бўлган ерда бўлмай, балки бошқа жойда эканлигига асосланиб унинг айбдор эмаслигини тасдиқлаш.

АМНИСТИЯ — суд томонидан ҳукм қилинган кишиларни қисман ёки тўла афв этиш; афв этиш ҳуқуқи олий ҳокимият органи қўлида бўлади.

АМОРАЛИЗМ — ахлоқ-одоб принципларидан воз кечиш, ҳар қандай *ахлоқни*, ор-номус ва виждонни рад этиш; шафқатсизликни, одамгарчиликка ёт қусурларни, ахлоқий бузуқликни оқлаш.

АМПЛУА — 1) актёрнинг шахсий имконияти ва сахнадаги қобилятига жуда ҳам мос тушадиган ролнинг бир тури (масалан, ижобий қаҳрамон роли, комик роль). 2) (*Кўчма маъноси*) жамиятда тутган ўрни, касби, мавқеи.

Амалий сиёсатшунослик – бевосита амалий вазифаларни ҳал этишга қаратилган сиёсат фанининг таркибий қисми. Амалий сиёсатшуносликнинг асосий вазифаси муайян сиёсий субъектлар фаолиятининг самарадорлигини ошириш мақсадида улар учун аниқ тавсиялар ва қисқа муддатли тахминларни шакллантиришдан иборатдир. Амалий сиёсатшуносликнинг асосий соҳаси – барча алоқалари ва муносабатларини ҳисобга олган ҳолдаги сиёсатнинг муайян вазиятидир.

Амальгамизация – икки ёки ундан ортиқ этник гуруҳ ёки халқнинг биологик жиҳатдан аралашуви натижасида уларнинг бир этник гуруҳ ёки халқ сифатида танилиши.

Амбивалентлик – қарама-қарши ҳиссиётларнинг бир вақтда мавжудлиги. Масалан, бир одамда бирор ҳодиса ҳам ҳайрат, ҳам нафрат уйғотиши.

Амбиция – инсон томонидан ўз маънавий, интеллектуал ва бошқа сифатларига ортиқча баҳо бериш, ўзи тўғрисида юқори фикрда бўлиш, ҳаддан ортиқ ўзини севиш натижасида вужудга келувчи ман-манлик.

Аналитик – таҳлил усулига асосланган, таҳлилий.

Аналогия – умуман ҳар хил бўлган предметлар, ҳодисаларнинг муайян маънода ўхшашлиги, монандлиги.

Анархизм – 1) бошлиқсиз, бебош; 2) тартибсизлик, хаос; 3) ҳокимиятсизлик, ҳокимиятнинг йўқлиги) фалсафий, ижтимоий–сиёсий оқим. Яна бир маъносида у антиэтатистик ҳар қандай ғоя, фаолият, шу жумладан, экстремизмни англатади. У давлат, ҳуқуқ ва конституцион бошқарувнинг ҳар қандай шаклларида воз кечишга чақиради. Мақсади – шахсни ҳамма соҳада давлатнинг ҳар қандай таъсиридан озод этиш.

Анархистик концепциялар хилма-хил. Лекин уларнинг барчаси учун умумий ғоялар мавжуд: 1) ижтимоий адолатсизликнинг асосий сабаби – давлат ва унинг сиёсий–ҳуқуқий институтлари, деб ҳисоблаш; 2) жамиятни юқоридан пастга ташкил этиш; 3) давлат ва ҳуқуқни фуқаролик жамиятига мутлақо қарама-қарши институт сифатида тушуниш; 4) шахс эркинлигининг шарти сифатида давлат, ҳуқуқий зўрликнинг ҳар қандай шакли йўқ қилинишини талаб этиш. Бугунги кунда анархизм мафкура майдонида муҳим ўрин тутмайди ва, асосан, либертаристик, антиглобалистик ва экологик ҳаракатлар билан бирикишга ҳаракат қилади.

АНАФЕМА — черковдан ҳайдаш, черковнинг лаънатлаши бўлиб, у руҳонийларнинг ҳукмрон бошлиқлари томонидан черков таълимоти ва дин *ақидаларини* тан олмайдиган прогрессив жамоат ва фан арбобларига қарши диний *террор* воситаси сифатида қўлланилади.

АНАХРОНИЗМ — 1) хронологик хато. 2) Бирор даврни таърифлаётганда бу даврга хос бўлмаган белгиларни унга киритиш. 3) Эскилик сарқити, эскиб қолган, ҳозирги даврга хос бўлмаган одат.

АНГАРИЯ — урушаётган давлат томонидан бетараф давлатларга тегишли транспорт воситаларини (асосан, савдо кемаларини) босиб олиш ва улардан ҳарбий мақсадларда фойдаланиш.

Анклав – маълум бир давлат ҳудуди билан тўлиқ ўраб олинган иккинчи бир давлатга тегишли ҳудуд.

Аннексия – бир давлат томонидан бошқа давлат ҳудудининг, шунингдек халқаро ҳамжамятнинг умумий фойдаланишида бўлган макон ҳудудининг (миллий юрисдикция чегараларидан ташқаридаги Антарктида, Тинч океани туби ва бошқа шу кабилар) бир қисмини зўрлик билан ва ғайриқонуний қўшиб олиниши, эгалланиши. Аннексиянинг қонунга хилофлиги БМТ Уставида ҳам қайд этилган бўлиб, унда давлатларнинг ҳудудий дахлсизлиги, яхлитлилиги ва сиёсий мустақиллигига қарши куч ишлатиш ёки куч ишлатиш билан таҳдид қилиш тақиқланади. Аннексия экстремистик мафкура билан қуролланган давлатларга хос бўлган тажовузкор ташқи сиёсатнинг бир қисми сифатида намоён бўлади (нацистлар Германиясининг Австрия “аншлюси”).

Аннотация – китоб, мақола ва шу кабиларнинг аҳамияти, мазмуни ҳақидаги қисқача маълумот.

Аномалия – меъёр, умумий қонуниятдан чекиниш.

Аномия - жамиятда умумий эътироф этилган ҳуқ-атвор меъёрларининг, қадриятларнинг заифлашуви ёки йўқолиб кетиши натижасида асоциал фаолиятнинг, жумладан, сиёсатда радикализм ва экстремизмнинг кучайиши билан боғлиқ ҳолат. Шунингдек, замонавийлашув ва саноатлашув даврида, ўтиш жамиятларида инсонда аввалги қадриятларнинг емирилиши

натижасида ўз мақомини тўғри аниқлай олмаслик ва тегишли хулқ-атвор моделларини танлай олмаслик ҳолати. Бу маънода атамани фанга Э.Дюркгейм киритган.

Аномик манфаат гуруҳлари – манфаат гуруҳларининг келиб чиқиши ва уюшиш даражасига кўра турларидан бири. Улар стихияли тарзда у ёки бу ҳодисага реакция сифатида вужудга келади (масалан, оломон, намоёиш тарзида). Бу гуруҳ томонидан доимий уюшган фаолият кузатилмайди. Бундай гуруҳларнинг давлат билан сиёсий мулоқоти мунтазам эмас. Ички тузилиши – нобарқарор, ташкилий имкониятлари эса – чекланган. Натижада фаолиятлари кўпинча самарасиз ва, асосан, кучга таянади.

Антиглобализм – глобаллашув жараёнининг айрим қирраларига, жумладан, Трансмилий корпорациялар ва Халқаро савдо ташкилоти сингари ташкилотларнинг устунлигига қарши қаратилган сиёсий ҳаракат. Ижтимоий ҳодиса сифатида у жуда ёш – тарихини 1999 йилда Сиэттлдаги халқаро савдо ташкилоти анжуманини ўтказишга йўл қўймаган даврдан бошлайди. Антиглобализм кўпинча альтерглобализм, яъни альтернатив неолиберал глобаллашув билан адаштириб юборилади. Антиглобалистлар ва альтерглобалистлар ўз стратегик мақсадлари нуқтаи назаридан бир-биридан тубдан фарқ қилса-да (антиглобалистлар изоляционистик ва консерватив мавқеларда турадилар, альтерглобалистлар эса, миллий чегараларнинг йўқ бўлиб кетишини назарда тутувчи классик сўл платформада турадилар), улар кундалик сиёсий амалиётда одатда биргаликда ҳаракат қиладилар. Ҳаракат таркибида марксистлар, пацифистлар, жониворлар ҳимоячилари, анархистлар, “яшиллар”, изоляционистлар, сексуал камчилик вакиллари, касаба уюшмалари, ёшлар, инсон ҳуқуқлари, истеъмолчилар ҳуқуқлари ҳимоячилари, миллатчилар, ишсизлар сингари бир-биридан ғоявий қарашлари, ижтимоий негизи, мақсадлари, тузилиши ва вазифаларига кўра фарқ қилувчи турфа кучлар фаолият кўрсатади.

Антиномия – бир хил даражага асосланган ва тўғри деб эътироф этиладиган, лекин қарама-қарши ҳукмлар тўқнашуви.

Антисемитизм – ирқий айирмачилик ва миллий низони авж олдиришга уринувчи миллатчиликнинг энг кескин кўринишларидан бири. Яҳудий миллатига мансуб шахсларга нисбатан душманлик муносабати ва таъқибни тарғиб қилувчи мафкура ва сиёсат. Шакллари: сегрегация, дискриминация, геноцид.

Антагонизм – муросасиз қарама-қаршиликлар.

Антропология – 1) дастлаб инсоннинг келиб чиқиши ва биологик хусусиятлари тўғрисидаги фан; 2) ҳозирги вақтда – инсонни коинот ҳодисаси сифатида, биологик ва ижтимоий-маданий ўлчовларда ўрганувчи фанлар

бирлиги. **Маданий антропология** – примитив ва анъанавий жамиятларни асосан маънавий ўлчовда – эътиқодлар, қадриятлар, одатлар нуқтаи назаридан ўрганувчи фан. **Сиёсий антропология** – сиёсатнинг биологик, интеллектуал, ижтимоий, маданий, диний ва ҳ. инсон сифатларига боғлиқлигини, шунингдек, сиёсий тартибнинг шахсга таъсирини ўрганувчи фан.

Антропоцентризм – инсонни коинотнинг марказига қўйиш, барча нарсанинг мезони сифатида қараш.

АНТИПОДЛАР—1) ер шарининг икки қарама-қаршл томон- ларида яшовчи кишилар. 2) (*Кўчма маъноси*) эътиқоди, маслаклар, қарашлари, дид ва характерлари турлича бўлган кншилар.

АНТИТЕЗИС (а н т и т е з а)—қарама-қарши қўйиш; бош қонидани (*тезисни*) инкор этувчи мангиқий фикр.

АНТИК — қадимги; қадимги грек ёки қадимги Рим қулчилнк жамиятига тааллуқли.

АНТОЛОГИЯ — турли авторларнинг танланган бадиий асарларининг (кўпинча шеърларининг) тўплами.

Анъана – тарихан вужудга келган, барча учун умумий, одатдаги ҳаёт услуби ва ҳаракатга айланган, муайян жамият ёки ижтимоий гуруҳда ҳукмронлик қилувчи, алоҳида шахслар ҳам, бутун жамият ҳам амал қилишини талаб этувчи ва амал қилинувчи ижтимоий ҳаёт тартиби ёки урф-одатлар, ахлоқ меъёрлари, қарашлар тизими. Анъана – ўтмишдан ўтувчи ёки қабул қилинувчи барча нарса: барқарор удумлар, институтлар, ижтимоий ёки сиёсий тизимлар, қадриятлар, эътиқодлар ва ҳ. Анъаналар ўтмиш билан узвий алоқадорликни назарда тутди.

Анъанавий давлат - тўлалигича анъаналар асосида бошқарилувчи давлат, анъанавий жамиятлар бағрида фаолият кўрсатади. Анъанавий жамиятда давлат тўлалигича жамият таъсирида бўлади. Гумилев назариясига кўра анъанавий жамиятлар (Жанубий Африка бушменлари қабиласи, Австралия аборигенлари, Конгодаги пигмейлар қабиласи) инсоният тараққиётининг “гўдаклари” эмас “қариялари” сифатида қаралиши керак: улар ўтмишда буюк кўчишлар, босқинлар ва улкан маданиятларни бошидан кечирганлар. Буддавийлик, насронийлик, ислом тарқалган даврда юзага келган сиёсий ташкилот шакллари ҳам анъанавий сиёсий ҳокимият ташкилотлари жумласига киритиш мумкин. Анъанавий жамиятларда ижтимоий ўзгаришлар суръати нисбатан паст бўлади. Цивилизация шакллари баъзан асрлар мобайнида жиддий ўзгармайди. Маданиятда, ҳатто сиёсий қадриятлар ва идеаллар расмийлашган ҳолларда (масалан, қадимги Грецияда) ҳам, меъёрийлик етакчилик қилишда давом этади, муносабатларда анъаналар, удумдаги ҳуқ-атвор меъёрлари

устуворлик қилади, сиёсатда анъанавий ва харизматик легитимлаштириш шакллари ҳукм суради.

Апартейд – ирқий камситиш ва сегрегациянинг кескин шакли. Унда айрим гуруҳлар бошқаларга нисбатан жуда тенгсиз ҳолатга қўйилади, уларнинг сиёсий, фуқаролик ва ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқлари чекланади, хатто махсус ҳудудларда – резервацияларда яшашга маҳкум қилинишигача.

Апатридизм – ҳеч қандай фуқароликка эга бўлмаган шахснинг ҳуқуқий ҳолати. У шахс бирор давлат фуқаролигидан воз кечиши ёки маҳрум қилиниши ва, аини дамда, бошқа давлат фуқаролигига эга бўлмаган вақтда рўй беради. Фуқаролиги бўлмаган шахслар ёки апатридлар яшаб турган мамлакатлари қонунларига бўйсунадилар ва бирор бошқа давлат дипломатик ҳимоясига даъво қилолмайдилар. Апатридизм ҳодисаси одатдан ташқари ҳол деб қаралади ва давлатлар фуқаролиги йўқ шахслар сонини камайтиришга интиладилар. 1961 йилги апатридлар мақоми ҳақидаги конвенция мавжуд.

АПОГЕЙ — 1) Ер атрофида айланиб учиб юрган самовий жисмнинг (Ой ёки сунъий йўлдошнинг) Ердан энг узоқлашган нуқтаси. 2) (*Кўчма маъноси*) олий босқич, юқори нуқта, ниҳоятда юксалиш, гуллаб-яшнаш (масалан, шон-шуҳрат А.).

АПОЛИТИЗМ—1) сиёсатга ва сиёсий ҳаётга бефарқ, бепарво караш. 2) Кенг оммани синфий курашдан чалғитиш мақсадида баъзи буржуа идеологлари томонидан пропаганда қилинаётган „партиясизлик" ва „бетарафлик" ниқоби остида сиёсий масалалар- га сохта бефарқлик.

АПОЛОГЕТ — бирор нарсани ёки бирор кишини жон-жаҳди билан (кўпинча ўринсиз) ҳимоя қилувчи ва мақтовчи.

АПОЛОГИЯ — жон-жаҳди билан ҳимоя қилмоқ, бирон мақсад- ни кўзлаб мақташ.

АПОСТЕРИОРИ - сезги аъзолари орқали қабул қилинган тажриба (апостериор билим) асосида, реал факторлар ва ижтимоий практика асосида тўплайган.

АПОФЕОЗ —1) кўп киши иштирок этган сахна асарларининг, байрам томошаларининг тантанали тугалланиши. 2) (*Кўчма маъноси*) воқеанинг кўнгилдагидай ниҳояланиши, охирлаши; бирор воқеа ёки фаолиятнинг тамомланишини билдирадиган тантана.

Априори - 1) тажрибага таянмаган, тажрибадан олдин, факт ва практикага асосланмаган. 2) (*Кўчма маъноси*) илгаридан, олдиндан, текширмасдан (масалан, бирор нарсани асоссиз тасдиқлаш ёки бирор нарса билаи кўр-кў- рона келишиш).

Аралаш турдаги республика – республика бошқаруви шаклларида бири. Республика бошқарувининг президентлик ва

парламент шаклига тўла мос келмайдиган кўринишлари аралаш турдаги республикаларга киритилади. Франция Исландия, Португалия, Австрия давлат Конституциялари уларни бошқарувнинг шу турига киритиш имконини беради. Аралаш турдаги республикалар кўринишларига **суперпрезидентлик** республикаларини (Боливия, Колумбия, Гондурас), **президентлик-парламент ёки яримпрезидентлик** республикалари (Ирландия, Португалия, Франция, Финляндия) киритилади.

Аргумент – фикрни исботлаш учун хизмат қиладиган мантикий асос, далил.

Аристократия – 1) бошқарув шакли: унда давлат ҳокимияти имтиёзларга эга олий табақага тегишли, монархия ва демократияга қарши туради; Аристократия давлатчиликдан аввалги бошқарув шакли. Антик даврларда аристократия муносиб ва малакали инсонларнинг бошқарувини англатган (олимлар ва файласўфлар). Янги даврда аристократия бошқарувини Г.Гроций, бошқарувнинг аралаш шакли элементи сифатида Болингброк, Э. Бэрк, И. Бентамлар томонидан асосланган. Аристократиянинг бир қанча афзалликлари кўрсатилади: буйруққа итоат этиш ва буйруқ бериш сифати мавжудлиги; миллий, умуминсоний маданиятнинг сақловчиси эканлиги; консервативлиги туфайли барқарорлаштирувчи вазифани бажариши; бошқарувда турли чекинишларга йўл қўймаслиги; юқори масъулиятли эканлиги. 2) олий табақа, қайсидир синфнинг имтиёзларга эга қисми (масалан, Ўзбекистон ҳудудида – беклар, тўралар сингари). У алоҳида ҳуқуқ ва имтиёзлардан фойдаланади, сиёсий таъсирга эга бўлади.

Артикуляция – (лот. бўғин-бўғин, тушунарли сўзлаш) сиёсий тизим функцияси. Артикуляция жараёни фуқароларнинг кутишлари ва ҳиссиётларини аниқ сиёсий талаблар ва мақсадлар шаклида ифодаланишини англатади. Г. Алмонд ва А. Пауэлл фикрича фақат очик кўриниб турган манфаатларгина эмас, латент (яширин) манфаатлар ҳам артикуляция қилиниши мумкин. Артикуляция қарорлар қабул қилувчи субъектларга аҳолининг талаблари, эҳтиёжлари, кутишларини етказиш вазифасини бажаради. Шу орқали аҳоли сиёсий жараёнга жалб этилади, сиёсат субъектига айланади.

Архетип – жамоа ботиний онгида яширинган маданий стереотиплар. У бевосита тарзда ҳуқ-атворимизга, танловимизга таъсир кўрсатади. Сиёсатда амал қилувчи субъектив омил сифатида ўрганилади.

Аспект – 1) предмет, тушунча, ҳодисага доир ушбу дамда қабул қилинаётган нуқтаи назар, қараш; 2) бирор ҳодисага маълум жиҳатдан ёндашиш.

Ассамблея - бирор халқаро ташкилот аъзоларининг ёки бир неча давлат вакилларининг ялпи мажлиси. 1) айрим давлатларда олий давлат органи, парламент номи; 2) Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг (БМТ) бош органи, барча аъзо давлатлар делегацияларининг умумий йиғилиши.

Ассимиляция – сингиб кетиш, қўшилиб кетиш. Масалан, бир халқнинг бошқа халқ тилини, урф-одатларини ўзлаштириши ва ўзининг миллий хусусиятларини аста-секин йўқота бориб унга қўшилиб кетиши.

Ассоциация – шахслар ёки муассасаларнинг ихтиёрий бирлашмаси, уюшмаси.

Ассоциациялашган манфаат гуруҳлари аҳолининг муайян қатлами, муайян гуруҳлар (касаба уюшмалари, саноатчилар, тадбиркорлар уюшмалари, фуқароларнинг этник ёки диний уюшмалари) манфаатларини давлат ҳокимиятига тақдим этиш учун тузиладиган ташкилотлар. Улар муайян мақсад асосида ташкил топади: мақсаднинг мафкуравий, фаолият, кўнгил очар табиати аҳамиятсиз. Бундай уюшмалар манфаатларни ва талабларни расмийлаштиришнинг аниқ тадбирларига эга, малакали мутахассислар штатига таянади, уларнинг мақсадлари ва фаолият усуллари жамият томонидан легитим деб эътироф этилади. Ташкилий жиҳатдан бу гуруҳлар шакллари доимо такомиллаштиришга ҳаракат қилишади (етакчиларни мунтазам алмаштириб туриш, аъзолар билан ишлаш). Тактик жиҳатдан улар фаолликнинг конвенционал ва ноконвенционал шаклларига баробар таянишади. Иш ташлашлар, пикетлар айнан ассоциациялашган манфаат гуруҳлари томонидан ташкил этилади. Бу гуруҳлар фуқароларнинг талабларини ҳокимиятга доимий ва тартибли равишда узатилишини таъминлаш ва бу билан институционал манфаат гуруҳлари фаолиятини мувозанатга келтириш учун жуда зарур. Политологияда Г.Алмонд, Ж.Блонделлар назарий жиҳатдан таҳлил қилган.

Ассоциациялашмаган манфаат гуруҳлари - ёки уюшмаган гуруҳлар – манфаат гуруҳларининг бир тури. Улар яхши уюшмаган ва сиёсий жиҳатдан камдан-кам фаол бўладилар. Лекин уларнинг ҳам бир қанча афзаллик томонлари бор. Улар шахсий муносабатларга асосланадилар, шунинг учун уларнинг бирдамлиги ассоциациялашган гуруҳларга қараганда юқорироқ. Бу гуруҳларга аъзолик норасмий табиатга эга, одамлар ўзларини шу гуруҳга мансуб деб билишларининг ўзи кифоя. Г.Алмонд қишлоқ жамоалари, майда бизнес юртувчилар, этник гуруҳлар, клиентелларни уюшмаган гуруҳларга мисол қилиб кўрсатади.

Атрибут – предмет ёки ҳодисанинг ўзига хос, ундан ажратиб бўлмайдиган энг муҳим характерли хусусияти, белгиси.

АТОМ ДИПЛОМАТИЯСИ — АҚШ империализмининг дўқ-пўписига ва шантажга, атом қуроли ишлатиш билан кўрқитишга асосланган агрессив ташқи

сиёсат йўли ва дипломатия методи. АҚШ ўзининг бу авантюристик йўлини 1945 йил августида Япониянинг Хиросима ва Нагасаки шаҳарларига тарихда биринчи марта ваҳ- шийларча атом бомбаск ташлагандан кейин ўтказа бошлади.

Атомизация – жамият атомизацияси одамлар ўртасидаги ишончнинг сезиларли даражада пасайиши, муаммоларни жамоавий ҳал қилиш ва ўзаро муносабатларнинг йўқолиши билан ифодаланади. Жамият қанчалик атомизациялашган бўлса, қасаба уюшмалар, нодавлат ва жамоат ташкилотлари, сиёсий партиялар ҳамда бошқа нодавлат муассасалари пайдо бўлиш эҳтимоли шунчалик паст бўлади. Инсоният тарихидаги аксарият тоталитар тузумлар коллективизм қадриятларини улуғлашган бўлсада, аслида улар давлатдан мустақил бўлган барча алоқаларни узган ва янгиларининг пайдо бўлишига йўл қўймаган, чунки инсон давлат машинаси олдида ҳимоясиз ва ёлғиз қолиши бундай режимларнинг моҳиятини ташкил қилади.

Атташе – 1) кичик дипломатик даража; 2) элчихона ва дипломатия таркибидаги лавозимли киши.

Аудиенция – давлат бошлиғи ёки юқори лавозимли шахсларнинг расмий қабул маросими.

Ахборот – ўзаро мулоқот давомида одамлар бир-бирига берадиган ёки махсус, ҳамда коммуникация воситалари орқали тарқатиладиган маълумотлар, хабарлар. Тор маънода ахборот - жамият ҳаётига оид аҳамиятли, долзарб фактлар ҳақидаги қисқа, шарҳланмайдиган маълумотлар. Кенг маънода ахборот - тўпланадиган, сақланадиган ва қўлланадиган ҳар қандай маълумотлардир.

Ахборот жамияти – саноати ривожланган давлатларда ахборотнинг янги ролини, ахборот ишлаб чиқариш, уни қайта ишлаш, тарқатишнинг сифат жиҳатидан янги усуллари таснифлаш учун қўлланиладиган атама. Ахборот жамияти концепциялари замонавий жамиятлар ўз тарихий тараққиётларида янги босқичга кўрилганликларини таъкидлайди. Ахборот жамиятининг тарихий ўрнини баҳолашда икки ёндашув мавжуд: Ю. Хабермас, Э. Гидденслар томонидан ишлаб чиқилган биринчи ёндашув ахборот жамиятини саноатлашган жамиятнинг босқичи сифатида талқин этади. Д. Белл ва О. Тоффлерга тегишли иккинчи ёндашув ахборот жамиятини тараққиётнинг янги босқичи (“учинчи тўлқин”) тарзида ўрганишни таклиф этади. Ахборот жамиятида биринчи ўринга хизматлар ишлаб чиқариш кўтарилади, жамиятнинг малакавий, маърифий таркиби, меҳнатнинг табиати ўзгаради. Қишлоқ хўжалиги ва саноатда меҳнат қилувчилар сони кескин камайиб, асосий меҳнат соҳаси – ахборот технологиялари соҳасига кўчади. Парсонсга кўра жамият тўрт асосий кичик тизим –иқтисод, сиёсат, маданият ва ижтимоий соҳага бўлинган

бўлса, ахборот жамиятида уларга яна телекоммуникацион ва таълим тизимлари киритилади.

Ахлоқ - ҳар қандай нарсани идеал мезонларга нисбатан баҳолаш, инсон мавжудлиги маъносини муайян тарзда тушуниш. А. ҳар бир вазиятни баҳолаш ва тўғри қадамлар қўйиш имконини беради. Ахлоқ моддий фойда келтирмайди, шунинг учун индивидуал даражада у утилитар эмас. Аммо ахлоқ инсоният даражасида - утилитар, чунки у инсониятни сақлаб қолиш шартидир. Ахлоқ билан сиёсатнинг бош ижтимоий функциялари мос тушади: ҳар иккаласи умумий фаровонлик ва ижтимоий адолат химоячиси бўлишга даъвогарлик қилади. ахлоқ “ёзилмаган қонунлар”га таянади, унинг асос негизини одат, анъана ташкил этади сиёсат ва ахлоқ ўртасидаги ўзаро алоқадорлик жуда кучли.

Ақида – бир нарсани иккинчисига маҳкам боғлаш маъносини англатади. Бу сўзнинг жаъми (кўплик шакли) «ақоид» бўлади. Ислом ақийдаси мусулмон инсонни маълум бир нарсалар билан маҳкам боғлаб турадиган эътиқодлар мажмуъасидир.

АҚШ сиёсий фани мактаби - бу мактаб шаклланиши ва ривожланишига катта таъсирни Афлотун ва Арасту ғоялари кўрсатган, Гоббснинг мумтоз конституционализи, Локк, Монтескье ва бошқаларнинг илмий мероси асос бўлган. 1889 йилда етакчи ҳуқуқшунослар, тарихчилар, файласуфлар кучи билан Сиёсий ва социологик фанлар Америка Академияси тузилди, 1903 йилда эса политологларнинг ўзи Сиёсий фанларнинг Америка ассоциациясига бирлашдилар ва уни Фрэнк Гудноу бошқарди. Илк давр америка сиёсий фани учун хос асарлар ва муаллифлар сифатида Джон Берджеснинг “Сиёсий фан ва қиёсий конституцион ҳуқуқ” асари (1890), Дуайт Вулсининг «Сиёсий фан» (1878), Уильям Уиллоубининг «Давлатнинг табиатини ўрганиш» (1896), Генри Форднинг «Америка партияларининг шаклланиши ва ўсиши» (1898), Эдгар Робинсоннинг «Америка сиёсий партияларининг эволюцияси» (1924), Чарльз Мерриамнинг «Америка сиёсий назарияларининг тарихи» (1903), Чарльз Мерриам ваи Джеймс Госнеллнинг «Овоз беришдан воз кечиш: сабаблари ва назорат усуллари» (1924), Вудро Вильсоннинг «Давлат» (1889), Эббот Лоуэллнинг «Ғарбий Европа давлатларида ҳукумат ва сиёсий партиялар» (1896) кабиларни санаб ўтиш мумкин.

Б

Баёнот — дипломатик муносабатлар, музокаралар, халқаро аҳвол ва ҳ.. ҳақида манфаатдор томонлар ва ахборот учун оғзаки ёки ёзма равишда эълон қилинган расмий билдириш ва шу ҳақидаги ҳужжатлар.

Байкот – иқтисодий ёки сиёсий кураш воситаси бўлиб, бошқа шахслар, ташкилотлар, давлатлар билан муносабатлардан тўла ёки қисман воз кечиш, қандайдир ташкилотлар ишида қатнашмаслик, қайсидир функцияни бажармаслик ёки ҳуқуқдан фойдаланмаслик, кимnidир хизматидан воз кечиш, муносабатни тўхтатиш, алоқани узиш.

База – 1) асос, негиз; 2) доимий ёки вақтинча тушуниладиган жой, ҳудуд; 3) бирор нарса сақланадиган омбор.

Баллотировка – бирор масалани овоз бериш йўли билан ҳал этиш, ташкилот (қўмита ва ҳ..) аъзоларини сайлаш. Авваллари овоз беришнинг энг кенг тарқалган усули - қора ва оқ рангдаги шарларни хумга ташлаш бўлган. Атама шундан келиб чиққан; овозга қўймоқ, сайламоқ.

Банда – жинояткорона мақсадлар учун бирлашган гуруҳ.

Бандитизм – босқинчилар, қуролланган тўда ва гуруҳларнинг босқинчилик ҳаракати.

БАТАЛИЯ — 1) (*эскираб қолган*) жанг, олишиш. 2) (*Кўчма маъноси*) кескин тўқнашиш, ўзаро айтишиб, каттиқ жанжаллашиш; жанжал.

БАЛЛАСТ - 1) темир йўлнинг тагига солинадиган шағал ёки қум. 2) Кеманинг бир текис юришини таъминлаш мақсадида кема устига олинган юк (тош, темир парчалари, сув ва ҳоказо). 3) (*Кўч- ма маъноси*) тайёргарлиги бўлмаганлиги, қобилятсизлиги туфайли бирор ишга яроқсиз киши; умуман ортиқча, фойдасиз.

БАНАЛ — мазмуни ва формаси жиҳатидан ўртамиёна, паст, шайЛой, маънодорлик ва ўзига хослик хусусиятларидан маҳрумлик.

“БЕШИНЧИ КОЛОННА” — бу мамлакатнинг орқа томонини издан чиқариш учун фойдаланиладиган душман яширин агентурасининг турдош оти. “Б.к.” термини Испаниядаги миллий-революцион уруш (1936-39) даврида вужудга келган: 1936 йил кузида Мадридга тўрт колонна бўлиб бостириб кирган испан фашистлари шаҳар ичида иш олиб борган хоинлар ва сотқинлардан иборат ўз яширин агентурасини “Б. к.” деб атаган эдилар.

Бегоналашув – инсон фаолияти ва унинг натижаларининг мустақил, унга нисбатан ёв кучга айланиши билан боғлиқ ижтимоий жараён ёки бирор нарсадан узоқлашув, ётлашув. **Сиёсий бегоналашув** – сиёсий субъект ва унинг бирор функцияси ўртасидаги боғлиқликнинг, бирликнинг йўқолиши натижасида ҳосил бўладиган муносабат. Бегоналашув субъектга салбий таъсир этади, бегоналашган функция бузилиши, салбий томонга ўзгаришига олиб келади.

БЛАНКИЗМ — 1) 19-аср француз **революцион** ҳаракатидаги атоқли сиёсий арбоб Луи Огюст Бланкининг номи билан боғлиқ оқим. Бланки бир гуруҳ революцион фитначилар томонидан сиёсий ҳокимиятни қўлга олиш

йўли билан капиталистик эксплуатацияни **тугатиш** мумкин, деб ҳисоблар эдн. Бланкистлар аслида, пролетариатнинг сиёсий курашш ва ишчиларнинг оммавий ишчилар ҳаракатига таянадиган сиёсий партпясш тузиш зарурлигии инкор қилдилар ва бу билан революцион барбод бўлишга муқаррар суратда маҳкум этдилар. 2) (*Кенг маънода*) — қўзғолоннинг **конкрет** революцион вазиятини ҳисобга олмайдиган, партианнинг ролини камситадиган ва омма билан алоқани менсимайдиган фитначилик тактикаси. мақтанчоқлик мақсадида қилинган уйдирма, ёлғон, машкуд бўлмаган кучлар да воситалар билан чўчитиш, қў|к«- тиш.

БЛИЦКРИГ (яшин тезлигидаги уруш) - уруш; бундай удушда ҳужум қилаётган томон жуда катта бостирувчи ва йўқ қилувчи кучни тўсатдан ишга солиш йўли билан қисқа муддат ичида кескин ғалабага эришишни кўзлайди. Прусс-герман ҳарбий арбоблари томонидан 19-асрдаёқ илгари сурилган Б. назарияси биринчи жаҳон урушидан кейин Германияда айниқса ривожлантирилди ва гитлерчилар қўмондонлигининг иккинчи жаҳон урушидаги ҳамма стратегик планларига асос қилиб олинди.

Бетарафлик – икки томондаги урушга аралашмайдиган ва улар билан тинч муносабатларни сақлаб қоладиган давлатнинг сиёсий-ҳуқуқий ҳолати.

Би-би-си – (**British Broadcasting Corporation**) 1922 йилда ташкил топган Британия радио эштириш корпорацияси. Давлат томонидан молиялаштирилади. 1954 йилгача – ички теле-кўрсатувларга, 1971 йилгача – радио эшиттиришларига яқка ҳокимликка эга эди. 1932 йилдан чет элга инглиз тилида эшиттиришлар узатади; бугунги кунда тезкор ахборотлар, теле-эшиттиришлар, нашрлар, инглиз тилини ўрганувчилар учун қўлланмаларни дунёнинг бир нечта тилда чел элларга тарқатувчи йирик медиа-корпорация.

Бикамерализм – парламентнинг икки палатали тизими. Шаклланиб бориши тарихи давомида парламентлар икки, уч, тўрт палатали таркибга эга бўлган. Бу парламентлар ишида дин арбоблари, аслзода табақа вакиллари қиролнинг шахсий таклифига кўра иштирок этган бўлса, “учинчи табақа” – буржуазия вакиллари аввал бошиданоқ сайлов ёки танлов асосида кирганлар. У даврдаги парламент палаталарида мамлакат эмас, табақа манфаатлари тақдим этилган. XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб парламентларнинг иккинчи палаталари ташкил топиши тенденцияси кучайган. XX асрнинг охири чорагида иккинчи палаталар киритилган парламентлар жаҳонда 45 тадан 67 тага ўсди. Дунёдаги энг йирик давлатларнинг барчасида (Ҳитойдан ташқари) икки палатали парламентлар амал қилади.

Билл – Буюк Британия, АҚШ ва бошқа давлатларда қонун чиқарувчи ташкилот эътиборига ҳавола қилинувчи қонун лойиҳаси.

Биосиёсат – физиология, генетика, биология, ҳуқ, экология ва тараққиёт фалсафаси ўзаро уйғунлигига асосланган замонавий назария. Биосиёсат инсон ва ҳайвонот дунёси ва тушунчалар умумийлигини тан олиш асосига қурилади. Биосиёсатнинг бош объекти – инсон ҳуқидир.

Бипатрид – икки ёки бир нечта давлат фуқаролигига эга шахс.

Битим – икки ёки ундан ортиқ субъект ўртасида маълум бир муносабатларни вужудга келтирадиган, ўзгартирадиган ёки бекор қиладиган келишувдир.

Бир мандатли сайлов округи – бир депутат сайланадиган сайлов округи. Бир мандатли сайлов округлари сайловчилар сони ва сайлов округи ҳудуди яхлитлиги бўйича мутаносиб бўлиши талабларига асосланиб ташкил этилади.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) – халқаро тинчлик ва ҳавфсизликни, давлатларнинг ва миллатларнинг ўзаро ҳамкорлигини таъминлаш мақсадида суверен давлатлар кучларини ихтиёрий бирлаштириш асосида таъсис этилган универсал халқаро ташкилот. 1945 йилда Гитлерга қарши коалициянинг етакчи давлатлари – СССР, АҚШ, Хитой, Буюк Британия, Франция томонидан тузилган.

БМТнинг асосий мақсади: «бўлажак авлодларни уруш офатларидан халос этиш» (БМТ Устави). Асосий тамойиллари: давлатларнинг суверен тенглиги, БМТ Устави бўйича мажбуриятларни виждонан бажарилиши; халқаро жанжалларнинг тинч йўл билан ҳал этилиши, куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик ва ҳ. БМТнинг бош органлари: Бош Ассамблея, Ҳавфсизлик Кенгаши, Иқтисодий ва Социал Кенгаш, Халқаро суд ва Котибият (Бош котиб Бош Ассамблея томонидан Ҳавфсизлик Кенгаши тавсиясига кўра тайинланади).

БМТ Бош Ассамблеяси (БМТ БА) – БМТнинг бош органларидан бири. Унинг таркибига БМТнинг барча аъзолари киради. У БМТ Устави асосида барча масалаларни муҳокама қилиши ва улар бўйича тавсиялар қабул қилиши мумкин. Бу тавсиялар (ташкилий ва бюджетга тааллуқлиларидан ташқари) мажбурий табиатга эга эмас. БМТ Низомига кўра БА Ҳавфсизлик Кенгаши ҳисоботларни кўриб чиқади, Иқтисодий ва Социал Кенгаш, Ҳомийлик Кенгашларига муваққат аъзолар тайинлайди, Халқаро суд судьяларини сайлашда қатнашади, БМТ Бош котибини тайинлайди, ташкилот бюджетини тасдиқлайди. БМТ БА қарорлари кўпчилик овоз билан қабул қилинади.

Бихевиоризм – Америка ижтимоий фанларидаги йўналиш, илмий методология. У инсоннинг ҳуқ-атвори мотивларини, жавоб реакцияларини ўрганиш зарурлиги, шу тариқа ижтимоий фанлар ўзларининг «гуманитар чекланганлигини» енгиб ўтиши, ҳамда исботлилиги ва аниқлик даражасига

кўра табиий фанларга яқинлашуви ғоясига асосланади. Бихевиоризмнинг концептуал асослари Ғарб политологиясига кучли таъсир кўрсатган. Американинг Чикаго мактаби вакиллари томонидан кенг қўлланган. Бихевиоризмнинг бир қатор ғоялари политологияга Артур Бентли томонидан киритилган: "Бошқарув жараёнлари" (1908) китобида у манфаатли гуруҳларнинг сиёсий жараёнлардаги ҳуқ-атворини ўрганиш зарурлигини таъкидлаган.

Блеф – ингл. мақтанчоқлик ва бошқа мақсадларда қилинган уйдирма, ёлғон, мавжуд бўлмаган кучлар ва воситалар билан кўрқитиш.

Блокада – сиёсий, иқтисодий, ҳарбий ва ҳ. яккалаб қўйиш; қамал, қуршов.

Бошқарув – турли тизимларнинг (биологик, ижтимоий-сиёсий технологик) функцияси. У шу тизимларнинг муайян тузилишини сақлаб туради, фаолият тартибини таъминлайди, дастурлар мақсадларини амалга оширади.

Боғлиқлилик концепцияси– «учинчи дунё» мамлакатларининг қиёсий таҳлилларида кенг қўлланувчи концепция. У Лотин Америкасида 60-йилларда вужудга келди ва кейинроқ Африка ва Осиё бўйича тадқиқотларда ҳам қўллана бошланди. Боғлиқлик назариялари АҚШ ва ТМКларнинг ривожланаётган мамлакатлардаги сиёсатини танқид этади. Улар ривожланишни институционаллашув даражасининг ортиб бориши сифатида эмас миллий ва жаҳон тизимларининг таркибини радикал ўзгариши сифатида (ижтимоий трансформация) қарашади. Боғлиқлик назариялари марксистик ва номарксистик талқинда мавжуд. Боғлиқлик назарияларининг тарафдорлари фикрича, замонавий дунёда ривожланаётган мамлакатлар савдо, инвестиция, заём борасида ривожланган мамлакатларга тобеълар. Бу тобеълик миллий саноат ривожланишини заифлаштиради, савдо–сотик ўзаро фойдага асосланмайди, капиталнинг кетиши – келишидан ортиқ, «ўрта қатлам» ишлаб чиқарувчидан истеъмолчига айланади. Миллий давлатлар ЖВБ ва Жаҳон банки кредитларидан фойдалана олишлари учун каттик қўл иқтисодий сиёсатни олиб боришга мажбурлар. Булар юқори фоиз ставкаларининг киритилиши, ижтимоий ҳимояни қисқартириш, иш ҳаққини камайитишни англатади. Бундай сиёсат иқтисодни заифлаштиради, даромадлардаги тенгсизликни кўпайтиради, синфий зиддиятларни кучайтиради.

БОГЕМА — буржуа жамиятида ўз қобилиятларини ҳақиқий ишлатиш учун жой топа олмайдиган (актёрлар, рассомлар, музи- качилар ва бошқа майда буржуа интеллигеитлари), бетартиб, кў- пинча бемаъни ҳаёт кечирувчи шахслар; кенгроқ маънода, умуман беғамлик, анқовлик, енгилтаклик, сиёсатдан йироқлик ҳукм сурган, барқарор сиёсий принциплари бўлмаган муҳит.

БОНЗА — 1) Япония, Ҳиндистон, Хитой ва Кореяда будда динидаги руҳоний шахс. 2) .Оммадан ажралиб қолган, калон димоғи шахс; Н Интернационалдаги мансабдор шахсларнинг, ўнг социалистик партиялар ва реформистик қасаба союзларидаги бюрократлашиб кетган амалдорларнинг жирканч лақаби

Брифинг – муайян масала бўйича ҳокимият нуқтаи назарини ваколатли шахслар томонидан баён қилинишига бағишланган қисқа матбуот кенгаши.

Бумеранг – бирон нарса, томон, шахс ва ҳ.га қарши қаратилган душманона ҳаракатнинг уни бошлаган нарса, томон, шахсга қайтиб келиши.

БУФЕР ДАВЛАТ — иккита катта давлат ўртасида жойлашган вл улар ўртасидаги муносабатда буфер (оралиқдаги звено) сифатида фойдаланиладиган кичик ёки нисбатан катта бўлмаган ва иқтисодий-сиёсий ҳамда ҳарбий жиҳатдан кучсиз давлат.

Бундесрат – ГФРда ерлар палатаси. Германия Ерлари ҳукуматларининг учдан бештагача вакилларида иборат.

Бундестаг – (нем.) ГФР парламенти. 1949 йилда ташкил этилган. Аралаш сайлов тизимида 4 йиллик муддатга сайланади.

“Буюк давлатлар” – сиёсий ва халқаро нутққа 1814-1815 йилларда Вена Конгрессидан сўнг кирган атама. У халқаро сиёсатда етакчи роль ўйнайдиган давлатларга нисбатан қўлланади. Иккинчи Жаҳон урушидан сўнг БМТ Уставига кўра СССР (ҳозирги Россия), АҚШ, Буюк Британия, Франция, Хитой “Буюк давлатлар” мақомига эга ва Хавфсизлик Кенгашининг доимий аъзоларидир. Бу мамлакатларнинг ўзига хос мақомлари уларнинг тинчлик йўлидаги маъсулиятларидан келиб чиқади.

Бюджет – давлатнинг муайян бир даврдаги даромадлари ва ҳаражатларининг пул билан ифодаланган режаси. Давлат бюджети мамлакатнинг олий қонун чиқарувчи органи томонидан тасдиқланади.

Бюрократизм – бюрократиянинг алоҳида маъмурий қатлам сифатида негатив сифатларининг намоён бўлиши; тўрачилик, расмийчилик; ишни чўзиш, расмий талабларни бажариш баҳонасида ишнинг моҳиятига эътиборсизлик. Бюрократизм давлат бошқаруви соҳасида ёрқин намоён бўлади ҳамда давлат ва жамият, фуқаро ва ҳокимият ўртасидаги зиддиятларни акс эттиради. Ҳаётда у қоғозбозлик, сан-салорлик, қўли остидагиларга ҳурматсизликда намоён бўлади. Бюрократизмни бутунлай йўқ қилиш мумкин эмас. Лекин уни чеклаш мумкин. Бунинг учун зарур ижтимоий-сиёсий шартларга жамиятда ривожланган фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатнинг мавжудлиги, барқарорлик, иқтисодий фаровонлик, шахс баркамоллиги, бошқарув тизимининг қуйидан сараланишига асосланиши сингарилар киради. Бошқарувга алоқадор шахсларнинг имтиёзли ижтимоий мавқеига барҳам

бериш, ўз-ўзини бошқарувни ривожлантириш, ҳокимиятни қуйидан туриб назорат этиш механизмларини амалийлигига эришиш ҳам бюрократизмни чекловчи омиллардир.

Бюрократия – бошқарувда ўзига хос функциялар ва имтиёзларга эга гуруҳ, қатлам. Бюрократиянинг келиб чиқиши давлатчиликнинг ривожланиши ва аҳоли таркибидан амалдорлар, жамиятни бошқариш вазифасини бажарувчи алоҳида қатлам ажралиб чиқиши билан боғлиқ. Бошқарув муносабатлари тизимида бюрократия сиёсий элиталар билан аҳоли ўртасида оралиқ мавқени эгаллайди ва уларнинг манфаатлари учун хизмат қилади. Бу унинг жамият учун ижобий томони. М.Вебер оқилона бюрократия тушунчасини ишлаб чиқди: юқори малакали, оқилона, қонунлар асосида фаолият кўрсатувчи бошқарув кадрлари тизими. Тушунчанинг ўзи XIX асрда Францияда вужудга келган, лекин у вақтда ҳозирги маъносига эга эмас эди. М.Вебер бюрократиянинг мумтоз назариясини яратади. Унга кўра бюрократ – оқилона-ҳуқуқий ҳокимиятнинг муҳим элементи бўлиб унинг алоҳида белгиларига: самарадорлиги, қатъий поғонавийлашганлиги, шахсизлиги, барқарор ва аниқ белгиланган қоидалар тизимига асосланиши киради.

В

Вазирлар Маҳкамаси - Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ижро этувчи ҳокимиятнинг олий органи бўлиб, иқтисодиёт, ижтимоий ва маънавий соҳаларнинг самарали фаолият кўрсатишига раҳбарлик қилишни, Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлайди.

Вазирлик – ижро ҳокимияти тизимининг асосий органларидан бири; белгиланган соҳада давлат сиёсатини ва бошқарувини амалга оширувчи, мазкур соҳадаги ижро этувчи органларнинг фаолиятини мувофиқлаштирувчи орган.

Вакил – бирор киши, муассаса, ташкилотларнинг номидан иш кўрувчи, унинг манфаатларини кўзловчи ва ҳимоя қилувчи шахс. Вакиллик – сиёсий тамойил. Унда инсон ёки гуруҳ бир қанча одамлар номидан фаолият юритади. "Вакил" тушунчаси жуда кўп маъноларда ишлатилади. Масалан, муайян бир шахс тўғрисида ўз миллати, касби, ижтимоий гуруҳи ва ҳ.нинг "типик вакили" бирор мамлакат вакили, давлат раҳбари вакили, у ёки бу савдо компаниясининг вакили дейилади. Сиёсий сўзлашувда "вакил", "ваколатлилик" дейилганда бирор гуруҳ, партияларнинг муайян бир шахсга, ташкилотга, идорага ўз манфаатларини ҳокимият таркибида ҳимоя қилиш учун ваколатларнинг берилиши назарда тутилади. Алоҳида олинган ҳар бир индивид давлат бошқарувида бевосита иштирок эта олмаганлиги туфайли, аҳолининг турли

қатламлари манфаатларини муайян ваколат ва ҳуқуқ берилган махсус вакиллар ҳимоя қилиши мумкин. Сайланган вакиллар халқ манфаатларини халқнинг ўзидан кўра яхшироқ амалга ошириши ва ҳимоя қилиши эҳтимол қилинган. Ваколатлиликнинг қанчалик юқори аҳамиятга молик бўлганлигини, масалан, Дж. Мэдисон республика бошқарувини ваколатлилик билан бир нарса, деб баҳолаганида кўрамиз.

ВАКХАНАЛИЯ - қадимги Грецияда ва қадимги Римда айш-ишрат худоси Вакха (Бахус, Дионис) шарфига қилинадиган байрам. 2) (*Кўчма маъноси*) айш-ишрат, тўс-тўполон, ўтакетган тартибсизлик.

Вакиллик демократияси - фуқароларнинг давлатни бошқаришда, давлат ва жамоат ишларида ўз вакиллари орқали иштирок этиши. Антик даврдаёқ демократия ривожда икки йўналиш белгиланди: биринчиси, ўз-ўзини бошқарувчи демократия, яъни фуқароларнинг тўғридан-тўғри иштирокини назарда тутувчи тартиб. Иккинчиси, умумхалқ вакиллик демократияси. У фуқароларнинг тенглиги, бурчлар, қонун олдида жавоб бериш ва қонун асосида ҳукм юритиш, халқ ҳокимиятининг вакиллар орқали амалга оширилиши тамойиларига асосланади ва унинг ибтидосини биз Қадимги Рим империяси тузилишида кўрамиз. Ўрта асрлар демократиялари тараққиёти натижасида маҳаллий тўғридан-тўғри демократия билан олий ҳокимият даражасида вакиллик (парламент) демократиясини уйғунлаштирувчи тизимлар ташкил топди. Бундай уйғунликнинг дастлабки наъмунасини биз Буюк Британияда, Скандинавия мамлакатларида, Нидерландия, Швейцарияда учратамиз. Америкалик политолог Р.Даль таъкидлаганидек, миллий давлатларнинг ташкил топиши ва ҳудудларнинг кенгайиши натижасида фуқаролар муҳим қарорлар қабул қилиш жараёнида бевосита ва мунтазам иштирок этиш имкониятидан маҳрум бўладилар. Шунинг учун бугунги кунда жаҳонда вакиллик демократияси шакли қарор топди.

Валидлик — респондентдан олинган ахборотни верификация маълумотлари билан қиёслаш. Валидлик ўлчов ҳақиқийлиги мезонидир.

Валюта — халқаро иқтисодий ва бошқа пул ҳисоби билан боғлиқ муносабатларда иштирок этувчи мамлакатнинг пул бирлиги. Валюта сифатида миллий пул бирлиги ўзининг халқаро «баҳосига» эга ва у валюта курсида акс этади. Валюта курси котировка ёрдамида белгиланади.

Варақа — матбаа ташвиқот материалларининг бир тури. Варақадаги матндан иборат нодаврий нашр. Агар варақада сайловолди ташвиқоти билан боғлиқ белгилар мавжуд бўлса ва у сайлов кампанияси давомида оммавий тарқатиш ва кенг ёйиш учун мўлжалланган бўлса, бундай варақа матбаа ташвиқот материали ҳисобланади. Унда босмадан чиқариш билан боғлиқ маълумотлар акс эттирилган бўлиши керак.

ВАНДАЛЛАР - 1) Рим империяси билан урушда ўзининг шафқатсизлиги билан ажралган қадимги герман қабиласи; вандаллар 455 йилда Римни босиб олиб ер билаи яксон қилиб ташлаганлар, куплаб қимматбаҳо саиъат асарларини ва қадимий ёдгорликларни хароб этганлар. 2) (*Кўчма маъноси*) в а н д а л — жоҳил ва шафқатсиз киши, маданият, санъат ва қадимги ёдгорликларни хароб этувчи киши. “В а н д а л и з м” тушунчаси шундан келиб чикқан.

ВАРФОЛОМЕЙ КЕЧАСИ — 1) Парижда 1572 йил 24 августда муқаддас Варфоломей байрамига ўтар кечаси католиклар томони- дан *гугенотларнинг* (протестантлар) қирғин қилиниши. Бу қирғин француз короли ва католик руҳонийларининг буйруғи билан уюштирилган ва амалга оширилган эди; қурбон бўлганлар сони 30 минг кишига етди. 2) (*Кўчма маъноси*) кишиларнинг маълум группасини сиёсий, диний, ирқий ва бошқа сабабларга кўра оммавий қирғин қилнш.

ВАССАЛ — 1) ўрта асрда Ғарбий Европада бошқа, йирик феодалга қарам ва унга содиқ бўлишга мажбур бўлган, унинг раҳбарлигида ҳарбий хизматни ўташга ва ўрнатилган бошқа мажбу- риятларни бажаришга мажбур бўлган *феодал* ер эгаси. 2) (*Кўчма маъноси*) ўз ҳомийсига хизмат қилувчи, қарам одам.

Ватан – кишиларнинг яшаб турган, уларнинг авлод ва аجدодлари туғилиб ўсган жойи, ҳудуди, ижтимоий муҳити, мамлакати.

Ватанпарварлик – кишининг ахлоқий фазилати. Ватанпарварлик аниқ муҳитда, заминда ва мавжуд маънавий-ахлоқий қадриятлар асосида шаклланади. У ватан равнақи тушунчаси билан чамбарчас боғлиқ.

Ватикан – Римдаги Тибр дарёсининг ўнг қирғоғидаги тепалик номи - папа бошқаруви, рим папаси ҳокимияти; католик черковининг ҳукмрон қисми.

Вербал – оғзаки, сўзда ифодаланган, имзосиз учинчи шахслар томонидан тузилган билдириш.

Вердикт – суд маслаҳатчиларининг жинойт элементи мавжуд- лиги ёки йўқлиги ҳақидаги, жинойтчининг айбдор ё айбсизлиги ҳақидаги қарори, айбномаси.

Верификация – гувоҳлик, ҳақиқийлигининг исботи. Респондент хабар берадиган маълумотларнинг аниқлигини ўлчаш учун зарур далилларни тўплаш, олиш жараёни.

Версия –далил, фаразлар; воқеани баён қилиш ёки тушунтиришнинг бир-биридан фарқ қиладиган тури.

Вестернлашув – ғарб қадриятлари, институтлари ва турмуш тарзини айнан кўчириш, уларни товарлар, маданият, ахборотлар воситасида бутун дунёга тарқатиш. Политологияда модернизация назарияларининг

ривожланишидаги биринчи босқич (XX асрнинг 50-60-йиллари) учун хос камчилик сифатида ўрганилади. Бу босқич назариялар ривожланаётган жамиятлардаги анъаналарни инкор этиш, маданий ўзига хосликни назарга илмаслик ва тараққиётнинг Ғарб андазасини тўғридан-тўғри кўчириш зарурлигини асослаган. XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб бу ёндашув кескин танқидга учраган.

Вето – ваколатли орган қабул қилган қарорни вето ҳуқуқига эга шахс ёки орган иродасига мос келмаслиги туфайли тақиқланиши: мутлоқ вето, кечиктирувчи вето. Сиёсий амалиётда вето ҳуқуқи бир сиёсий орган томонидан иккинчи орган қабул қилган қарори ёхуд тўхтаи бажарилишининг бошқа сиёсий орган ёки шахс томонидан тақиқлаб қўйилиши мумкинлигини англатади. Замонавий давлатларда, қоида тариқасида, вето ҳуқуқига давлат раҳбари эга бўлади. Вето ҳуқуқини амалга ошириш учун ҳокимият субординацияси ва ҳуқуқий субординация, поғонавийлашув зарур. Яна шуни таъкидлаш керакки, ҳокимиятнинг ваколатли субъектлари мазкур ҳуқуқ воситасида сиёсий қарорлар қабул қилиш жараёнига таъсир кўрсатиш имкониятига эга бўлиши керак.

Виза – 1) Паспортга қўйиладиган белги, муайян шахснинг бошқа давлат ҳудудига киришига, ундан чиқиб кетишига ёки шу давлат ҳудуди орқали ўтишига рухсат берилганлигини билдиради; 2) мансабдор шахснинг ҳужжат устига ўз фикрини билдириб имзо қўйиши.

ВУЛЬГАР — 1) қабих. ахлоқи қўпол, суҳбатда кўрс, кийим- кечак киимишда, оилавий шароитда дағал. 2) Ғоят сохталашгирнл- гам, бирон фикрнилг, назариянинг, таълимотнинг қоҳиятини бузиб кўрсатувчи (масалан; бадий ва саиъат асарларини баҳолашдаги вульгар социализм).

Волюнтаризм – ижтимоий-сиёсий амалиётда тарихий жараён объектив қонуниятларини инкор этиш ва айрим шахслар субъектив истакларига кўра қабул қилинган қарорларга суяниш. **Сиёсатда волюнтаризм** – субъективизмнинг ўта кучли намоён бўлиши; субъект иродаси, интилишларини сиёсатнинг бош омили сифатида қаралиши; уни амалга оширувчи шахсларнинг субъектив иродаси ва ўзбошимча қарорлари билан билгиланувчи сиёсий фаолият. Сиёсатда волюнтаризм сиёсат етакчилар, кичик гуруҳ иродаси билан яратилиши ҳақидаги тасаввурлар билан боғлиқ; сиёсий ҳокимиятнинг жамият ҳаётидаги ўрнини ошириб кўрсатади. Сиёсатда волюнтаризм айниқса ўтиш даври жамиятларида авж олади. Уни чеклаш – ташкилотлар ва институтлар фаолиятида демократияни ривожлантириш, давлат миқёсида эса - қонунчилик, ижро ва суд ҳокимиятини аниқ ва изчил бўлиниши орқали амалга ошади.

Вотум – ҳокимият фаолиятига ишонч ёки ишончсизликни билдирувчи, овоз бериш йўли билан қабул қилинадиган қарор.

Г

Гангстеризм – 1) уюшган жинойтчилик тури. У зўрлик, қотиллик, қўрқитиш, таъмагирлик, давлат амалдорларини сотиб олиш ва ҳ.ларда намоён бўлади. Гангстеризм мафия фаолиятига боғлиқ; 2) сиёсий гангстерлар - ҳар қандай воситаларни қўллайверадиған сиёсатчилар.

Гарант – кафолат берадиган ва унинг бажарилишини кузатиб турувчи шахс, ташкилот, давлат.

Гегемонлик – раҳбарлик, етакчилик, устунлик; гуруҳ, қатлам (синф), давлат (давлатлар) нинг бошқа гуруҳ, қатлам (синф), давлат (давлатлар) устидан раҳбарлиги, ҳукмронлиги, етакчилиги.

Генезис - келиб чиқиш, пайдо бўлиши, ривожланиш жараёни.

Генерал-губернатор – (лот. асосий, умумий бошлиқ, бошлиқ) бир неча вилоят (губерна)ни ўзига бирлаштирган ўлканинг ҳарбий ва маъмурий бошлиғи. Англия ва Францияда 1960-йилга қадар подшо ёки президент томонидан мустамлака мамлакатларини бошқарган олий мансабдор. Турк тилида шу маънода “бекларбеги” сўзи қўлланган, яъни олий бек. Амир Темур замонида (XIV-XV асрларда) - олий бош қўмондон. XIX асрда Қўқон хонлигида ҳам ушбу лавозим мавжуд бўлган.

Геноцид - халқаро жинойт тури. У аҳолининг бутун бир гуруҳларини ирқий, миллий ёки диний белгиларига кўра жисмонан йўқ қилишдан иборат. Одатда, геноцидни фашизм ва расизм билан боғлашади. Атамани АҚШлик ҳуқуқшунос Р. Лемкин германия фашизминини таҳлил қилиш жараёнида биринчи бор қўллаган деб ҳисобланади. Миллий-маданий соҳада геноцид миллат, ирқ ёки диний гуруҳнинг тили, дини, маданиятини йўқ қилиш, шу жумладан она тилидан кундалик мулоқотда ёки мактабда фойдаланишни тақиқлаш, она тилида нашр тарқатиш, кутубхона, музей, мактаб, тарихий обидалар, диний аҳамиятга эга биноларни йўқ қилишларда намоён бўлади. 1948-йилда Парижда “Геноцид жинойтининг олдини олиш ва унинг учун жазолаш” халқаро конвенцияси қабул қилинди. БМТга кирган ҳар бир мамлакат бу конвенцияни ўз ҳукуматларида тасдиқлади. Қабул қилинган Конвенцияга биноан, тинчлик ёки уруш даврида содир қилинишидан қатъий назар, геноцид халқаро ҳуқуқ қоидаларини бузувчи жинойт, деб ҳисобланади.

Геосиёсат – давлат ташқи сиёсати ва халқаро муносабатларнинг географик, геостратегик, ижтимоий-сиёсий, ҳарбий, демографик, иқтисодий ва бошқа омиллар билан мураккаб ўзаро боғлиқликка эга эканлигини таҳлил қилувчи сиёсий фан йўналиши. Миллий қудратнинг бу хилма-хил омиллари минтақада ёки дунёдаги кучлар нисбати нуктаи назаридан ўрганилади. Атамани

швед тадқиқотчиси ва сиёсий арбоби Рудольф Челлен (1864-1922) киритган: у давлатни маконда ривожланувчи географик организм эканлигини асословчи назарияни яратган. Геосиёсат фанининг мумтоз вакилларига британиялик географ ва сиёсатчи Х. Маккиндер (1861-1947), америкалик тарихчи А. Мэхэн (1840-1914), германиялик географ, сиёсий география асосчиси Ф. Ратцель (1844-1901), германиялик тадқиқотчи К. Хаусхофер (1869-1946), америкалик тадқиқотчи И. Спайкмэн (1893-1944)лар киритилади.

Гений - даҳо. 1) Қадимги Рим афсонасида - рух, худо, бирор киши ёки нарсага ҳомийлик қилувчи; 2) юксак даражада истеъдодли киши.

Герб – давлатнинг расмий эмблемаси, белгиси. Одатда, Конституцияда қайд этилади ва байроқларда, пулларда, муҳрларда, баъзи расмий ҳужжатларда, бино ва ҳ.ларда тасвирланади.

Геронтократия - 1) кекса авлод ҳокимияти; 2) ҳокимият кексаларга тегишли бўлган қадимги жамиятлар шакли.

Гетероген - хилма-хил, сифат жиҳатидан турли негизлардан иборат. Масалан, кўп миллатли давлатлар аҳолиси – гетероген; турли сиёсий партиялардан иборат парламент таркиби – гетероген ва ҳ.

Гетто - ўрта аср катта шаҳарларида яҳудийлар яшаши мажбурий бўлган маҳаллалар. XVIII аср француз инқилобидан сўнг уларга барҳам берилди. Нацистлар ўзлари босиб олган мамлакатларда яҳудийлар учун тузганлар, кейинчалик улар ўлим лагерларига айланиб кетган. Ҳозирги вақтда Г. айрим мамлакатларда миллий, этник озчилик учун ташкил этиладиган ҳоллар учрайди.

Гипотеза – илмий тадқиқот жараёнида бирор ҳодисани тушунтириш учун илгари сурилган таҳмин, эҳтимол. Илмий назарияга айланиши учун қўшимча текширишлар, тажриба, амалиёт натижалари билан тасдиқланиши керак.

Гинекократия - аёллар ҳокимияти; жамият тарихидаги универсал босқич. Унинг асосий хусусиятлари она шажарасининг доминантлиги, аёлларнинг жамоат ҳаётида шунингдек бошқарув қарорларини қабул қилишдаги устунлигида намоён бўлади. Швейцариялик ҳуқуқшунос-тарихчи И.Я.Бахофен (1815-1887) томонидан киритилган ушбу концепция ижтимоий фанларда қўлланиладиган "матриархия" тушунчаси билан бир хилдир.

ГИЛЬОТИНА — ўлим жазосига ҳукм қилинганларнинг бошина кесадиган машина; биринчи марта Францияда 18-аср охиридаги буржуа *революцияси* вақтида ишлатилган.

ГИПЕР...—ортик, ҳаддан ташқари, белгиланган нормадан юқори маъносини билдирувчи мураккаб сўзларнинг бир қисми (масалан, гипертрофия — бирор нарсанинг нонормал кўпайиб, ўсиб кетиши).

ГОРДИЙ ТУГУНИ — ниҳоятда чигал, мураккаб тугун, қадимги грек афсонасига кўра, подшо Гордий икки ғилдиракли араванинг икки от орасидаги тоқа шотисига ана шундай чигил тугунли бўйинтуруқ осиб қўйган. Оракул кимки ана шу чигил тугунни ечса, ўша Осиёга ҳукмрон бўлади, деб “каромат” қилган; Александр Македонский тугунни ечиб ўтирмай, қилич билан кесиб ташлаган. Гордий тугунини кесиб ташлаш, яъни чалкаш ва мураккаб масала бўйича дадил ва содда қарор қабул қилиш ибораси ана шундан келиб чиққан.

Глобалистика – инсоният муаммоларига доир фанлараро билимлар тизими. Сиёсий глобалистика унинг доирасида ривожланиб сиёсий табиатга эга ёки сиёсий соҳа билан боғлиқ муаммоларни ўрганувчи фан.

Глобаллашув – жаҳон миқёсида амалга ошувчи иқтисодий, сиёсий ва маданий интеграция ва бир хиллашув жараёни. Бунинг асосий оқибатларига умумжаҳон меҳнат тақсимоти, капитал, инсон ва ишлаб чиқариш ресурсларининг бутун ер курраси бўйлаб миграцияси, қонунчиликнинг, иқтисодий ва технологик жараёнларнинг стандартлашуви, шунингдек турли мамлакатлар маданиятининг яқинлашуви ва уйғунлашуви киради. Бу объектив жараён бўлиб жамиятнинг барча соҳаларини қамрайди. Глобаллашув натижасида дунё барча субъектлар фаолиятига боғлиқ бўлиб боради. Давлатлар учун умумий муаммолар кўпайиши билан бир қаторда, бир-бирига яқинлашувчи субъектлар сафи ҳам кенгайиб боради. Глобаллашув келиб чиқиши борасида яқин фикр мавжуд эмас: тарихчилар уни капитализм ривожланишининг бир босқичи сифатида қарайдилар; иқтисодчилар жаҳон бозорлари ўртасидаги чегараларнинг йўқолиши давридан ҳисоб олиб борадилар; политологлар демократик институтлар тарқалишига боғлайдилар; маданиятшунослар маданиятнинг вестернлашуви билан асослайдилар. Глобаллашув жараёнларини тушунтиришнинг ахборот-технологик талқинлари ҳам мавжуд.

Глобал муаммолар - ҳозирги даврнинг бош, асосий муаммолари бўлиб, цивилизациянинг мавжуд бўлиши, сақланиши ва ривожланиши ана шу муаммолар ҳал этилишига боғлиқдир. Замонавий цивилизациянинг ўзига хос жиҳати глобал тажовузлар ва муаммоларнинг кўпайиб бораётганлигидадир. Бу ўринда гап термоядро уруши таҳдиди, қурол-аслаҳалар кўпайиб бораётганлиги, табиий ресурслардан ноқилона фойдаланилаётганлиги, касалликлар, очлик, қашшоқлик ва бошқа шу каби ҳақида бормоқда. Глобал муаммолар концепциясида муаммоларнинг объектив “иерархия”сига, яъни муаммолардан бирининг бошқасига нисбатан устуворлиги ва уларнинг бир-бирига тобелиги масаласига муҳим аҳамият қаратилмоқда. Дунёнинг барқарор ривожланиши концепцияси қуйида келтириладиган учта қоидада ўз ифодасини топган: 1)

диққат марказида табиат билан уйғунликда соғлом ва самарали ҳаёт кечириш ҳуқуқига эга бўлган одамлар турганлиги фактини эътироф этиш; 2) атроф муҳитни муҳофаза қилиш ривожланиш жараёнининг ажралмас таркибий қисмига айланиши керак, бундай муҳофазани ривожланиш жараёнидан ажралган ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди; 3) ҳозирги авлоднинг ҳам, келгуси авлоднинг ҳам атроф муҳитни ривожлантириш ва сақлаб қолишга бўлган эҳтиёжларини тенг баробар таъминлаш зарур.

Гомогенлик – асос эътибори билан, келиб чиқиши, ҳамда моҳияти жиҳатидан бир хил, бир турдаги, ягона.

Гуманизм - инсонга муҳаббат, унинг кадр-қимматини ҳурмат қилиш, кишилар фаровонлиги ва уларда юксак маънавий сифатларни ривожлантириш ғояларига асосланувчи дунёқараш.

Гуманитар - табиий фанлардан алоҳида, бошқа-бошқа ижтимоий фанлар. Инсон онги, инсонлар жамияти, инсонлар маданиятига тааллуқли.

Гуруҳий онг – ижтимоий онг тури. Турли гуруҳлар фаолияти билан боғлиқ равишда гуруҳий онг кундалик онг даражасида аввал стихияли шаклланади. Сўнг етакчилар (назариётчилар, мафкурачилар) иштирокида англана боради. Натижада унинг тузилиши ички яхлитликка, тугалликка, зиддиятлардан ҳолиликка эга бўлади, унинг гуруҳ аъзолари билан функционал алоқалари эса барқарорлик, тугаллик касб этади. Ҳар бир ижтимоий гуруҳ фақат ўзига хос онгга эга бўлгани учун гуруҳий онглار хилма-хилдир. Катта ва кичик, расмий ва норасмий, синфий, миллий, касбий, ёшга кўра ва ҳ.к. гуруҳий онг турлари ажратилади. Уларнинг ҳар бири иккинчисидан мазмунига кўра (масалан, объекти, белгиси, гуруҳ ҳиссиётларининг йўналганлиги, қадриятини интилишлар ва идеаллари табиати, гуруҳ мақсадлари, уларга эришиш йўллари ва воситалари тўғрисидаги тасаввурлар) ҳамда уларнинг таркибига кирувчи элементлар сони, табиати, композицияси, алоқалари (масалан, гуруҳ томонидан ҳодисаларнинг баҳоланиши, темпераменти) билан, шунингдек, амал қилиш усуллари билан (масалан, катта ва кичик гуруҳларда қоидалар шаклланиш механизмлари турлича бўлади) фарқ қилади.

Д

Давлат - 1) кенг маънода – муайян ҳудудда яшовчи, олий ҳокимият органи томонидан тақдим этилувчи ва уюштирилувчи одамлар жамоаси. Бу маънода у мамлакат ва халқни ифодалайди. Масалан, ўзбек давлати; 2) политологияда, тор маънода - муайян ҳудудда олий ҳокимиятга эга ташкилот, муассасалар тизими. У бошқа сиёсий ташкилотлар билан бир қаторда (масалан, сиёсий партия, ҳаракатлар) мавжуд.

Давлат аппарати – давлат бошқарувининг барча даражасига хизмат кўрсатувчи муассасалар, ташкилотлар, уларнинг ходимлари бирлиги. Марказий ва ҳудудий давлат аппарати ажратилади. Давлат аппарати икки асосий ва ўзаро боғлиқ функцияни амалга оширади. Биринчидан у давлат раҳбарлари, сиёсий элиталари қарорларини ҳаётга тадбиқ этиши жараёнида уларнинг аҳоли билан мулоқотини йўлга қўйса, иккинчидан, аҳолидан ортга қайтувчи алоқа воситасида уларнинг давлат ҳокимияти институтларига мурожаатини таъминлайди. Ана шу роли ва нисбатан мустақил мавқеи давлат аппаратининг давлат бошқарувидаги алоҳида аҳамияти ва заруратини асослайди. Давлат аппарати ижро ҳокимияти таркибида алоҳида ўрин эгаллайди, чунки у орқали қонунчилик ва суд ҳокимияти қарорлари амалга оширилади.

Давлат белгилари - давлат сиёсий институт сифатида бир қатор белгиларга эга: *Биринчидан*, давлат албатта муайян ҳудудга ва аҳолига эга бўлган ташкилот. Давлат ҳокимияти муайян ҳудуд ва шу ҳудудда яшовчи аҳолини қамрайди. Давлатнинг яхлитлиги фуқаролик институти билан таъминланади. Ҳар қандай давлат географик чегарага эга. *Иккинчидан*, сиёсий ҳокимиятнинг бир тури сифатида давлат жамиятни бошқаришга ихтисослашган оммавий ҳокимият институтларига эга: қонунчилик, ижро, суд ҳокимияти институтлари. Мамлакатда тартибни сақлаш, ҳавфсизликни таъминлаш ва зарур бўлганда куч ишлатиш учун армия, тартибни сақлаш ва назорат хизматлари амал қилади. *Учинчидан*, давлат ижтимоий ҳаётни ҳуқуқ асосида ташкил этади. Фақат давлатгина барча учун мажбурий қонунлар қабул қилиш ҳуқуқига эга. Бу талабларни давлат маъмурий аппарат ва судлар ёрдамида амалга оширади. *Тўртинчидан*, давлат олий ҳокимият эгаси. Бу - давлат ҳокимияти ҳокимиятнинг бошқа турларидан устунлиги, барча учун мажбурийлиги, бошқа ҳокимиятлар қарорларини бекор қила олишида, бир қатор мутлоқ ҳуқуқларга эгалиги (масалан, солиқ солиш, куч ишлатишга қонуний ҳуқуқ, қонун чиқариш) аҳолига таъсир кўрсатиш учун зўрлик аппаратининг мавжудлиги. *Бешинчидан*, давлат жамиятнинг барча аъзоларининг доимий манфаатларини ифодаловчи ягона институт. Қолган институтлар шу маънода хусусий деб қаралиши мумкин. Давлат шу тариқа легитимлаш институти ҳамдир.

Давлат бошлиғи - давлатдаги ижро ҳокимиятини бошқарувчи ва ташқи муносабатларда олий вакил бўлган маъмурий шахс. Давлат ҳокимияти яхлитлиги ва барқарорлигини таъминлайди, давлатни ички ва ташқи сиёсатда тақдим этади. Монархик давлатларда – монарх, республика бошқарувида – президент.

Давлат бошқаруви тизими – давлат органлари жамият сиёсий ҳаётининг барқарорлиги ва тартибини таъминлаш имконини берувчи усуллар,

воситалар, механизмлар бирлиги. Давлат бошқаруви тизими ривожланиши давлат ҳокимиятининг бўлиниши ҳамда марказ ва минтақалар манфаатларининг бирлиги ва ўзига хослиги тамойилларига асосланади.

Давлатнинг келиб чиқишига оид назариялар – сиёсий фикр тарихида давлатнинг келиб чиқишини тушунтирувчи бир қанча назариялар мавжуд. **Теократик назария** давлатнинг келиб чиқишини илоҳий тушунтиради. Илоҳийлик давлат ҳокимиятининг авторитетини кучайтирган, давлат қарорларини эса мажбурийлигини таъминлаган. **Патриархал концепция** давлатни катта оила сифатида талқин этади: унда монарх ва унинг фуқаролари муносабатлари ота ва фарзандлар муносабати сифатида таърифланган. Давлат бу концепцияга кўра уруғларнинг қабилаларга, қабилаларнинг жамоаларга, жамоаларнинг давлатга бирлашиши натижасида вужудга келган. Монарх ўз фуқаролари тўғрисида ғамхўрлик қилиши, фуқаролар эса монарх иродасига бўйсунилари керак бўлган.

XVII—XVIII асрларда давлат келиб чиқишининг **шартнома назарияси** ишлаб чиқилди. Давлат одамларнинг “ёввойи” ҳолатдан “маданий” ҳолатга чиқишга уриниши сифатида, яъни ўз ҳавфсизлиги, мулки, эркинлигини ҳимоя қилиш воситаси сифатида келишув асосида тузилган. Шартнома назарияси давлат келиб чиқишини сиёсий талқин этувчи назариядир. Унинг асосчилари Гоббс, Локк, Руссо, замонавий сиёсий фанда Джон Роулслардир. Бу назария уч асосий фикрга таянади: давлатсиз жамият образи берилади (табиий ҳолат) – тартибсизлик; одамлар бу ҳолатдан чиқиш учун ижтимоий шартнома тузишга ҳаракат қиладилар (аслида бу шартнома бўлмаган, бу тушунча одамлар ўзларини гўё шундай битим бордек тутишларини истаганларини ифодалайди); ижтимоий шартнома одамларга берган барқарорлик ва ҳавфсизлик эвазига улар давлатни ҳурмат қилишлари ва унга итоат этишлари керак. Гоббс фикрича барқарорлик ва тартибни фақат мутлақо чекланмаган кучли давлат томонидан амалга оширилиши мумкин, яъни давлатга қарши норозилик ҳам, эътирозлар ҳам қабул қилинмайди. Бу фикрни тўлдирган ҳолда Локк давлат ҳокимиятига қарама – қарши тура оладиган тенг куч фуқаролик жамияти эканлигини, давлат ва фуқаролик жамияти муносабатларини тартибга солувчи конституциявий ва ваколатли ҳокимият сингари воситалар амалда мавжуд бўлиши кераклигини асослаган.

Давлат келиб чиқишининг **истило** назариялари қадимдан кучлилар кучсизларни истило қилишлари натижасида вужудга келганлигини асослаганлар. Бу ёндашувнинг айрим тарафдорлари шу тариқа давлатнинг келиб чиқишиданок зулм ва истибдодга таянишини кўрсатиб, давлатга қарши курашга ундаган бўлсалар (анархистлар . Штирнер, П. Прудон, М. Бакунин), айримлари (Г. Гегел, Ф. Ницше) давлат инсонлар ташкил этган энг қудратли

ташкилот сифатида ҳимояга муҳтожларга ёрдам бера олишини асослаган ва давлатни ижобий тушунтирган.

Давлатнинг маъмурий-ҳудудий тузилиши шакли - ҳокимият ваколатларининг маҳаллий ва марказий ҳокимият институтлари ўртасида тақсимланиши турли давлатларда турлича шаклларда амалга оширилиши мумкин бўлиб, бу давлат ҳокимиятининг турлича маъмурий-ҳудудий шаклларида намоён бўлишига (давлат тузилиши шаклларига) олиб келади. Давлат тузилишининг уч шакли ажратилади: унитар, федератив ва конфедератив. Бу туркумлашнинг асосини суверенитет тушунчаси ташкил этади.

Давлат органлари - давлат вазифалари, функцияларини амалга оширувчи муассасалар: бошқарув органлари, суд ва назорат органлари, армия.

Давлат рамзлари - ҳар бир давлат Конституцияси билан белгиланади. Уларга байроқ, герб, мадҳия киради.

Давлат функциялари - давлат уни бошқа сиёсий институтлардан фарқловчи бир қатор муҳим функцияларни бажаради. Одатда, давлатнинг ички ва ташқи функциялари ажратилади. Ички функцияларга иқтисодий, ижтимоий, ташкилий, ҳуқуқий, сиёсий, таълимий, маданий-тарбиявий ва ҳ. вазифалар, ташқи функцияларга глобал муаммоларни ҳал этишда иштирок этиш; миллий хавфсизликни таъминлаш; ўзаро фойдали ҳамкорликни ривожлантириш; халқаро муносабатларда давлат манфаатларини ҳимоя қилиш киритилади. Давлатнинг **иқтисодий** функциясига иқтисодий жараёнларни солиқ ва кредит сиёсати воситасида ташкил этиш, уйғунлаштириш, тартибга солиш, иқтисодий ўсиш учун имкониятлар яратиш ёки санкциялар қўллаш сингари тадбирлар киритилади. **Ижтимоий** функцияга одамларни иш, уй-жой, соғлиқни сақлаш тизими хизматлари билан таъминлаш, кексалар ва ногиронларга, ишсизларга, ёшларга ижтимоий кафолотлар яратиш, ҳаёт. мулк, соғлиқни суғурта қилиш хизматларини таъминлаш сингарилар киради. **Ҳуқуқий** функцияга тартибни таъминлаш, ҳуқуқ соҳасини ривожлантириб бориш, ижтимоий тизимни ҳимоя қилиш сингари вазифалар киради. **Маданий-тарбиявий** функция аҳолининг маданий эҳтиёжларини қондиришга, инсонларни жаҳон маънавияти дурдоналаридан баҳраманд бўлишлари учун шароитлар яратишга ва инсон ўзини ижодда намоён этиши учун имкониятлар яратишда намоён бўлади. Давлатнинг **сиёсий** функциясига жамиятда сиёсий барқарорликни таъминлаш, ҳокимиятни амалга ошириш, сиёсий курсни ишлаб чиқиш ва аҳолининг манфаатларини уйғунлаштириш киради.

Давлат шакллари – давлатнинг ички тузилишига оид уч таркибий қисм бирлиги: бошқарув шакли; давлатнинг маъмурий-ҳудудий тузилиши шакли; сиёсий режим шакли.

Давлат ҳокимияти – ижтимоий-сиёсий ҳокимият шакли. У махсус куч ишлатиш аппаратиغا таянади ва бутун аҳолини қамрайди. Сиёсий ҳокимиятнинг олий кўриниши. Белгилари: 1) ҳам ташкилот, ҳам шу ташкилот мақсадларини амалга ошириш бўйича фаолият; 2) махсус бошқарув ва зўрлик аппаратининг мавжудлиги.

Далил – фикр, мулоҳаза ва шу кабиларни тасдиқловчи ёки воқеа, ҳодиса ва шу кабилар тўғрисида гувоҳлик, далолат берувчи факт, исбот, нарсa.

Дамокл қиличи (лот. *Damoclis gladius* – Дамокл қиличи) — юнон манбаларига кўра, сиракузалик золим Дионисий (эр.ав. V аср охири) тахтга ўтиришни орзу қилиб юрган севимли саркардаси Дамоклни ўз тахтини бир кунга эгаллашни таклиф қилади. Золимнинг буйруғи билан у дабдабали кийинтирилиб тахтга ўтқазилган; унинг ҳар бир истаги бажо келтирилган. Байрамдаги завқ-шавқ ўртасида Дамокл тўсатдан бошининг устида отнинг ёлига осилган қилични кўради ва дахшатга тушди. Шундай қилиб, Дионисий Дамоклга золим ҳар доим ўлим ёқасида яшашини кўрсатди.

Сиёсий жиҳатдан “Дамокл қиличи” тушунчаси бошқарувини зулм орқали амалга ошираётган раҳбар охир оқибат “ўз қиличи” яъни ўзи яратган режим томонидан жазоланиши, шунингдек ўз фикрини эркин билдиришдан кўрқадиган инсон онгида шаклланган цензура сабабини ҳам англатади.

Даосизм – Хитой фалсафасидаги икки асосий оқимнинг бири. Эрамиздан аввалги 6-5 асрларда шаклланган. Асосчиси Лао-Цзи. Табиат билан ҳамоҳанг яшашга ундаган. У зулмга қарши чиқади, ибтидоий муносабатларга қайтишга ундайди.

ДАНАЙ МУКОФОТИ — (*Timeo Danaos et dona ferentes* — Данайликлардан ва совға-салом олиб келаётганлардан кўрқ) фалокатли бўлган тухфа, тортиқларни қабул қилишдан кўрқиш, хавфсираш маъносини билдириш учун ишлатиладиган ибора. Бу ибора Троя уруши тўғрисидаги афсонавий ҳикоялардан олинган. Данайликлар (греклар) қамалдаги Трояга кириш учун ёғочдан жуда катта от ясаганлар ва уни шаҳар девори остида колдириб кетганлар. Данайликларнинг ҳийласидан беҳабар бўлган трояликлар отни шаҳар ичига судраб олиб кирганлар. От ичига яширинган жангчилар кечаси ундаи чиқиб, соқчиларни ўлдирганлар ва қайтиб келган данайликларга шаҳар дарвозасини очиб берганлар. Шундан кейин данайликлар Трояни қўлга киритганлар. “Троя оти” ибораси ана шу ердан келиб чиқиб, у яширин, қабих режани билдиради.

Даунинг стрит - ингл. Лондон марказидаги кўча номи. Унда бош вазир резиденцияси ва Буюк Британия ташқи ишлар вазирлиги жойлашган. Баъзан мамлакат ҳукуматини, Кабинетни номлаш учун ҳам қўлланади.

ДЕ.., ДЕЗ... — ажратиш, узоқлашиш, бекор қилиш, пастга томон ҳаракат қилишни билдирадиган айрим сўзларнинг олдига қўшиладиган қўшимча (масалан, дестабилизация – барқарорликни йўқотиш, деградация

— сўзсиз инқироз, дезорганизация — ўрнатилган тартибни бузиш ва ҳоказо).

Дебатлар - муҳокама, тортишув, фикр алмашинуви. **Парламент дебатлари** - депутатлар ўртасида қонунчилик масалалари бўйича ёки ҳукумат фаолияти бўйича фикрлар алмашинувининг расмий ўрнатилган тартиби. Давлат ҳукумат фаолиятини матбуотда, намоёиш ва йиғинларда жамоатчилик томонидан муҳокама қилинган ҳолда ҳам қўлланади.

Девальвация — миллий пул бирлиги қийматининг қонун билан пасайтирилиши. У мамлакатларнинг савдо ва тўлов баланслари пасайиб кетиши, валюта захираларининг камайиб кетиши, миллий валюта курсининг тушиб кетиши билан боғлиқ.

Девиянт ҳуққ-атвор — жамиятда қабул қилинган ахлоқий ёки ҳуқуқий меъёрлардан чекинувчи ҳуққ-атвор. Асосий кўринишлари: жиноятчилик, ахлоқсизлик, ичкилик ва ҳ.к.

Дедукция — исботлашга оид илмий усуллардан бири, умумийдан хусусийга томон мантикий фикрлаш.

Дедлайн — топшириқнинг бажарилиши лозим бўлган охириги муддати.

Дезинформация — ижтимоий фикрни чалғитиш мақсадида тарқатиладиган ёлғон, ялғов ахборот.

Деидеологизация — ижтимоий қарама-қаршилиқлар йўқолиши билан ҳозирги дунёда мафкуранинг ҳам йўқ бўлишини асословчи концепция. Унга кўра илмий–техник тараққиёт муаммоларни мафкура таъсиридан ҳоли илмий ва техник воситалар билан ҳал қилиш имконини беради.

Декларация - 1) халқаро ҳуқуқда томонлар тарафидан мақулланган умумий тамойиллар ва мақсадлар; 2) солиққа тортиладиган фуқаронинг даромади ҳақидаги маълумотнома; 3) чегара орқали бойлик ёки товар олиб ўтишда божхонага тақдим этиладиган билдиришнома; 4) баёнот, давлат, ҳукумат баёноти.

Деколонизация — бу XX-асрнинг иккинчи ярмида юзага келган доминионларга, мандат берилган ҳудудларга, колонияларга, протекторатларга мустақиллик ва тўлиқ суверенитет бериш жараёни.

Ушбу жараён 1947 йилда, Ҳиндистон ва Покистоннинг Британия империясидан ажралиб чиқиши билан бошланди. Деколонизация жараёнида пайдо бўлган мамлакатларнинг аксарияти Учинчи дунё мамлакатлари деб номланади.

Деколонизация — сиёсий қарамликни ҳуқуқий бартараф этиш билан бирга қуллик тафаккуридан воз кечишни англатувчи тушунчадир.

Декларатив - умумий, асосланмаган, конкретлаштирилмаган баёнот.

ДЕКАРТЕЛИЗАЦИЯ - 1945 йил Потсдам (Берлин) конференциясида Германиядаги герман империализми ва милитаризмни ҳаракат қилтирунчи куч бўлган монополистик уюшмаларни иккинчи жаҳон урушидан кейин тугатиши кўзда тутилган қарори. 2) Турли хил йўллар билан носоғлом рақобат асосида монополияни вужудга келтираётган тадбиркорлик субъектларига қарши курашиш учун қўлланиладиган сиёсий термин.

Делимитлаш – давлат чегарасини, унинг ўтиш жойларини батафсил тавсифлаш ва бошқа давлат билан бу ҳақида тузилган шартномага асосан уни ҳаритага тушириш.

Делегатив демократия – аргентиналик сиёсатшунос О.Доннел томонидан демократия ва авторитаризм белгиларини уйғунлаштирувчи сиёсий тартиботни номлаш учун киритилган атама. Унинг белгиларига қуйидагилар киради: 1) ижро ҳокимияти бошлиғининг мунтазам равишда сайловлар воситасида сайланиши ва шу муддатда унинг миллат манфаатлари ҳифоачисига айланиши; 2) ҳокимият институционаллашувининг қуйи даражаси; 3) ижро ҳокимиятини чекловчи механизмларнинг деярли йўқлиги; 4) фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари мавжудлиги; 5) қонунчилик ҳокимиятининг расмий табиати; 6) сиёсатнинг кескин воситаларга таяниб олиб борилиши; 7) манфаатларни қилиштириш механизмларининг йўқлиги. Вакиллик демократиясидан фарқлича делегатив демократияда ижро ҳокимиятининг вертикал ҳисоботлилиги мавжуд бўлгани ҳолда (сайловлар), горизонтал ҳисоботлилиги механизмлари мавжуд эмас (ҳокимиятлар бўлиниши). Д.Д. оралик тизим бўлгани учун ривожланишининг икки йўли мавжуд: биринчисида Д.Д. авторитаризмга қайтиши, иккинчисида вакиллик демократиясига ўтиши мумкин.

Демагог – ўз фаолиятида кўпчиликни қалбитадиган усуллардан, нутқ маҳоратидан фойдаланувчи киши; фақат ўз манфаатини кўзловчи сиёсатчи.

Демагогия - ўзининг сиёсий ёки бошқа ғаразли мақсадларига эришиш учун сохта ваъдалар бериш, кўпчиликни жалб этувчи шиорларни ўртага ташлаш, хушомад қилиш, фактларни бузиб кўрсатиш орқали одамларни саросимага солиб қўйиш мақсадида уларнинг ҳиссиёти ва кайфиятига атайин таъсир қилиш, тамоийилсиз сиёсат юритиш.

Демаркация – чегарадош давлатлар ўртасида тузилган шартнома ва битимларга асосан давлат чегараларини аниқлаш ва уни махсус чегара белгилари билан белгилаш. Демаркация чизиғи - сулҳ тузган икки душман армияси ўртасидаги чизиқ.

Демарш – бир ҳукумат ёки унинг идоралари бошқа ҳукуматга илтимос, норозилик, огоҳлантириш ва бошқа оғзаки ёки ёзма баёнотлар билан мурожот қилиши.

Демилитаризация - бирор давлат ёки унинг маълум бир ҳудудининг тўла ёки қисман қуролсизланиши. Давлатнинг қуролли кучларга, ҳарбий истехком ва базаларга, ҳарбий саноат ва бошқаларга эга бўлишини тўла ёки қисман тақиқлаб қўювчи халқаро шартнома билан белгиланади.

Демобилизация – 1) армия шахсий таркиби сонини камайтириш ёки ҳақиқий хизмат муддатини ўтаб бўлган ҳарбий хизматчиларни бўшатиш; 2) қуролли кучларни, шунингдек, халқ хўжалигининг муайян тармоқларини ҳарбий ҳолатдан тинчлик ҳолатига ўтказиш; 3) (мажозий маъноси) фаолликнинг, ҳушёрликнинг, қувватнинг тушиб кетиши.

Демография – аҳоли таркибини - унинг жинси, ёши, машғулооти ва бошқа белгиларига қараб - ҳаракати, туғилиши, никоҳи, ўлими ва ҳ. жараёнларни ўрганувчи фан.

Демократик социализм – социал-демократиянинг асосий ғоявий-сиёсий концепцияси. “Демократик социализм” атамасидан биринчи марта 1988 йилда Д.Б.Шоу фойдаланган. Биринчи жаҳон урушига қадар уни Э.Бернштейн ва О.Бауэр, урушлар оралиғидаги даврда эса К.Каутский ва Р.Гильфердинг қўллаганлар. Урушдан кейинги даврда демократик социализм социал-демократик ҳаракатнинг расмий доктринасига айланди. Мазкур концепциянинг чизгилари Социалистик интернационалнинг Франкфурт декларациясида (1951), XX аср 50-йиллари охири ва 60-йилларининг бошида Ғарбий Европаги социал-демократик, социалистик, лейбористик партияларнинг дастурий ҳужжатларида ўз ифодасини топган. Ўзбекистонда демократик социализм (социал-демократия) ғояси “Адолат” социал-демократик партиясига хосдир.

Демократлашув – нодмократик сиёсий тизимлардан демократик сиёсий тизимларга ўтиш жараёни. У демократия тамойилларини ўрнатиш, демократик тузум барпо қилиш, демократик тадбирларни амалга ошириш сингари тушунчаларни қамрайди. Замонавий сиёсий фанда демократлашув масалаларини транзитология фани ўрганади. Кўзга кўринган вакиллари – С.Хантингтон, Д.Растоу, А.Пшеворски ва ҳ. Уларга кўра демократлашув – натижаси мавҳум бўлган жараён бўлиб у демократиянинг узил-кесил қарор топиши – уюшган демократия ёки авторитар тизимнинг у ёки бу кўринишига қайтиш билан тугалланиши мумкин. **Бошқарувнинг демократлашуви** - бошқарувнинг сезиларли равишда номарказлашган тус олиши, бошқарув қарорларини қабул қилиш ва уларни амалга оширишда жамоатчиликнинг фаол иштироки, ваколатларни қуйига узатишдан кенг фойдаланиш.

Демократия – халқни ҳокимият манбаи деб тан олишга, унинг давлат

ишларини ҳал қилиш ҳуқуқини, бошқа ҳуқуқ ва эркинликларни кенг қамрови билан биргаликда эътироф этишга асосланган сиёсий тизим. Демократия сўзи “халқ ҳокимияти” сифатида таржима қилинади. Бу маънода, ёки “бошқарувда тўғридан-тўғри иштирок” маъносида демократияни қабила-уруғчилик жамиятларидаёқ учратиш мумкин. Ибтидоий жамиятдаги ўз-ўзини бошқарув демократик эди: ҳар бир қабила аъзосининг жамоа ҳаётида иштироки табиий равишда белгиланар эди. Бу даврда жамоа ва унинг аъзолари манфаатлари бир-бирига мос тушар, ҳозирги маънодаги сиёсат йўқ эди. *Ҳокимият ва жамият муносабатларининг муайян шакли* маъносида, яъни сиёсий маъносида демократия тўғрисида қадимги Юнонистон давридан сўз юритиш мумкин. Жамоавий демократия ва ҳарбий-қабилавий демократияларни бундай сиёсий тушуниш ва тушунтириш мумкин мумкин эмас. Антик даврдаёқ демократия ривожда икки йўналиш белгиланди: биринчиси, ўз-ўзини бошқарувчи демократия, яъни фуқароларнинг тўғридан-тўғри иштирокини назарда тутувчи тартиб. Бу тартиб у ёки бу тарзда барча жамиятларда амал қилади, хусусан, бизнинг тарихимизда ҳам бошқарув элементи тарзида мавжуд бўлиб келган. Иккинчиси, умумхалқ вакиллик демократияси. У фуқароларнинг тенглиги, бурчлар, қонун олдида жавоб бериш ва қонун асосида ҳукм юритиш, халқ ҳокимиятининг вакиллар орқали амалга оширилиши тамойиларига асосланади ва унинг ибтидосини биз Қадимги Рим империяси тузилишида кўрамыз.

Демократия тадбирлари - сайловлар, сайланган мансабдор шахсларнинг ҳисоботлилиги, вакилларни чақириб олиш, қонун лойиҳалари ва бошқа ҳужжатларни умумхалқ муҳокамаси, референдумлар, сўровлар, намоёнишлар, йиғилишлар, съездлар, чет эл ташрифлари ва ҳ.к., халқнинг давлат ва жамият ишларида кенг қамровли ва самарали иштирокини таъминловчи тадбирлар.

Демократия тамойиллари - ҳокимият асосий органларининг сайланиши, сиёсий плюрализм, қарорларнинг кўпчилик овози билан қабул қилиниши, камчиликнинг ўз нуктаи назарига эга бўлиши ва уни ошқора ифодалаш ҳамда ҳимоя қила олиш ҳуқуқи.

Демос – Қадимги Юнонистонда аҳолининг оқ суяк, зодагонларга қарама-қарши қўйиладиган қисми. Қуллар демос таркибига кирмаган.

Денатураллашув - бир давлат фуқаросининг ана шу давлат фуқаролигидан чиқиши ёки ундан маҳрум қилиниши.

Денацификациялашув - фашистлар Германияси устидан ғалаба қозонилганидан сўнг у ерда нацизмни, национал-социалистик партияни, унинг бўлимлари, бошқа фашистик ташкилотларни таг-туғи билан йўқотишга, ҳар қандай нацистик милитаристик ташвиқотнинг олдини олиш, Германия сиёсий

ҳаётини демократик асосда қайта қуриш учун замин яратишга қаратилган жараён.

Денонсация – (фр.) бир давлат томонидан иккинчи давлатга ўзаро тузилган шартноманинг бекор қилинганлиги тўғрисида хабар берилиши.

Департамент – (фр.) 1) баъзи мамлакатларда Вазирликлар, Сенат ва бошқа олий органлар бўлимларининг номи; 2) Францияда маъмурий-ҳудудий бирлик; 3) АҚШ, Швейцарияда - вазирлик шундай номланади.

Депозитар давлат – (лот. сақлаб қўйишга берилган нарса) кўп томонлама шартномалар тузишда қатнашувчи ва ана шу шартноманинг шартларига мувофиқ ўз зиммасига шартнома матнини, шартнома ратификация қилингани, унга бошқа давлатлар қўшилгани тўғрисидаги маълумотлар, ҳужжатлар сақлаш бурчини олган давлат.

Депортация – шахсни давлат ташқарисига мажбуран чиқариб юбориш.

Депривация – субъект ўзи интилаётган ҳолат билан амалда эришган нарсалари ўртасидаги фарқлар натижасида вужудга келувчи норозилик ҳолати. Депривация концепциялари сиёсий ҳуққ – атворнинг норозилик, қаршилик ҳаракатлари сингари кўринишларини тушунтириш учун қулай. Ғарб сиёсатшунослигида Депривациянинг бир қанча моделлари ишлаб чиқилган (Ж.Девис ва Т.Гурр). Нисбий Депривация - одамларда қадриятларнинг адолатсиз тақсимланиши тўғрисидаги тасаввурларнинг мавжудлиги ва уларнингбунга қарши фаолият кўрсатиш учун тайёрлиги. Т.Гурр Депривацияни “қадриятий кутишлар” ва “қадриятий имкониятлар” ўртасидаги тафовут сифатида таърифлайди. Қадриятий тасаввурлар ўзгариши билан аввал барчани қониқтирган ижтимоий имкониятлар ва истеъмол даражаси бирданига номақбул бўлиб қолади. Ҳаётнинг янги даражасига қараб интилиш билан мавжуд имкониятлар ўртасида тафовут вужудга келади. Бу ҳодиса “ортиб бораётган кутишлар инқилоби” номини олган. Иккинчи моделда Депривация келиб чиқиши ҳолати қуйидагича тасвирланади: аввалги интилишлар сақланади, кутишлар даражаси ҳам аввалгидек, лекин ҳаётий стандартлар кескин пасаяди, субъект ихтиёридаги қадриятлар ҳажми қисқаради. Бундай ҳолат “олиб қўйилган фойдалар инқилоби”, деб номланган. Учинчи модель прогрессив Депривация деб номланиб, у ўзига биринчи ва иккинчи модел унсурларини олади. Ж.Девис бу ҳолатни ўсиб бораётган ва қондирилаётган эҳтиёжлар тўсиб қўйила бошланганида вужудга келувчи асабийлик ва ғазаб билан боғлайди. Депривация вужудга келиши сабабларини тўғри баҳолаш ҳуққ-атвордаги номаъқул ҳолатларнинг олдини олиш имконини беради.

Депрессия - руҳий тушкунлик, эзилганлик ҳолати. 2) иқтисодиётда — саноат *циклишт* ортиқча товар ишлайб чиқариш кризисидан кейин рўй

бёрадиган **фазаси**. Бу даврда иқтисодиёт ривожланмай қолади, товарларга талаб кучсиз бўлади.

ДЕПУТАЦИЯ — илтимос қилиш учун вакиллик қилиш ва би- рои ташкилотнинг, муассаса, корхона ва ҳоказоларнинг иши билан тйикшиш мақсадларида бирон ташкилот, йигилиш томонидан вакил қилиб сайланган бир гуруҳ кишилар.

ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЯ—1) марказий маъмуриятнинг баъзи функцияларини маҳаллий органларга бериш йўли билан уларнинг ҳуқуқларини кенгайтириш. 2) Умумий маънода — марказлашти- ришни бўшаштириш ёки бекор қилиш.

Депутат – давлат ҳокимиятининг вакиллик органларида иш олиб борувчи халқ вакили, маълум муддатга сайланади.

Депутатликка номзод - Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган тартибда давлат ҳокимиятининг сайлаб қўйиладиган органига аъзоликка даъвогар сифатида кўрсатилган шахс. Номзод пассив сайлов ҳуқуқига эга бўлиши шарт. Қонунчилик палатасига сайланиш ҳуқуқига сайлов куни йигирма беш ёшга тўлган ҳамда камида беш йил Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муқим яшаётган фуқаролар эгадир. Сайлов куни йигирма бир ёшга тўлган ҳамда камида беш йил Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муқим яшаётган Ўзбекистон фуқаролари халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайланиш ҳуқуқига эга.

Деспотия –ҳеч қандай қонунлар билан чекланмаган ҳокимият шакли, мутлоқ ҳокимиятга, қонунсизликка, ўзбошимчалик ва зўравонликка асосланган монархия.

Детерминациялашув, детерминизм – табиат ва жамиятдаги барча ҳодисаларнинг объектив-қонунийлиги ва бесабаб бўлмаслигини асословчи фалсафий қарашлар мажмуи.

Дефиниция – тушунчанинг аниқ таърифи, мазмунини аниқлаш.

Дефляция – инфляция даврида ҳокимият томонидан амалга ошириладиган бир қатор тадбирлар уйғунлиги. Улар муомаладаги пуллар миқдори ва берилаётган кредитлар ҳажмини қисқартиришга қаратилган. Мақсад - пулнинг харид қобилиятини ошириш.

Де-факто – ҳақиқатда мавжуд бўлган, бироқ юридик жиҳатдан расмийлаштирилмаган.

Дефект – нуқсон, шикаст, камчилик.

Де-юре – ҳуқуқий, ҳуқуққа эга, расмий.

Диверсификация – ялпи кўп тармоқли ривожланишга қаратилган давлат сиёсати.

Диверсия – махсус тайёрланган гуруҳ ёки шахслар томонидан амалга ошириладиган қўпоровчилик ҳаракати.

Диктатор – Қадимги Римда фавқулодда аҳвол юз берган вақтда Сенат тавсияси билан вақтинча ёки муддатсиз қўйиладиган ва бутун ҳокимиятга эга ҳукмдор; бирор бошқарув ёки хўжалик органида чекланмаган ҳокимиятга эга бўлган шахс.

Диктатура - бирор синф ёки гуруҳнинг сиёсий ҳукмронлиги.

Дилемма – 1) бир-бирини инкор этадиган икки йўналишдаги фикр ёки хулоса; бунда учинчи йўл бўлиши мумкин эмас; 2) вазиятлар, шароитлар йиғиндиси бўлиб, унда икки қарордан биттасини танлаб олиш керак бўлади.

Дин- (қадимги сомит ва яҳудий тилларидан келиб чиққан) ижтимоий онг шаклларида бири. Баъзи динларнинг сиёсий мафкуравий концепциялари, айрим давлатларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида, халқаро муносабатларда муҳим роль ўйнайди.

Диний эътиқод - диннинг чинлигига иймон келтириш, диний қоида, анъана, ақидаларга ишониш.

Динамизм – ривожланишнинг кучли, тезкор, юқори суръатлари. Секин, қатъиятсиз ҳаракат, турғунлик, бир жойда туриб қолишнинг акси.

Дипломат – 1) чет мамлакатлар билан алоқада бўлиш ёки музокаралар олиб бориш учун ҳукумат томонидан ташқи ишлар муассасасига вакил қилинган лавозимли киши; 2) (маъжозий маъноси) бошқа кишиларга усталик билан муомалада бўладиган ва ўз ишининг нозик томонларидан, қонун-қоидаларидан, музокаралар олиб бориш санъатидан яхши хабардор бўлган киши.

Дипломатик иммунитет – чет эл дипломатлари (элчи, элчихона ходимлари) шахси ва улар эгаллаган биноларнинг дахлсизлиги, маҳаллий суд томонидан суд қилинмаслиги, ўз ҳукумати билан яширин алоқа қилиш ҳуқуқи ва бошқа ҳуқуқ ва имтиёзлар йиғиндиси.

Дипломатик корпус - 1) бирор мамлакат ҳудудидаги чет эл дипломатик ваколатхоналари бошлиқларидан иборат ҳайъат. Унга элчилар ичидан сайланган оқсоқол (дуайен) бошчилик қилади; 2) кенг маънода - мазкур давлат қошидаги дипломатик иммунитет ҳуқуқидан фойдаланадиган чет эл ваколатхоналарининг барча ходимлари.

Дипломатия – ташқи муносабатлар ёки хорижий ишлар тўғрисидаги фан. Тор маънода - музокара юритиш санъати ёки билими. Дипломатия - давлат ташқи сиёсати мақсад ва вазифаларини амалга ошириш, унинг ҳуқуқ ва манфаатлари, шунингдек, чет элдаги муассаса ва фуқароларини ҳимоя қилиш бўйича давлатлар, ҳукуматлар, ташқи ишлар вазирлари, чет элдаги дипломатик ваколатхоналар, халқаро анжуманлардаги делегацияларни расмий фаолияти.

ДИСКРЕДИТАЦИЯ — камнингдир олдида ишончни йўқотии-. обрўсизлэниш, кимнингдир қадр-қимматини, эътибор-эҳтироммл тушириш.

ДИСКРИМИНАЦИЯ — бир шахснинг, ташкилотнинг ёки давлатнинг ҳуқуқи, имтиёзлзрини бошқа шахсларникига, ташкилот ёки давлатникига қараганда атайин камситиш. Кагшталистик жа»иятаа кишкяарчирқи, миллати, қайсв давлат фуқаролигига, мулкый аҳволи. сиёсий ҳамда диний эътиқоди ва бошқаларга қараб кзмситиладв. **Овоз** бериш ҳуқуқидан маҳрум қилиш сиёсий Д. нинг эиг кўи тарқалган турларидан биридир. ИрқийД. — элементар граждйи ҳуқуқлариини чеклаб қўйиш ва кишиларни қайси врққа мансубл:::- гига қараб таъқиб қклиш (**Қ- Ирқчилик**).

Дисперсия — (лот. тарқалган, ёйилган) сиёсатда ҳокимиятнинг бир марказда тўпланмай, бутун жамиятда ёйилиши, кўплаб ўзаро боғлиқ, уйғун, ҳокимият марказларининг мавжудлиги. Демократик сиёсий тизим хусусиятларидан бири.

ДИСКУССИЯ — баҳсли бирон масалани йиғилишда, матбуотда, тўғаракда муҳокама қилиш ва ҳоказо. Дискуссия қилиш, баҳсли масалани муҳокама қияиш.

ДИСПРОПОРЦИЯ — мутаносибликнинг, бутуннинг қисмлари орасида тўғри нисбатнинг йўқлиги, номутаносиблик.

ДИФФАМАЦИЯ — бирон шахсни, муассасани бадном қилувчи (чин ёки ёлғон) Маълумотларни (матбуот, радио ва ҳоказолар орқали) эълон қилиш (қ. *Дискредитация*).

Диспут — 1) оғзаки илмий баҳс; оммавий маърузадан сўнг аввалдан белгиланган оппонентлар иштирокидаги мунозара.

Дискусия — йиғилишда, матбуотда, хусусий суҳбатда қандайдир масалани муҳокама қилиш, баҳс.

Дискурс — гуманитар фанларда кенг қўлланадиган, лекин ягона таърифга эга бўлмаган атама. Одатда дискурс деганда бирон мақсад билан айтилган фикрларнинг ҳар қандай бирлиги ёки ижтимоий амалиёт сифатида тушуниладиган нутқий фаолият, бирон мавзуда ёки йўналишда жамиятда кечаётган муҳокама назарда тутилади.

Догма - муайян вазиятга тўғри келмай қолса ҳам кўр-кўрона қўлланадиган қоида, ҳамма вақт ва шароит учун шак-шубҳасиз, ўзгармас, деб ҳисобланадиган ҳақиқат.

Доимий яшаш цензи - қонун билан белгиланган тартиб. Унга кўра, фуқаро сайлов ҳуқуқига эга бўлиши учун муайян мамлакатда маълум муддат яшаган бўлиши керак.

Доктрина - лот. таълимот, илмий ёки фалсафий назария, қарашлар, ақидалар кўрсатмалар тизими. Баъзан уни яратган шахс номини олади.

Доминионлар – Британия миллатлар ҳамдўстлигига кирувчи ўз-ўзини бошқарувчи ҳудудлар; Канада, Австралия Иттифоқи, Янги Зеландия, Жанубий Африка Иттифоқи, Ҳиндистон, Покистон, Цейлон.

Дуалистик монархия – мутлоқ монархиядан парламентар монархияга ўтиш шакли. Конституцион монархия кўриниши сифатида қаралади: унда монарх асосан ижро ҳокимияти ва қисман, қонунчилик ҳокимияти эгасидир: Марокаш, Қувайт, Иордания.

ДРАКОН ҚОНУНЛАРИ — ғоят қаттиқ ва шафқатсиз қонунлар (қадимги грек қонуншуноси Дракон ёки Драконт номидан олинган).

ДУАЙЕН (дойен)—бирор мамлакатдаги дипломатик корпуснинг оқсоқоли: Д. оқсоқоллиги унинг дипломатик номи (**ранги**) билан ва мазкур димломатик постда қанча ишлаганлиги билан белгиланади.

ДУМАЛОҚ СТОЛ (думалоқ стол атрофида учрашув) — кенгаш (конференция, суҳбат, учрашув) бўлиб, иштирокчилари катта, махсус тайёрланган думалоқ стол атрофида ўтиради. Стол атрофида бундай ўтириш кенгашда қатнашадиган ҳар бир вакил ёки ҳар бир делегация тенг ҳуқуққа эга эканлигини англатади. Кенг маънода — тенг ҳуқуқли томонларнинг муҳим сиёсий ва бошқа масалаларни куҳокама ҳамда ҳал қилиш учун учрашувини думалоқ стол атрофида учрашув деб аталади.

Е

Европоцентризм - Ғарбий Европа маданиятини бутун инсоният учун наъмуна, деб қаровчи концепция. Унга кўра Ғарбий Европа – жаҳон тараққиёти марказидир.

Ёш цензи - фукароларнинг сайловда иштирок этишлари учун муайян, қонунда белгиланган ёшга етишлари талаб этилишидир. Ўзбекистонда парламентнинг куйи палатасига депутатларни сайлаш ҳуқуқи фукаролар учун 18 ёш (пассив сайлов ҳуқуқи), депутатликка сайланиш учун 25 ёш белгиланган (актив сайлов ҳуқуқи).

ЕРЕСЬ — 1) ўрта аср давридаги, **феодализмнинг** таянчи бўлган ҳукмрон христиан дини ва черкови нуқтаи назаридап сохта ҳисобланган оппозицион ёки душман **мазҳабчилик** диний оқими. Халқ оммасининг расмий дин томонидан муқаддаслаштирилган ҳукмрон ижтимоий-сиёсий тузумга қарши норозилиги одатда ересларда диний формаларда ифода этилади (**қ. Реформация**). 2) (**Кўчма маъ- носи**) бемаъни гап, сафсата, чалғиш.

Ж

Жадидчилик – XIX асрнинг иккинчи ярми, XX асрнинг бошида юзага келган сиёсий-ижтимоий ҳаракат. Фаолиятида маърифатпарварлик ва сиёсий ғояларни илгари сурган, миллий мустақиллик ва тараққиёт учун курашган.

Жамоа - (ар. ҳамма, умумий, ҳаммага таалуқли) 1) ишлаб чиқариш воситаларига биргаликда эгалик қилувчи ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ҳам биргаликда ишлаб чиқарувчи ижтимоий гуруҳ, масалан: уруғ жамоаси, қишлоқ жамоаси, оила жамоаси; 2) баъзи мамлакатларда (масалан, Болгарияда) - қуйи маъмурий-худудий бирлик; 3) кенг маънода – ҳар қандай ижтимоий уюшма.

Жамоат бирлашмалари – фуқаролар манфаатлари умумийлиги ва ихтиёрийлик асосида вужудга келувчи, лекин ўз фаолияти натижасида даромад олишни кўзламайдиган ташкилотлар (сиёсий партиялар, оммавий ҳаракатлар, касаба уюшмалари, аёллар, кексалар, ногиронлар, ёшлар, болалар ташкилотлари, илмий техник, маданий-маърифий, спорт ва бошқа кўнгилли жамиятлар, жамғармалар, ассоциациялар, бошқа тузилмалар). Демак, фуқароларнинг ҳар қандай кўнгилли уюшмаси – ижтимоий уюшмадир. Мавжуд сиёсий ҳаётни ўзгартиришга ёки унга таъсир этишга уринувчи ижтимоий уюшмалар сиёсий, деб қаралади.

Жамоатчилик фикри – бир томондан, ҳокимиятни амалга оширишда иштирок этувчи сиёсий институт, иккинчи томондан, у ёки бу ҳодисалар, воқеалар тўғрисида турли ижтимоий гуруҳ вакилларининг ўхшаш фикр – мулоҳазалари.

Жамоат шартномаси – ижтимоий ҳаётнинг асосий тартибга солувчи воситаси бўлиб, фуқаролик жамияти доирасидаги ўзаро алоқалар ва институтларга, шунингдек фуқаролик жамияти билан давлат муносабатларига қонунийлик тусини беради. Жамоат шартномаси икки ва ундан ортиқ тарафнинг ҳуқуқлар ҳамда мажбуриятлар бўйича келишиш, уларни ўзгартириш ва тўхтатиш тартибини белгилаб берувчи битим тузиш мақсадини кўзлайди. Жамоат шартномаси концепцияси Янги даврда, юридик дунёқараш ривожланиши билан бир вақтда жамият ва давлат вужудга келиши ҳамда уларнинг моҳиятини тушунтириб берувчи ғоя сифатида юзага келган. Т.Гоббс, Ж.Локк, Спиноза, Ж.-Ж.Руссо ва бошқаларнинг фикрига кўра, жамоат шартномаси – жамиятнинг табиий моҳияти ҳолатидан давлат ҳолатига ўтишининг механизми бўлиб, ушбу механизм индивидлар ихтиёрий равишда давлат таъсис этишини, мутлақ эркинлик ўрнига ўзи ҳамда ўз мулки хавфсизлигининг давлат кучи ва нуфузи билан мустаҳкамланган кафолатларини олишини назарда тутди. Жамоат шартномасининг шартларини

ҳеч бир тараф, на ҳокимият, на аҳоли бузиши мумкин эмас, акс ҳолда жамиятни ёки мустабид тузумга ёки бошбошдоқликка қайтариш хавфи юзага келади.

Жамоат шартномаси – фуқаролар ўртасида келишувнинг янги шакллари қидириш ҳамда топишнинг очик ва чексиз жараёни бўлиб, бу жараён ҳар бир муайян тарихий даврда ижтимоий курашнинг вайронгарчилик келтириш хавфига тўсиқ қўйишга ва уни конструктив ўзанга буриб юборишга қаратилган меъёрлар ҳамда чегараларни белгилаб беради. Шунинг учун жамоат шартномаси турли ижтимоий-сиёсий кучларнинг музокара жараёни орқали амал қилади ва ўз таъсири натижаси ўлароқ фуқаролик тотувлигига эришади, бу ҳол фуқаролик жамияти ялпи манфаатларини ифода этувчи ҳокимият вакиллик органларининг мавжудлиги далилида ўз ифодасини топади.

Жингоизм – уруш, урушдаги ғалабалар ва босқинчиликка оид хабарлардан хурсандчилик, тантана психологияси.

ЖИМКРОУИЗМ — АҚШда негларни ирқин камситишнинг номларидан оири. „ж“. сўзи қулдор-ирқчи Жим Кроу отидан келиб чиққан.

ЖОНГЛЕРЛИК — (*кўчма маъноси*) ёқлаб чиқаётган қондасини исботлашга ийтилиб, фактлардан, цитата ва асоссиз далиллардан истаганича ғирромлик билан фойдаланиш.

3

Зиддият – бир-бирига ҳилофлик, акслик, мурасага келтириб бўлмайдиган қарама-қаршилик. Зиддият ихтилоф сингари универсал табиатга эга. Бунда ихтилофни муайян зиддият ривожланишидаги энг кескин ҳолат, унинг ҳолати ёки хусусиятларининг кескин тарзда намоён бўлиши сифатида олиш мумкин.

ЗАЙТЎН НОВДАСИ — зайтун дарахтининг новдаси — тинчлик ва осойишталик рамзи. Дунёни сув босганлиги тўғрисидаги таврот афсоиалзрида айтилишича, сув тошқинидан ўз оиласи билан кема- да жон сақлаб қолган тақводор Ной тошқин қайтаётганлигини би- лиш мақсадида каптар учуриб юборгап. Каптар тумшугида зайтун баргини олиб келганини кўрган Пой суи орқага қайтаётганини ва цуруқлик кўринаётганими тушуиган. Қадимги грекларда Эйре (рим- ликларда— Пакс) - зайтун номласи тиичлик худосининг атрибути бўлган. *Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг* байроғида гул- чамбар ҳосил қилган иккита зайтун новдаси тасвирланган.

ЗЕНИТ —2) осмоннинг кузатувчи боши устидаги энг юқори нуқтаси. 2) (*Кўчма маъноси*) бирор нарсаинг ривожидаги энг юқори

нукта, юқори даража, эҳтимол тутилган мақсадга ҳаддан зиёда эришганлик.

И

Идеал – (гр. тушунча, тасаввур) баркамоллик, у ёки бу соҳадаги мукаммаллик; интилишларнинг энг юқори чўққиси. **Сиёсий идеал** – баркамол инсон, жамият ва бошқарув ҳақидаги сиёсий қарашлар, тасаввурлар, ғоялар тизими. У жамият олдига қўйилган ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий вазифаларни рўёбга чиқариш йўллари ва воситаларини аниқлаш, ҳамда фаолиятнинг амалий, тўғри йўналишларини топиш эҳтиёжи асосида вужудга келади.

Идентитар демократия модели - жамият ва шахс (миллат, синф) манфаатларининг умумийлиги, халқ ҳокимиятнинг ягона манбаи эканлиги, ваколатли ҳокимият тўлалигича халқ манфаатини ифодалашидан келиб чиқади. Идентитар демократия назарий моделини Ж.Ж.Руссо ишлаб чиққан. У социалистик демократия тарзида XX аср давомида амал қилди. Ҳозир ҳам, масалан, ХХР ўз ислохотларида идентитар демократия моделига асосланяпти. Кўпгина фарқларига қарамай турли идентитар демократия назариялари бир қатор умумий белгиларига эга. Уларга куйидагилар киради: 1) халқни коллектив талқин этиш, халқни ягона, бир турдаги, объектив мавжуд бўлган умумий манфаат ва иродага эга бутунлик сифатида тан олиш; 2) халқ ичида қарама - қаршилиқ йўқлиги, сиёсий муҳолифотни душман ёки ёт нарса сифатида қараш ва уни куч воситасида йўқ қилиш; 3) эркинликни коллективистик, (антик даврдагига яқин) яъни фуқаронинг ўз давлати ва жамияти ишида фаол, тенг ҳуқуқли иштироки сифатида тушуниш; 4) амалда ҳокимиятнинг ўзини халқ (синф, миллат) билан бир нарса сифатида кўрсатувчи тоталитар, ҳамма соҳага кириб боровчи мутлоқ табиатга эга эканлиги, камчилик, шу жумладан, алоҳида шахсларнинг ҳимоясизлиги; 5) давлат - бир бутунлик сифатида - ўз таркибий қисмларининг тинчлигидан манфаатдор бўлганлиги сабабли - инсон ҳуқуқлари масаласининг умуман муҳокама қилинмаслиги; 6) умумий сиёсий сафарбарлик; 7) ижтимоий демократияни тарғиб этиш, асосий диққатни сиёсий ҳуқуқларни юридик жихатдан эътироф этишдан фуқароларнинг бошқарувда иштирок этишлари учун ижтимоий шароитларни яратишга қўчириш. Идентитар демократия назарияси ўзининг ноқобиллигини амалда кўрсатди. Уни қўллашга интилиш тоталитаризмга олиб келган. Шу билан бирга бу улкан назарий ва амалий тажриба сиёсий фикр ривожланиши ва демократик бошқарув шакллари тараққиётига катта ҳисса қўшди.

Идентификация – Шахснинг бошқалар билан интеллектуал, ҳиссий уйғунлиги. Шахсдаги шундай сифатни аниқлаш жараёниги, унинг асосида шахсни бирор синф, турга мансуб деб аташ, шахс ёки ижтимоий бирликни эса яхлит ва ўз-ўзига монанд деб билиш имкони пайдо бўлади. Аниқлаш, қиёслаш, тенглаштириш, ориентация тушунчалари билан боғлиқ. Фанга З.Фрейд томонидан киритилган деб ҳисобланади. Батафсилроқ Э.Эриксон томонидан ишлаб чиқилган. Дастлаб индивидуал психологияда ўрганилган тушунча. Ўзбек тилига “монандлик” сифатида таржима қилинади: “бирор нарса бошқа бирор нарсага монанд” эканлигини англатади. Шу маънода идентификация, яъни монандликни ҳис этиш фақат индивидуал даражада бўлиши мумкин. Гуруҳ ва жамият монандлиги мавжуд бўлиши мумкин эмас, деган фикр мавжуд. Лекин бир қатор, жумладан, миллий монандликни ўрганувчи олимлар, бу фикрни рад этадилар. Агар омма миллат билан монандликни психологик даражада ҳис этган бўлса **миллий монандлик** тўғрисида сўз юритиш мумкин, деб ҳисоблайдилар. Кучли миллий монандлик давлатнинг мустақиллик ва миллий давлат қуриш сиёсатининг муваффақиятли амалга ошишида муҳим ресурс бўлиб ҳисобланади. **Сиёсий идентификация** - у ёки бу сиёсий гуруҳга ўзини бошқалардан ажратиш имконини берувчи барқарор белгилар, хусусиятлар бирлиги. Масалан, бирор партия аъзоларининг ўзларини айнан шу партия мақсадлари, фаолияти усуллари, мафкураси, кадриятлари билан монанд ҳис этишлари.

Идеократия – сиёсий қарорлар мафкуравий тамойилларга асосан қабул қилинувчи, ҳамда сиёсий фаолият мафкурага асосланган, илоҳийлашган сиёсий ҳокимият тури.

Идеология – тасаввур ва тушунчалар тўғрисидаги таълимот. Ижтимоий онгнинг турли шаклларида (фалсафа, сиёсий қарашлар, ахлоқ, санъат, дин) ифодаланган тушунча, тасаввур, ғоялар тизими, мафкура.

Идея – воқеликни киши онгида акс этиши, айни вақтда инсоннинг ўзини ўраб турган предмет ва ҳодисаларга бўлган муносабатини ифодаловчи тушунча, ғоя.

Идиографик фанлар – ҳодисаларни, бўлиб ўтган воқеаларни, яъни хусусий ҳолатларни ҳар томонлама ўрганади, тавсифлайди. Идеографик фанлар сирасига тарих, география, астрономия сингари фанлар киради.

Иерархия – хизмат поғонаси қуйидан юқорига қараб, бир-бирига ўтувчи ва аҳамияти ортиб боровчи мансаб, унвонлар қатори.

Ижро этувчи ҳокимият – давлат аппаратининг ижро этувчи органлари тизими. Қонун чиқарувчи ҳокимият қабул қилган қонунлар ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг мамлакат бутун ҳудудида ёки одамларнинг маҳаллий ҳудудий ҳамжамиятида рўёбга чиқарилишини таъминловчи давлат ҳокимияти

ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг асосий турларидан бири. Бу ҳол ижро этувчи ҳокимият қонун чиқарувчи ҳокимиятга тобедир, деган маънони англатмайди. Аксинча, уларнинг ҳар иккаласи бир-бирига тобе ва айнаи вақтда бир-бирига боғлиқдир. Давлатда ижро этувчи ҳокимият ва унинг органлари ҳолатининг ўзига хос жиҳати шундан иборатки, у халқ манфаатларининг бевосита марказида туради, шунинг учун ҳам халқ эҳтиёжлари ва манфаатларига мослашувчан, тезкор муносабат билдириши, ҳаракатчан бўлиши шарт. Ижро этувчи ҳокимият асоси – бошқарув аппарати ва ҳукумат.

Ижтимоий ваколат назариялари - ваколатлиликнинг турли шакллари тўғрисидаги илмий-амалий қарашлар тизими. Англияда **амалий ваколат** назарияси қарор топди. Унинг моҳияти шундан иборатки, парламент аъзолари аҳолининг айрим қатламлари (ёки гуруҳлари)нинг эмас, бутун миллатнинг вакилларидирлар. Ш.Л.Монтескье фикрича, одамлар ўз аҳоли пунктлари, шаҳарлари, регионлари манфаатлари ва муаммоларини мамлакатнинг бошқа ҳудудларига нисбатан яхшироқ биладилар. Шунинг учун ҳокимият органларига вакиллари бутун мамлакатдан эмас, сайлов округларига айлантирилган алоҳида шаҳарлар, жойлардан сайлаш керак. Шу тариқа амалий ваколат назарияси **географик ваколат** ғояси билан тўлдирилди. У Америкада қарор топди. Унга кўра қонун чиқарувчи йиғилиш аъзолари давлатнинг бутун аҳолиси вакиллари сифатида эмас, муайян ҳудуд вакиллари сифатида сайланишлари керак бўлган. Францияда вужудга келган **фракцион назария** Ж.Ж.Руссога бориб тақалади. У халқ суверенитети одамлар суверенитетидан келиб чиқади, деган фикрга асосланади. Масалан, давлат ўн минг фуқародан иборат. Бу ҳолда ҳар бир фуқаро ҳокимият суверенитетининг ўн мингдан бир қисмига эга. Замонавий фракцион суверенитет назариясига кўра ҳар бир фуқаро ўз депутатига тақдим этган мандатда улушга эга. У, шунингдек, мандатнинг **императив** характерини, яъни депутат ўз фаолиятида сайловчилар иродаси билан боғлиқлигини назарда тутди. Бизнинг кунларда бу назария демократиянинг муҳим қиррасини ташкил этади. Унга "бир инсон — бир овоз" тамойили тўлиқ мос келади. **Миллий ваколат** назарияси ҳам ваколатлиликни амалга оширишда муҳим ўрин тутди. Буюк француз инқилоби даврида Франция Конституцион Ассамблеяси суверенитет алоҳида фуқароларга эмас, миллатга мансублиги ғоясини асослаб берди.

Ижтимоий ваколат тизими – жамиятдаги ижтимоий гуруҳлар манфаатларини оммавий ҳокимият даражасига олиб чиқиш, давлатга доимий таъсир кўрсатувчи алоҳида институтлар ва механизмларни шакллантириш, ижтимоий мақом ва ресурсларни тақсимлашни назорат этиш имконини берувчи тизимдир. Ижтимоий ваколат тизимининг аҳамияти шундаки, у республика ва

демократик бошқарув шакллариининг кенг миқёсда ёйилишига туртки бўлди. Тўғридан- тўғри демократия нисбатан кичик жамоаларга хос эди, негаки, у барча ёши катта фуқароларнинг энг муҳим қарорларни қабул қилишда иштирокини шартлар эди. Замонавий, аҳолисининг сони миллионларни ташкил этувчи, давлатларда бундай моделни тадбиқ этиб бўлмайди. Ижтимоий ваколат институтининг шаклланиши миллий давлат доирасида республика ёки демократик бошқарув шаклининг қарор топиши имконини берди.

Ижтимоий гуруҳлар - социологияда – бир-бири билан муайян тарзда ўзаро мулоқотда бўладиган одамлар бирлиги. Гуруҳ мансубликнинг англанини, бундан келиб чиққан ҳолда бошқа аъзолар билан ҳамкорлик қилишга, монандликка мойилликни ривожлантиради, расмий ташкилотга хос бир қанча хусусиятларга эга бўлиши мумкин. Гуруҳдаги мулоқот гуруҳдан ташқари мулоқотдан фарқланиши мумкин. Гуруҳлар **бирламчи** ва **иккиламчи** бўлади. Бирламчи гуруҳларга Ч. Кули оилани киритган. Кейинчалик шахсий, ҳиссий-эмоционал муносабатларга қурилган гуруҳларнинг барчаси бирламчи гуруҳлар қаторига киритилган: дўстлар, севишганлар гуруҳлари. Бирламчи гуруҳлар кам сонли бўлади, уларда одамлар бир-бирлари билан бевосита мулоқотда бўладилар, қандайдир ролларни бажариш учун эмас, ўзларига яқин манфаат, эҳтиёжларини қондириш учун бирлашадилар. Гуруҳ аъзоларининг сони ортиши бундай мулоқотни йўққа чиқаради. Иккиламчи гуруҳлар муносабатларни шахсиз қилиб қўяди. Одатда одамлар бу гуруҳларга умумий мақсадга эришиш учун бирлашадилар. Формал қоидалар, ҳуқ-атвор моделлари устунлик қилади, уларда асосий эътибор шахсий сифатларга эмас, муайян ролларни, функцияларни бажаришга қаратилган бўлади.

Ижтимоий давлат – Конституцияга биноан инсон ва фуқаронинг иқтисодий, ижтимоий ҳуқуқлари ва эркинликларини, ҳамда давлатнинг тегишли бурчларини қафолатлайдиган давлат. XX асрда индивидларга расмий-ҳуқуқий тенгликнинг таъминланиши жамиятдаги стратификацион муаммоларни ҳал қила олмади. Натижада, XX асрнинг 70-80 йилларида ҳуқуқий давлат ғояси ижтимоий давлат ғояси билан тўлдирилди. Ижтимоий давлат – XX аср ўрталарида шаклланган, аммо ғояси жуда қадимий. Ижтимоий давлатларнинг шаклланиши социалистик ғоялар таъсирида кечди. Биринчи бор бу ғояни немис олими Лоренц фон Штайн киритган: у давлат ижтимоий бўлиши ва фуқароларининг ижтимоий ва иқтисодий равнақига шароит яратиши керак деб ҳисоблаган. 1930 йилда немис олими Герман Геллер “ижтимоий ҳуқуқий давлат” атамасини киритади. Ижтимоий давлат вужудга келиши омиллари ҳам узоқ давр шаклланган. XIX асрда Германияда ва Буюк Британияда йирик ижтимоий ихтилофларнинг олдини олиш мақсадида ижтимоий суғурта тўғрисидаги қонунлар қабул қилина бошланди.

Ўзбекистон мустақил тараққиётининг дастлабки кунларидан бошлаб, ўзини кучли ижтимоий сиёсатни амалга оширувчи давлат, деб эълон қилди. Чунончи, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 14-моддасида мустақамлаб қўйилганига кўра: “Давлат ўз фаолиятини инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб, ижтимоий адолат ва қонунийлик тамойиллари асосида амалга оширади”. Бундан ташқари мамлакат Конституциясида: “Ҳар ким қариганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда, шунингдек боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқига эга”,-деб қайд этилган. Пенсиялар, нафақалар, ижтимоий ёрдам бошқа турларининг миқдори расман белгилаб қўйилган тирикчилик учун энг кам миқдордан оз бўлиши мумкин эмас, деб белгилаб қўйилган. Мамлакат Конституциясининг 41-моддасида ҳар ким бепул умумий таълим олиш ҳуқуқига эга эканлиги кафолатланган. Бундай қоидаларнинг қонун йўли билан мустақамлаб қўйилганлиги Ўзбекистоннинг давлат сиёсати ижтимоий йўналтирилганлигидан далолат беради.

Ижтимоий (жамоатчилик) жамғармалари – аъзолиги бўлмаган ва ўз маблағлари (мулк) ни кўнгилли бадаллар, қонунлар билан тақиқланмаган бошқа қиримлар ҳисобига шакллантирувчи, ҳамда уларни муайян ижтимоий эҳтиёжларни қондиришга йўналтирувчи ташкилот. Асосан ҳайрия мақсадларида тузилади. Турли жамғармалар қадимги Хитой, Хиндистонда, қадимги Юнонистонда бўлган. Ҳозирги кунда Эронда 20 мингдан зиёд ҳайрия жамғармалари мавжуд. Уларнинг айримлари бир неча асрлардан бери фаолият кўрсатиб келади. Германияда жамғармалар ҳуқуқий институт ҳисобланиб, улар давлат тасаруфидан ташқарида мавжуд бўладилар ва хусусий манфаатларга хизмат қиладилар. Ҳозирги вақтда Германиядаги жамғармалар хусусий капиталнинг ташкилий шаклларида бирига айланган, улар йирик концернлар қошида тузилади, у билан узвий фаолият кўрсатади ва хусусий тадбиркорлик мақсадлари билан фаолият юритади. Фаолият натижалари илмий, ижтимоий-маданий мақсадларга йўналтирилади. Шундай дастлабки ташкилот Германияда 1889 йилда саноатчи Э.Аббе томонидан тузилган ва «К.Цейс жамғармаси» деб аталган. АҚШда ҳайрия билан боғлиқ фаолиятни қарийб 300 йил билан белгилаш мумкин. Дастлаб у ҳам асосан дин йўлидаги эҳсонлар ва ҳайрия билан белгиланган бўлса, Б.Франклин уни ижтимоий соҳага кўчишини таъминлаган. АҚШда йирик жамғармалар ташкилотчилари сифатида Э.Карнеги (1905), Ж.Рокфеллер (1902), Г.Фордлар номи тилга олинади. Шунга мувофиқ мамлакатда жамғармалар тўғрисидаги қонунчилик вужудга келди. Аввал жамғармалар ўз ҳуқуқий мақомини федерал ҳукумат қарори билан расмийлаштирганлар, сўнг штат даражасига кўчганлар. Америка жамғармалари ҳам ҳуқуқий жиҳатдан нодавлат нотижорат ташкилотлари сифатида эътироф

этилади. Улар хусусий мулк доирасида ташкил топади ва бу мулкни тасарруф этишининг янги шаклларини вужудга келтиради.

Ижтимоий мобиллик - инсонларнинг бир ижтимоий қатламдан иккинчисига ўтиши, шахс, гуруҳ ёки қатлам мавқеининг ўзгариши билан боғлиқ жараёнлар **"ижтимоий мобиллик"** ёки **"ижтимоий силжиш"** атамаларида ифодаланади. Ижтимоий мобиллик ижтимоий барқарорлик тушунчаси билан бевосита боғлиқ. Агар ижтимоий-иқтисодий муносабатлар доирасида гуруҳларнинг силжиши жамият учун одатдаги чегараларда амалга ошса, бу — сезиларли ўзгаришларга олиб келмайди. ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар кескинлашганида эса гуруҳларнинг сиёсатга босими кучаяди, барқарорлик учун хавф туғилади. Демак, ана шу турдаги кескинликларни олдини олиш — давлат сиёсатининг муҳим йўналиши. Шахс ёки гуруҳ мавқеининг ўзгариши билан боғлиқ жараёнларнинг очиклиги, яъни инсон ёки гуруҳ сифатлари, билими, малакаси, самарали фаолияти каби жиҳатларига кўра ўз мақомини ўзгартира олиш имконининг мавжудлиги бу борада юзага келиши мумкин бўлган ихтилофларни ва зиддиятларни юмшатади, жамиятдаги гуруҳларнинг ўзаро ҳамкорлиги, манфаатларининг яқинлашишига олиб келади. Ижтимоий мобиллик икки турда бўлади: вертикал ва горизонтал. **Вертикал** ижтимоий мобиллик юқорига ва қуйига томон ҳаракатни англатади. Иккинчи ҳолатда пауперизация (қашшоқлашиш) ёки, ёмонроғи, люмпенизация (барча нарсадан айрилиш, бомж, дайдига айланиш) рўй бериши мумкин. Вертикал мобиллик индивидуал даражада ва гуруҳий даражада ҳам амалга ошади: бу жамиятнинг ижтимоий тузилиши тубдан ўзгариши билан рўй беради. **Горизонтал** мобиллик барча силжишларнинг бир қатлам ичида амалга ошишини англатади. У кўпинча касбий ўсиш ёки пасайиш кўринишида бўлади. Мобиллик тизимлари ва маргиналлик даражасига қараб жамиятларни очик ва ёпиқ ижтимоий қатламлашув тизимларига ажратилади. Биринчи ҳолда шахс ўз ижтимоий мақомига қобиляти, меҳнати натижасида эришган бўлади. Иккинчи тизимда шахс туғилиши, жинси, ёши, милатига кўра унга белгиланган мақомдан чиқиб кетиши қийин бўлади.

Ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар — муайян ижтимоий мақсадларга интилувчи, лекин тугал ташкилий тузилмаларга ва қайд этилувчи аъзоликка эга бўлмаган фуқароларнинг ташаббусига кўра қуйидан тузилган, ихтиёрий ўзини ўзи бошқариш тузилмаси. Партиялар, жамғармалар ва ҳ.к. ижтимоий ташкилотлардан фарқлича ҳаракат раҳбарликнинг аниқ тамойилларига ва фаолиятининг комплекс дастурига эга эмас. Ҳаракатлар ўз таркибида бир қанча ижтимоий уюшмаларни ҳам, фуқароларни ҳам бирлаштириши билан ажралиб туради. Ҳаракатнинг асосий мақсади — умумий тушунчалар (масалан, эркинлик, тенглик, адолат, тикланиш, хавфсизлик сингари) орқали ифодаланади.

Ижтимоий ҳаракат, агар у ўз фаолиятида ўз аъзоларининг давлат ҳокимияти институтларига мурожаат қилишга, давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг қарорлари ишлаб чиқилишида иштирок этишга, митинглар, намойишлар, юришлар ва фуқаролар сиёсий фаоллигининг бошқа шаклларида, сайлов кампанияларида иштирок этишга қаратилган саъй-ҳаракатларини манфаатларни уйғунлаштирган тарзда йўналтириб борса, давлат ҳокимияти органларига таклифлар киритса, ижтимоий-сиёсий ҳаракат ҳисобланади. Ҳаракатлар фаолиятига доир масалаларнинг сиёсатга дахлдор қисми сиёсий партиялар билан ўзаро муносабатлар соҳасини ҳам ўзида қамраб олиши мумкин.

Ижтимоий ташкилот – куйидан юқорига ички ташкилий тузилмаларга эга, ҳамда қайд этилувчи индивидуал ёки гуруҳий аъзолиги мавжуд фуқароларнинг кўнгилли иттифоқи, уюшмасидир.

Ижтимоий шерикчилик –ўзаро ҳамкорликнинг бир кўриниши бўлиб, бунда субъектлар ўзаро тенг ҳамкорликка киришади, яъни улар бир хил ҳуқуқий мақомга эга бўладилар. И.Ш. - нодавлат нотижорат ташкилотлари, давлат ва бошқарув органлари, тадбиркорлик фаолияти субъектлари ўзаро келишган ҳолда ижтимоий-иқтисодий сиёсатни амалга ошириши, ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқиши, гуманитар муаммоларни ҳал қилиши, мамлакат аҳолиси турли қатламларининг ҳуқуқлари, эркинликлари ва манфаатларини ҳимоя қилишидаги ўзаро ҳамкорлиги тушунилади. Бир сўз билан айтганда, фуқаролик жамиятининг бош мақсади инсоннинг барча эҳтиёжларини қондириш, жумладан, моддий, маънавий ва ҳуқуқий эҳтиёжларини, фуқароларнинг турли соҳаларда эркин фаолият юритишини таъминлаш ва фаровон турмуш тарзини ўрнатишдан иборатдир. И.Ш. — бу уч секторнинг манфаатларини мувофиқлаштириш ва келишувга эришиш, ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этишда ўзаро ҳамкорликдир. И.Ш.- жамиятда барқарорликни таркиб топтириш учун керак, албатта.

Ижтимоий қатламлашув – одамларнинг муайян ижтимоий гуруҳларга мансубликлари натижасида вужудга келувчи ҳуқуқ ва бурчлар, имкониятлардаги фарқларни акс эттирувчи, жамиятдаги ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги тенгсизлик тизими. Ижтимоий қатламлашиш ижтимоий тенглик ва тенгсизлик, жамиятда мавжуд кўплаб ижтимоий тузилмаларнинг ҳокимият, моддий бойликлар, имтиёзлар, ҳуқуқлар, мақомларга эгаллиги ва ёки таъсири турличалиги билан ажралиб турувчи муносабатлар тизими. Бу тушунча ҳар бир муайян жамиятда доимо мавжуд бўлган ва ижтимоий муносабатлар таъсирида вужудга келган тенгсизлик муносабатларини акс эттиради. Политологияда ижтимоий қатламлашувга доир икки асосий ёндашув ажратилади: синфий ва стратификацион. ***Синфий ёндашув*** ҳар қандай жамиятнинг асосини синфлар

ташкил этиши, синфлар жамиятда мавжуд ижтимоий меҳнат тақсимои ва ишлаб чиқариш муносабатлари натижасида шаклланишини асослайди. **Стратификацион ёндашув** ижтимоий бўлинишнинг асосий ва бош сабаби иқтисодий муносабатлар билан белгиланмаслигидан келиб чиқади. Жамиятда фақат мулкӣ белгиларига кўра эмас, касб, маълумот даражаси, ҳокимиятга яқинлигига кўра, ҳаёт тарзи ва турмуш даражаси, миллий ва ирқӣ мансублигига кўра бирлашган кўплаб қатламлар мавжуд. Бу гуруҳлар жамиятнинг “поғонавий ижтимоий зинапоясида” турлича жойлашган: бири юқорироқ, бири эса – пастроқ. Ижтимоий қатламлашув, шу тариқа, юқори ва қуйи қатламларнинг мавжудлигини англатади. Унинг моҳияти одамлар ўртасида мукофот ва имтиёзларнинг, масъулият ва бурчнинг, ижтимоий неъматларнинг, ҳокимият ва таъсирнинг нотекис тақсимланишидадир.

Ижтимоийлашув агентлари – инсонни сиёсатга жалб этишни амалга оширадиган ижтимоий тузилмалар.

Икки партиявий тизим – партиявий тизим кўриниши. У ҳокимият учун кураш икки йирик партия ўртасида кечиши ва уларнинг ҳукмрон ҳамда муҳолиф партия сифатида ўрин алмашилиб туриши билан ажралиб туради. Икки партиявий тизим яна бошқа партиялар мавжудлигини истисно қилмайди, лекин кичик партияларнинг давлат бошқарувида иштироки учун имкон қолдирмайди. Француз политологи Ж.Л.Шабо туркумлашувига кўра мукаммал икки партиявий тизим ва номукаммал (икки ярим) икки партиявий тизимлар ажратилади.

ИККИ ЮЗЛИ ЯНУС—1) Рим мифологиясида эшиклар, кириш ва чиқиш, ҳар қандай бошланғич нарсанинг худоси бўлган Янус қарама-қаршн томонларга қаратилган икки юз қилиб тасвирланган: ёшларга— олға, келажакка томон, кексаларга — орқага, ўтмишга. 2) (*Кўчма маъноси*) қарама-қарши қарашларга эга бўлган мунофиқ, пккиюзлама, риёкор одам.

ИЛЛЮЗИЯ — 1) воқеликпи нотўғри, бузиб ҳис этиш (цабул этнш), тасаввур килинган нарсани реаллик деб қабул цилиш (маса- лан, Оптик И. — кўзнинг алданиши). 2) Амалга ошмайдиган хаёл, асоссиз умид.

Имидж – одамлар онгида объект ҳақида изчил ва муайян тасаввурларни шакллантириш ва унга қўшимча қадриятлар (ижтимоий, сиёсий, ижтимоий– руҳий, эстетик) хос, деган фикрни уйғотиш орқали янада кучли ва ҳиссий қабул қилинувчи образ. Сиёсатда етакчи, раҳбар имиджи, партия, сиёсий ташкилот имиджи тўғрисида сўз юритилади.

Имиджиология – тадбиқӣ сиёсатшуносликдаги илмий-амалий йўналиш. У кишилар онгида сиёсий етакчи сиймоси шаклланиши ва таъсири қонуниятларини ўрганади.

Имманент – бирор нарса, ҳодиса, жараёнга ички хос хусусият.

Иммиграция – чет эл фуқароларининг (баъзан оммавий тарзда) бирор мамлакатга кўчиб келиши.

Императив мандат – сайланган шахс ёки орган қатъий амал қилиши керак бўлган топшириқ, ваколат.

Император –э.а. 510-530 йилларда, Рим республикасида урушдан ғалаба билан қайтиб келган саркардаларга аскарлар томонидан берилган фахрий унвон; Актавиан Август даврида – давлат бошлиғи; йирик монархик давлатлар: Хитой, Рим империяси, Византия, Россия (1721 йилдан), Франция ва Германия (1771 йилдан) бошлиқлари шундай деб номлаган. Император – давлатнинг бутун ишларини ўз қўлида тутган ҳокими мутлақ бўлган.

Империя – тўлиқ ҳокимият, давлат тепасида император турган йирик давлат. 1) Қадимги Римда дастлаб халқнинг олий сиёсий ҳокимияти шундай деб номланган: у сайловлар, қонунлар қабул қилиш, уруш ва сулҳ эълон қилиш, суд қарорларини қабул қилишда намоён бўлган. Кейинроқ, Рим Республикаси даврида, консул, претор, диктатор, префект, цензорларнинг олий ваколоти маъносида қўлланган. 2) Бир нечта мамлакат ва халқларни ягона сиёсий марказ атрофида умумий мақсад йўлида бирлаштирган йирик давлат; 3) кучли марказлашган ҳокимият негизида метрополия-мустамлака, марказ-вилоятлар, марказ-миллий республикалар муносабатларига қурилган ҳудудий бирлик.

Импичмент – давлат олий мансабдор шахсларини парламент “суди”га тортишдан иборат ҳуқуқий тартиб-таомил. Импичмент институти президентлик бошқаруви тизимлари ва ҳокимиятлар бўлиниши тамойили амал қилиши даврида шаклланган. У конституцион ёки ҳуқуқий тизимга таҳдидлар вужудга келган шароитда сиёсий ҳокимиятни сафарбар этишнинг самарали механизми сифатида қаралади. Импичментни, агар мазкур институт ҳақиқатда амал қилаётган бўлса, демократия ривожининг мезони деб таърифлаш мумкин. Мазкур институтнинг моҳияти олий давлат мансабдор шахсларининг фаолияти устидан аҳоли ва демократик сиёсий институтлар назорат қилишидан иборатдир. Мазкур тартиб-таомил ҳуқуқнинг муайян давлат фуқаролари бўлган барча шахсларга, шу жумладан, сиёсий табақалашнинг олий бўғини субъектлари – олий мансабдор шахслар вакилларига ҳам дахлдор эканлиги билан боғлиқ. Назарий ёки расмий жиҳатдан олганда импичмент ҳар қандай демократик давлатда амал қилиши мумкин. Демократик тизимга асосланган конституцияларнинг деярли барчаси тенг ҳуқуқлилики – давлатнинг барча фуқаролари ягона қонунга нисбатан бир хил муносабатда бўлишини эълон қилади. Бироқ, жамиятда олий ҳокимият вакилларини парламент “суди”га тортиш анъанаси ҳақиқатда амал қилиши учун мазмундор демократия юксак даражада ривожланган бўлиши керак. Импичмент жараёни, одатда, ўз ичига уч босқични олади: 1) ижтимоий ҳавфсизлик ва барқарорликка зарар етказиши

мумкин бўлган жиноятларга нисбатан қўлланади; 2) жазо сифатида лавозимдан четлатиш ва, айрим ҳолларда, суд қарори билан лавозимдан четлаштирилганидан сўнг, жиноий жазога тортиш; 3) импичмент тўғрисидаги қарор қонунчилик органи томонидан қабул қилинади. Лекин уни қабул қилиш учун оддий кўпчиликнинг қарори етарли бўлмаслиги ва, айрим ҳолатларда, суд ҳулосаси ҳам зарур бўлиши мумкин. Одатда, ижро ҳокимиятига нисбатан (АҚШ да судьяларга нисбатан ҳам) қўлланилади. Айрим мамлакатларда (АҚШ, Япония) мансабдор шахсларни Конституцияга риоя қилмаслик в.б. жиноятлар учун парламент томонидан жавобгарликка тортиш қоидалари қонун билан тасдиқланган. Бу ҳолда судга тортиш парламентнинг қуйи палатаси, ҳукм чиқариш эса - юқори палата томонидан амалга оширилади.

Императив мандат - сайланган шахс ёки органлар қатъий риоя қилишлари шарт бўлган топшириқ, наказ.

Имтиёзлар – фуқароларга пенсия олиш, пенсия ёшини белгилаш, давлат солиқлари, турар жой, маълумот олиш, транспортдан фойдаланиш сингари соҳаларда қонун асосида белгиланадиган енгилликлар.

Инаугурация, – (лот. бағишлаш) янги сайланган давлат бошлиғининг лавозимида киришиши билан боғлиқ тантанали маросимининг номи.

Инвестиция – (лот. кийинтирмак) капитални, фойда олиш мақсадида, турли тармоқларга узоқ муддат сарф қилмак.

Инглиз сиёсий фан мактаби – замонавий чет эл политологияси асосий мактабларидан бири. Инглиз мактаби америка мактабининг кучли таъсирида ривожланган. Бу ерда тадқиқотларнинг социологик, иқтисодий, ижтимоий-руҳий йўналишлари кучлидир. Замонавий инглиз сиёсий фанининг марказий муаммоларига ихтилофлар назариялари; келишувлар назариялари; плюралистик демократия назариялари киради. Джеймс Брайснинг «Америка республикаси» (1898) ва «Замонавий демократиялар» (1921), Джон Гобсоннинг «Империализм» (1902), Сидней Лоунинг «Англияда давлат тузуми» (1910), Херлуф Маккиндернинг «Тарихнинг географик ўқи» (1904) и «Демократик идеаллар ва реаллик» (1919), Гарольд Ласкининг «Сиёсат грамматикаси» (1925) асарлари британия сиёсий мактаби шаклланишидаги мумтоз асарлар сифатида қаралади.

Индивид – алоҳида инсон, шахс.

Индустриал (саноати) ривожланган жамият – замонавий ғарб жамиятларининг номлаш учун аксарият олимлар томонидан «ривожланган жамият», «капиталистик жамият» атамалари билан бирга қўлланиладиган категория. У ғарб жамиятларини анъанавий (уруғчилик, феодал) жамиятлардан ажратиш учун хизмат қилади. Уни илмий мулоқотга Сен-Симон киритган. XX

асрнинг 50-60 йилларида у Дарендорф, Арон, Растоу, Белл ва бошқаларнинг асарларида кенг қўлланилган.

ИНКВИЗИЦИЯ — 1) католик черковининг Ғарбий Европада, айниқса роман мамлакатларида мавжуд бўлиб, мураккаб жосуслик ва яширин изкуварлар системасига эга бўлган, ғоят оғир қийноқлар, очик қатл этишларни қўлланиб яширин суд ишлари юригувчи суд-тергов жазолаш ташкилоти. И. 13-асрда асосан **феодализмга** ва расмий черковга қарши (қ. **Ересь**) халқ ҳаракатларининг иштирокчиларини ва ҳукмрон черков-феодал **идеология** душмнларини жазолаш учун таъсис этилган эди. У 19-асрда тугатилди. 2) (**Кўчма маъноси**) қийноқ, азоб-уқубат, усталик билан таҳқирлаш.

ИНКОГНИТО — яширин ном билан; ўз шахсини ва номини билдирмай яширин, махфий равишда иш тутиш.

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ — ақлий (интеллектуал) меҳнат ходимлари- дан ташкил топган, маълумотли, фан, санъат, маданият, техника ва бошқа соҳаларда мутахассисликка эга бўлган ижтимоий табақа.

ИНТЕРВЕНЦИЯ — бир ёки бир неча давлатнинг бошқа давлат- нинг ички ишларига зўрлик билан ошкора (ёки яширин, ниқоблан- ган) аралашуви.

ИНТЕРПЕЛЛЯЦИЯ — парламент депутатининг алоҳида бир масала ёки ҳукумат сиёсатининг умумий масалалари юзасидан ҳукумат ёки вазир олдига қўйган талаби.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ — бирор нарсаи муайян иуқтаи назардан талқин қилиш, гушупгириш, қараб чиқиш (масалап, қонун модда- сини талқин қилиш).

ИНТРИГА — 1) кирдикор, ҳийла-найранг; бирор кишига зарар елдириш учун гаразли мақсадлар билан яширин қилинадиган ҳара- кат. **Интриган** — фитна йўли билан ҳаракат қилувчи киши. 2) Драматик ва ҳикоя асарларида ҳаракат ривожининг, қизиқарли воқеалар сюжетининг *асосини* ташкил этувчи воқеалар занжири.

ИНЦИДЕНТ—одатда кўнгилсиз характерда бўлган воқеа, ҳодиса, тўқнашув.

Инсинуация – бировни қоралаш мақсадидаги ёлғон уйдирмалар.

Инсонпарварлик – инсоннинг бахт-саодати, тенг ҳуқуқлилиги, қадр-қиммати, адолатли ҳаётини таъмин этишга интилиш. Инсонга олий қадрият сифатида муносабатда бўлиш, унинг яшаш, эркин ривожланиш, ўз имкониятларини амалга ошириш ва бахтга интилиш ҳуқуқларини эътироф этишни назарда тутди. Инсонпарварлик – универсал тамойил сифатида одамларнинг келиб чиқиши, миллати, дини в.б. сифатларига кўра ажратмайди,

заифларга ёрдам кўрсатишни талаб этади. Сиёсатда инсонпарварлик – сиёсатнинг шакли, мазмуни, мақсад ва воситаларида намоён бўлади.

Инсоннинг асосий ҳуқуқ ва эркинликлари – шахсга ўз ихтиёрига кўра фаолият кўрсатиш (эркинликлар) ёки муайян имтиёзларга эга бўлиш (ҳуқуқлар) имкониятини берувчи индивид ва давлат ўртасидаги муносабатлар, тамойиллар, меъёрлардир.

Инсон Ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси – Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) томонидан 1948 йилда қабул қилинган халқаро ҳуқуқий ҳужжат.

Институт – (лотин. *institutum* – ўрнатиш, таъсис этиш) ижтимоий агентларнинг системалашган, барчага маълум, амалда қўлланувчи (ва баъзан расман қайд этилмаган бўлса-да) эътироф этилган ўзаро таъсир, алоқалари шакли. Институтлар таркибига эътироф этилган сиёсий меъёрлар ва кадриятлар; сиёсий ҳуққ-атвор моделлари; сиёсий муносабатларни ташкил этиш шакллари; меъёрлар ва қоидалар амалга оширилиши устидан назорат киради. Институт ўзаро таъсир-алоқалари ушбу шаклларда белгиланган қоидалар ва меъёрларни амалга оширишга қаратилган бўлади. Баъзан, лекин ҳар доим эмас, институтлар расмий ташкилотга айланади: моддий белгиларга эга бўлади (бино, муҳр, фаолият тартиби, ташкилот номидан сўзлаш ҳуқуқига эга шахслар). Сиёсий ва сиёсий бўлмаган институтлар ўртасида фарқ жуда нисбий. Улар мамлакатлар, даврлар, вазиятга қараб ўзгаради (давлат, дин, армия, таълим тизими). Сиёсий институтларга қуйидагилар киради: 1) барча эътироф этган ва амал қилувчи сиёсий меъёрлар ва кадриятлар; 2) сиёсий ҳуққ-атворнинг қабул қилинган моделлари; 3) сиёсий муносабатларни ташкил этиш шакллари; 4) қоида ва меъёрлар бажарилишини назорат. Расмий сиёсий институтларга давлат ҳокимияти органлари (парламент, ҳукумат, суд); манфаатларни ҳокимиятга тақдим этувчи тузилмалар (сиёсий партиялар, манфаат гуруҳлари, лоббизм); мансабдор шахсларни лавозимларга тайинлаш усуллари (сайлов тизимлари) сингарилар киради.

Институционал манфаат гуруҳлари - манфаат гуруҳларининг тури. Уларга черков, армия, давлат бюрократияси, депутатлар корпуси сингари ижтимоий институтлар негизида ташкил топган манфаат гуруҳлари киритилади. Улар гуруҳий (корпоратив) бирдамликка, ва поғоналашувга асосланади. Юқори даражада ташкил топганлиги ва ҳокимият тузилмаларига яқинлиги – уларга сиёсий лоббизм билан муваффақиятли шуғулланиш имконини беради. Лекин уларда ижтимоий манфаатни гуруҳий манфаат билан алмаштиришга мойиллик кучли бўлади. Фуқаролик жамияти заиф мамлакатларда бу гуруҳларнинг аҳамияти сезиларли даражада катта.

Институционаллашув – барча эътироф этган қоидалар, қонунлар, анъана ва маросимларга асосланган ижтимоий муносабатларнинг барқарор наъмуналари шаклланиши, расмийлашуви. **Сиёсатда институционаллашув** асосий сиёсий акторлар томонидан сиёсий меъёрлар, қоидалар, тадбирлар, қадриятлар, ҳуқ-атвор наъмуналарини ўзлаштириш, эътироф этиш, уларга амал қилиш жараёни. Сиёсий институционаллашув сиёсий барқарорликнинг энг муҳим шартларидан бири.

Инстанция – асосан давлат бошқаруви (суд, маъмурият), шунингдек, партиявий ва бошқа турдаги муассасаларда юқоридан пастга қараб итоат этувчи органлар тизимидаги ҳар бир бўғин.

Интернет – бутун жаҳон компьютер тизими. У ягона маълумотлар банкидан фойдаланади ва ахборот истеъмолчиларининг чекланмаган миқдори ўртасида маълумотлар алмашилишини таъминлайди.

Интерпеляция – талабнома, ҳукумат олиб бораётган сиёсатнинг умумий ёки муайян масалари бўйича олий қонун чиқарувчи органдаги халқ номзодлари гуруҳининг сўрови.

Интерпретация – талқин қилиш, шархлаш; бирор нарсани муайян нуқтаи назардан талқин қилиш, тушунтириш, қараб чиқиш (масалан, қонун моддасини талқин қилиш)

Инфляция – муомаладаги қоғоз пуллар ҳажмининг товарлар ҳажмига нисбатан ортиб кетиши натижасида пулнинг қадрсизланиши.

Информацион автократия - замонавий диктатуранинг кўринишларидан бири бўлиб, цензура ва мустақил оммавий ахборот воситаларини бостириш ёки маргиналлаштириш, элита қааптацияси ва полиция ҳамда разведка идораларини исён ҳаракатларини бостириш учун эпикировкалаш орқали ҳокимиятни ушлаб турадиган сиёсий режимлардир. Замонавий автократлар ҳарбий кийимларда оммага кўринмайдилар, балки фуқаролик костюмидан фойдаланадилар. Бунинг сабаби шундаки, улар диктаторлардан фарқли ўлароқ, куч, зўравонлик ва кўрқув ёрдамида эмас, балки машҳурлиги туфайли аҳолининг севгисини қозониш орқали бутун ҳокимиятни ўз қўлларида тўплашга ва сақлашга ҳаракат қилишади. Улар зўравонликни яширин қилишади.

Интрига – 1) кирдикор; хийла-найранг; ғаразли мақсад билан яширин қилинадиган ҳаракат.

Инфльтрация – индивиднинг вертикал юқорига йўналган мобиллиги жараёнида мақомига кўра юқорироқ ижтимоий қатламга ўтиши.

Инцидент – 1) одатда кўнгилсиз табиатга эга воқеа, ҳодиса, тўқнашув; 2) очик ихтилоф кечишидаги бошланғич босқич.

Инқироз – 1) кескин ўзгариш, бурилиш, оғир ўтиш ҳолати; 2) сиёсий инқироз – мамлакатдаги ялпи норозилик ва ғазаб ҳолати; сиёсий тизимнинг мослашиши функцияси бажарилмаслиги билан боғлиқ барқарорлик йўқотилиши ҳолати.

Иррационал – ақл билан тушуниб бўлмайдиган, ғайри илмий, мистик, мавҳум – нооқилона.

Ирк – тери ранги, гавда тузилиши, юз тузилишига кўра белгиланадиган генетик ва жисмоний фарқлар билан белгиланувчи, келиб чиқиши умумий, қондош одамлар жамоаси. Одатда учта катта ирк ажратилади: европоид, монголоид, негроид. Сиёсий маънода ирқларга бўлиш кўпинча маданий стереотипларга асосланади. Яъни жамиятлар этник ва ирқий асосларга кўра гуруҳларга ажралади ва бу муаммо, шубҳасиз, сиёсат билан боғлиқ. Дастлабки ирқий назариялар XIX асрда Европада вужудга келган: 1855 йил Габинонинг “Инсоният ирқларининг тенг эмаслиги ҳақидаги очерк” ва Чемберленнинг “Ўн тўқизинчи аср асослари” (1899) асарлари “оқ танли” европаликлар ва шимолий америкаликларнинг “қора”, “сарик”, “жигар ранг” африкалик ва осийликлардан устунлигини асослашга ҳаракат қилган. XIX аср охирида Европада (Германия, Австрия, Россия) антисемистик сиёсий партиялар ва ҳаракатлар шаклланди. XX асрда ирқчиликнинг энг даҳшатли шакли – германия нацизми вужудга келди. 1948 йилдан (Миллатчи партия ғалабаси билан) 1994 йилгача (Африка Миллий Конгресси партияси ғалабасидан сўнг) Жанубий Африка Республикасида апартеид режими мавжуд бўлган. Британия Миллатчилик партияси ва Ле Пен Миллий фронти томонидан эмиграцияга қарши юришлар ташкил этилади. Ирқий назариялар танқид қилинади, негаки одамлар аслида битта биологик турга мансуб.

Ирқчилик – кишилик жамиятда «олий» ва «паст», «тўла қонли» ва «нуқсонли» элатлар ва халқлар бор, деган ғояга асосланувчи таълимот.

Ислоҳот – тубдан ўзгартириш, қайтадан қуриш, янгидан ташкил қилиш. Сиёсатда ислоҳот мавжуд ижтимоий–сиёсий тартибни ўзгартирмай, сиёсий тизимнинг қандайдир жиҳатларини (институтлар, меъёрлар ва ҳ.) ўзгаришини англатади. Модификация, трансформация ва замонавийлашув каби шакллари ажратилади.

Исломофобия - ксенофобиянинг бир тури. Ислом динига, шунингдек, Ислом ва мусулмонлар билан боғлиқ бўлган ижтимоий ҳодисаларга салбий муносабатнинг турли шакллари учун умумий таъриф.

1997 йилда Британиянинг “Runnymede Trust” тадқиқот маркази “Исломофобия – умуминсоний чақириқ” номли ҳисоботини нашр этди. Лойиҳани бошқарган профессор Гордон Конуей исломофобияни “Оммавий

ахборот воситаларига хос бўлган ва ҳаётнинг барча жабҳаларида кенг тарқалган Ислом ва мусулмонлардан кўрқиб ва нафрат" деб таърифлаган.

Истиқлол – (ар.) ҳар бир инсон, жамоа, давлат, миллатнинг ривожланиши учун зарур эркинлик шароити.

Истибод – (ар. чексиз ҳокимият) золимлик, зўравонлик ҳуқуқи қонун билан чекланмаган монархистик идора усули; зўравонлик асосига қурилган золим ҳукумат.

Истэблишмент – жамиятнинг ҳукмрон доиралари, жамиятдаги устун элита.

Иттифоқлар (ассоциациялар) – бир-бирига яқин ижтимоий уюшмалар томонидан таъсис шартномалари ёки Низомлар асосида вужудга келувчи ижтимоий уюшмалар.

Ихтилоф - (ар. қарама-қаршилик, келишмовчилик, зиддият, низо) – одамларнинг биргаликда ҳаракат қилиш усули бўлиб, бунда қарама-қаршилик, ғанимлик, эришилган яқдиллик, келишув ва ҳамкорликни бузиш тамойиллари устун туради. Айрим одамлар, ижтимоий жамоалар ва фуқаролик институтлари, маданиятлар ва цивилизациялар, жамият тараққиётининг тизимлари ва тамойиллари ўзаро ихтилоф ҳолатида бўлиши мумкин. Айтиш мумкинки, инсон турмуш фаолиятининг барча жабҳалари ихтилофдан ҳоли бўлмайди. Ҳатто алоҳида олган шахс ҳам ички туғён, ҳис-ҳаяжон ва эҳтиёжлар тўқнашуви, истак ва тақиқлар ўртасидаги кураш ҳолатини бошдан кечириш мумкин. Ихтилоф жуда кўп кўринишларга эга бўлади. Ихтилофлар бир жамоа ичида, ўзаро ғаним гуруҳлар ўртасида ва турли жамоалар ўртасида пайдо бўлиши мумкин. Ихтилофлар диний секталар ва партия фракцияларининг ўзаро муносабатларини тавсифлаши, иш ташлашлар ва инқилоблар, қақшатқич синфий жанглар ва миллатлараро тўқнашувлар, локал ва жаҳон урушлари шаклига эга бўлиши мумкин. Бир қатор ҳолатларга боғлиқ ҳолда ихтилофлар турли тусга, чегараларга, кескинлик даражаси ва шунга ўхшаш бошқа сифат ҳолатларига эга бўла олади. Шунинг учун илмий адабиётда мазкур тушунчага турлича таърифлар берилган. Ихтилоф билан боғлиқ муаммолар узоқ даврдан бери турли соҳа олимларини ўзига жалб қилиб келади. Ихтилофга доир илмий тадқиқотлар билан фалсафа, психология, социология, ҳуқуқ, сиёсий фан вакиллари шуғулланадилар. Бироқ, фақат ўтган аср 50-йилларининг иккинчи ярмидан бошлаб ушбу соҳани ўрганувчи интегратив – ихтилофшунослик (конфликтология) фани пайдо бўлди. Ихтилофларнинг олдини олиш ва тартибга солиш борасидаги саъй-ҳаракатлар ёрдамида унинг бошланиш вақтини кейинга суриш, бузғунчилик қудратини хавфсиз ўзанга буриб юбориш, салбий ижтимоий оқибатларининг олдини олиш ёки уларни кучсизлантириш мумкин.

Ихтилофшунослик (конфликтология) – ихтилофга ва унинг турли кўринишларига бевосита ёки билвосита алоқадор бўлган назарий концепциялар, методологик услублар ва воқеаларни ўрганувчи интегратив фан. Мустақил фан соҳаси сифатида ихтилофшунослик XX аср ўрталарига келиб, социология ва психология таркибидан ажралган ҳолда шаклланди. Бу фан ихтилофларни ижтимоий ҳаётнинг зарурий, универсал воситаси, “ҳокимият”, “бозор иқтисодиёти”, “ижтимоий шартнома” сингари ижтимоий ҳаётнинг барқарор шакли сифатида ўрганади. Мутахассислар орасида Г.Зиммель, Л.Козер, Р.Дарендорф ва К.Боулдинглари яратган ихтилофнинг назарий концепциялари айниқса машҳур. Р. Дарендорф ўзининг “Синфлар ва индустриал жамиятда синфий ихтилофлар” (1957), “Замонавий ижтимоий ихтилоф” (1988) сингари асарларида ихтилофларнинг мавжудлиги ҳар доим ҳам ушбу ижтимоий тизим учун ҳавф туғдирмайди, улар позитивўзгаришларнинг манбаи бўлиб ҳам хизмат қилиши мумкин, деган фикрларни асослаган.

Ихтилофни бошқариш — ихтилоф жараёнига мақсадли таъсир этиш бўлиб, бу таъсир ижтимоий аҳамиятга эга масалаларни ҳал этишни таъминлайди. Ихтилофларни бошқариш ўз ичига қуйидаги жиҳатларни олади: уларни олдиндан айтиб бериш; баъзиларининг олдини олиш, айримларини рағбатлантириш, ихтилофларни ҳал этиш.

Ихтилоф эволюцияси – ихтилофнинг оддий ҳолатидан мураккаб шакллариغا аста-секинлик билан ўсиб ўтиши жараёни.

Ички сиёсат - инсоннинг муносиб ҳаёти учун шарт-шароитлар яратиш, мавжуд ижтимоий ва давлат тузумини сақлаб қолиш ёки ислоҳ қилиш мақсадида халқ манфаатларини ташкилий жиҳатдан, мазмун жиҳатидан ифода қилиш борасида давлат, унинг тузилмалари ва институтлари олиб борадиган фаолият йўналишларининг жамламаси. Иқтисодий, ижтимоий ва маданий сиёсат ажратилади. Бу соҳаларнинг ҳар бири ўз ичида торроқ сиёсат йўналишларига бўлинади: масалан, саноат, аграр, молия, илмий техник, ижтимоий таъминот, таълим ва ҳ.к.лар сиёсати. Бундан ташқари жамият ҳаёти учун муҳим фаолият йўналишларини тартибга солувчи сиёсат турлари ҳам мавжуд: ҳарбий, миллий, экологик, демографик сиёсат ва ҳ.к.лар. Ички сиёсатнинг мазмуни ва йўналиши бошқарув усули, давлатнинг маъмурий–ҳудудий бўлиниши, сиёсий етакчиларга боғлиқ. Сиёсий соҳада Ўзбекистоннинг ички сиёсати жамият сиёсий тизимини, унинг алоҳида институтларини, сиёсий муносабатларни модернизациялашга қаратилган. Бу сиёсат реал инсоний манфаатлар, туб конституцион тамойилларга асосланади: инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг амалга оширилиши бошқа инсонларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига даҳл қилмаслиги керак; инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликлари бевосита амал қилади; суд ва қонун олдида барча тенг; давлат

инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг жинси, ирқи, миллати, тили, келиб чиқиши, мулкӣ ва ижтимоӣ мавқеи, турар жойи, эътиқоди, ижтимоӣ уюшмаларга мансублиги ва бошқа вазиятлардан қатъий назардан тенглигини таъминлайди; инсон шаъни давлат томонидан ҳимояланади; фуқаролар давлат бошқарувида бевосита ва ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгалар; давлат ҳокимияти органлари ва маҳаллий ўз-ўзини бошқарув органларига сайлаш ва сайланиш, референдумларда қатнашиш ва ҳ. ҳуқуқларга эгалар. Давлатнинг ички сиёсати унинг мақсадлари, усуллари аҳолининг кўпчилигига тушунарли бўлган ҳолларда муваффақият қозонади.

Иқтисодий сиёсат – давлатнинг иқтисодий тадбирлари тизими, иқтисодга мақсадли таъсир кўрсатиш борасидаги мақсадлар, воситалар, вазифалар, тадбирлар бирлиги. Иқтисодий сиёсатнинг изчиллиги ва самарадорлиги турли омилларга боғлиқ. Сиёсий ҳокимият фаолиятининг таркибий қисми сифатида у жамиятнинг ижтимоӣ таркиби, сиёсий субъектларнинг ва қарор қабул қилувчи ташкилотларнинг манфаатлари, кадриятлари, ижтимоӣ онг, сиёсий маданият ҳолати, ҳокимият таркиби (қонунчилик ва ижро ҳокимияти муносабатлари, ҳукумат ва фуқаролик жамияти муносабатлари, партиялараро муносабатлар) ва ҳокимиятда кучлар нисбатига боғлиқ. Иқтисодий сиёсатнинг стратегик мақсади – самарали ва ривожланиб боровчи иқтисодий тизимни яратишдан иборат. Бу вазифани иқтисоддаги асосий мафкуралар бажарадилар: Адам Смитнинг либерал назарияси, марксистик иқтисодий назария, Джон Мейнард Кейнс, Фридрих Август фон Хайек, Милтон Фридман концепциялари.

Иқтисодий демократия модели - Энтони Даунс рақобатли элитизм модели асосида демократиянинг иқтисодий назариясини ишлаб чиқди. Унга кўра ҳар бир инсон сиёсатдаги оқилona фаолияти натижасида улкан шахсий фойда олиши мумкин. Даунс концепциясида сайловлардаги рақобат муайян сиёсий бозорни вужудга келтиради. Сиёсатчилар унда тадбиркорлар сифатида ҳокимият учун курашадилар, сайловчилар эса истеъмолчилар сифатида ўзларига энг маъқул дастурлар учун овоз берадилар. Фалсафаси, мафкураси, кадриятлари ва сиёсати сайловчиларга энг маъқул бўлган партия ҳокимиятни эгаллайди. Энтони Даунс “Демократиянинг иқтисодий модели” асарида (1957) бозор муносабатларига асосланган моделининг асосий ҳолатлари ва ижтимоӣ тенгсизлик декомпозицияси тамойилини илгари суради. Унда бойлик, даромад, ҳокимият, обрў-эътибор, таълим даражаси, имтиёзлар қутблашув асосида эмас, барча ижтимоӣ қатламлар ўртасида тақсимланади ва ижтимоӣ тенгсизликни юмшатишга қаратилган бўлади. Даунсда бозор муносабатларига асосланган демократия моделининг ёрқин наъмунаси АҚШ. Юқоридаги назариянинг асосий ғоялари ҳар томонлама ахборотга эга, оқил қарорлар қабул қила

оладиган иқтисодий инсон образига қурилган. Лекин сиёсатда қабул қилинадиган қарорлар билан иқтисодиётдаги қарорларни бир нарса сифатида қараш унчалик тўғри эмас.

Иқтисодий интеграция (лат. integer-бутун) мустақил хўжалик фаолиятининг миллий, минтақа ва халқаро миқёсда ўзаро қўшилиб яхлит хўжалик тизимини ташкил этиши.

К

КАВЕРЗА - биронинг зарарига ҳийла-найранг қилмоқ, фириб бермоқ, фитна тўқимоқ.

Кайфият (сиёсий) – сиёсий психологиянинг ўзгарувчи, динамик унсурларидан бири. У одамларнинг эмоционал-руҳий ҳолатини акс эттиради. Мазмунига кўра у одамларнинг эҳтиёжлари билан уларнинг амалий имкониятлари, иш ва ҳаёт шароитлари ўртасидаги номутоносибликнинг у ёки бу даражасини акс эттиради ва ижтимоий сиёсий аҳволдан руҳий қониқиш, қониқмаслик, бефарқлик тарзида номоён бўлади. Сиёсатда сиёсий кайфият муҳим роль ўйнайди.

Кантон – 1) Швейцария республикаси таркибига кирувчи ҳар бир алоҳида давлат; 2) Франция ва Бельгиядаги кичик маъмурий бирлик.

Канцлер – 1) Ўрта асрларда Европа давлатларида қирол девонхонаси ва архиви бошлиғи; 2) Швейцарияда кантонлар кенгаши котиби; 3) Буюк Британияда лордлар палатаси раиси (лорд-канцлер) ва молия вазири; 4) Чор Россиясида - олий фуқаролик лавозими; 5) 1945-йилгача Германияда рейхканцлер - бош вазир.

Капитал (сиёсий) – шахс, партия, ижтимоий ҳаракатнинг сиёсий фаолият тажрибаси, сиёсий обрў-эътибори ва аввалги муваффақиятлари бирлиги.

Категория - сўзлашув тилида тур, синф, даража, маъноларида. Энг умумий мантиқий тушунча, борлиқнинг асосий шакллари ва муносабатларини акс эттиради.

Категориялаштириш - бир хил ҳодисаларга тегишли тушунчаларни гуруҳлаш жараёни; категориялаштириш концептуал аҳамиятга эга, негаки улар ўз атрофида бошқа тушунчалар гуруҳларини ёки субкатегорияларни бирлаштира оладилар.

КАЗУИСТИКА — 1) ўрта аср схоластик илоҳиётида айрим ҳолатларга (*казусларга*) умумий догматик қоидаларни қўлланиш. 6) Айрим суд ишлари (юридик казусларни) ҳуқуқ нормаларига мувофиқ қандай ҳал қилинса, ана шундай ҳал қилиш. 3) (*Кўчма маъносч*) баҳсда сохта ёки шубҳали қоидаларни исботлаб бериш- даги эпчиллик,

лўттииозлик.

КАЗУС — 1) тасодиф, ҳодиса. 2) Суд практикасидаги одатда алоҳида ҳал қилишни ва юқори суд идоралари тушунтириб бери- :ини талаб қилувчи мураккаб, чалкаш иш.

Каузаллик – Тамойил (ёки қонун) сифатида каузаллик қуйидагиларни англатади: ҳар бир ҳодиса сабабга эга (бирор сабаб билан содир бўлган) ва айна вақтда - бошқа ҳодисанинг сабабидир; сабабсиз ҳеч нарса пайдо бўлмайди.

КАМАРИЛЬЯ—1) сарой тўдаси; ўзларининг шахсий манфаатларини кўзлаб сиёсий фитналар чиқариш ва давлат ишларига таъсир кўрсатиш учун фойдаланувчи сарой аъёнлари. 2) (*Кўчма маъноси*) ўзларининг ғаразли, ножўя мақсадлари учун бошқа бир гуруҳга ёки бир кишига қарши иғво уюштирувчи бир гуруҳ кишилар.

КАМУФЛЕТ — 1) воронка ҳосил қилдирмай ер остида (мина снаряд ва бошқаларни) портлатиш. 2) (*Кўчма маъноси*) ишларнинг кутилмаганда кўнгилсиз тус олиши, кутилмаган муваффақиятсизлик, кутилмаганда панд ейиш.

КАМУФЛЯЖ—1) ҳарбий объектларни (қурол-аслаҳа, танк, аэродром, бино ва ҳоказоларни) уларнинг рангини ўзиртириш ола-була қилиб бўяш йўли билан яшириш усули; бу душманни чалғитиш ва унинг мазкур объектларни топиб олишини қийинлаштириш мақсадида амалга оширилади. 2) (*Кўчма маъноси*) ўз сиёсий ҳаракатларини ҳар хил ҳийла-найранглар билан ниқоблаш.

КАПЕР — 1) босқинчилик қилиб (*каперлик қилиб*) юрувчи шахс. 2) Босқинчилик мақсадларини кўзлаб қуролланган хусусий кема.

КАПЕРЛИК — урушаётган давлат қуролланган хусусий кемасининг рақиб ёки бетараф мамлакатларнинг савдо кемаларига босқинчилик мақсадида ёки ана шу кемаларни чўктириб юбориш мақсадида ҳужум қилиши. К. 1856 йилда ман этилганига қарамай, йўл тўсарликнинг, денгиз босқинчилигининг бу тури кейинги йилларда ҳам юз бериб турди.

КАРАНТИН - 1) пандемиянинг олдини олиш ва унинг марказини йўқ қилиш мақсадида юқумли касалликлар билан зарарланган аҳоли яшайдиган бутун-бутун пункт ёки туманларни маълум давр мобайнида бошқалардан ажратиб қўйиш. 2) Юқумли касалликлар, эпизоотия (хайвонларда ўлат, оқсил, манқа, куйдирги сингари касалликлар), дон, мева зараркунандалари ва ҳоказолар тарқалган жойлардан келган кемаларни, самолётларни ва бошқа транспорт воситаларини, юкларни санитария кўригидан ўтказувчи махсус пункт. 3) Умуман кишиларнинг муайян гуруҳларини, аҳоли яшайдиган пункт ёки территорияларни изоляция (блокада) қилиш тадбирлари.

КАРИКАТУРА 1) ҳаётнинг ёки конкрет шахснинг салбий темонларини масхаралаш мақсадида ишланган сатирик сцен юморис- тик

(ҳазил) характердаги тасвир, расм; К. — ижтимоий-сиёсий сати-ра формаларвдан бири. 2) Ўринсиз тақлид, бирор нарсаниёкп бирор кпшинп кулгнлн қилиб, бузиб тасвнрлаш.

Карт-бланш (фр. *Carte blanche* - «ок/бўш қағоз») — ҳукмдор номидан амалдорларга берилган чексиз ваколатни англатади.

Карт-бланш - бўш, лекин ҳукмдор томонидан имзо чекилган қоғозга эга амалдорнинг ўз ҳудудида “ҳуқуқ яратиш” орқали эркин ҳаракат қилиш имкониятига эгаллиги билан тавсифланади.

КАРТЕЛЬ — қарийб бир хил маҳсулот ишлаб чиқарувчилар иттифоқи, уюшмасидан иборат монополияларнинг асосий формаларидан бири. К. га бирлашган корхоналар трестлардан фарқ қилиб, ишлаб чиқариш ва савдода мустақилликни сақлаб қоладилар. К. га кирадиган корхона эгалари ишлаб чиқариш ва бозордаги ўз улушлари ҳақида, маҳсулотларни сотиш, нарх-наво ва маҳсулотни сотадиган районлар ва ҳоказолар ҳақида келишиб оладилар. К. лар бозорда монополия мавқеини эгаллаб олиш ва максимал даромад қилиш мақсадини кўзлайдилар. Маҳсулотларнинг нархини ҳаддан ташқари ошириб юбориб меҳнаткашларни шафқатсиз талайдилар.

КАРЬЕРИЗМ — шахсий муваффақият кетидан ғаразли, иззатталбликка интилиш, нима қилпб бўлсада “карьера қилиш”, яъни жамият манфаатлари билан ҳисоблашмай хизмати ёки фаолиятнинг бошқа соҳалари бўйлаб юқорига силжишни мақсад қилиб қўйиш.

КАСТА — 1) наслий ҳунарининг ва ҳуқуқий мавқеининг бирлиги билан боғланган кишиларнинг биқик гуруҳи. Бундай К. (масалан, қоҳинлар, ер эгалари, савдогарлар, ҳунармандлар, батраклар ва бошқалар К. си) кўп мамлакатларда мавжуд эди; Ҳиндистоида айниқса ривожланган эди, гарчанд конституцияга мувофиқ барча К. тенг деб эълон қилинган бўлса-да, Ҳиндистоида К. лар ўртасидаги фарқ ва К. нинг тенг ҳуқуқсизлиги ҳали тугатилгани йўқ. 2) (*Кўчма маъноси*) ўзининг маҳдудлигини, ўзининг табақа ёки бошқа имтиёзларини ёхуд алоҳида гуруҳий манфаатларини қизғониб, яшириб, кўриқлаб келувчи кишиларнинг ижтимоий гуруҳи.

КАТАКЛИЗМ — кескин, тўсатдан бўладиган, вайрон қилувчи тўнтариш, ларза, ҳалокат.

КАТОЛИКОС — 1) арман-григорианлар черковининг бошлиғи. 2) Грузин православ черковининг патриархи.

КАФАНДЎЗЛИК (мародерство) — жанг майдонида ёки ҳарбий ҳаракатлар районида ҳалок бўлганлар ёхуд ярадор бўлганларнинг нарсаларини талаш, ўғирлаш; муҳолиф томон территориясига бос-тириб кирган кўшинларнинг шу территория аҳолисини талаш.

Квази ... – лот. турли сўзлар бошига қўйилувчи ва «гўё», «сохта» маъноларини берувчи қўшимча. Масалан, квазидемократия.

Квалификацион кўпчилик – энг муҳим масалалар бўйича қарор қабул қилиш учун белгиланувчи, иштирокчиларнинг 23 ёки 34 қисмининг берган овозлари.

Квинтэссенция – бирор нарсанинг асос, моҳияти; энг муҳим, энг асосий.

Кворум – анжуманни (мажлис, раҳбарлар кенгаши, съезд ва ҳ.) бошлаш ва унинг қарорларини ҳақиқий деб ҳисоблаш учун қонун ёки уставда белгиланган қатнашчилар миқдори.

Квота – қисм, улуш, меъёр; Сайлов квотаси – бир сайлов округида бир номзод сайланиши учун зарур бўлган овозлар миқдори.

КЛАН - уруғ, уруғчилик жамоаси. Бу тушунча биринчи марта кельт халқларида пайдо бўлган. Уруғчилик муносабатлари парчаланиб кетганидан кейин уруғ каттаси томонидан бирлаштирилган қариндошлар тўдаси, қадимги уруғ шакиллари К. деб атала бошланди. Кўчма маъноси — кишиларнинг, сиёсий арбобларнинг бирон-бир гуруҳига, муайян доирасига, биқик ташкилотга мансублик.

Клан-кельт - Шотландияда уруғ жамоаси; кенг маънода - уруғ ёки маиший маънода - жипстлашган қариндошлар гуруҳи, уруғнинг синоними.

Классификация – (лот. тасниф) предметлар, ҳодисалар ва тушунчаларни синфлар, бўлимлар, даражалар бўйича, уларнинг умумий белгилари, хусусиятларига кўра тақсимлаш (тур, бўлимларга киритмоқ), туркумламоқ. Классификация бир хиллик ва ўхшашликка қурилади.

Клиентелизм - тенгсиз мавқени эгаллаган индивидлар ёки гуруҳлар ўртасидаги бенефициялар (яхши ишлар, даромадлар) алмашинувида асосланган муносабатлар. Сиёсатда патрон-клиентелистик муносабатларнинг асоси. Патрон – юқори мақомга эга инсон, ўз мақоми берувчи имтиёзлардан (авторитет ва ресурслар) фойдаланади ва қуйи мақомга эга клиентлар мадади ва содиқлиги эвазига уларга ҳомийлик қилади. Клиентелистик муносабатлар анча қадимги муносабатлар моделларини ўзида акс эттиради. Атаманинг ўзи қадимги юнонлардан олинган. Сиёсий муносабатлар институционаллашуви даражаси юқори бўлган жамиятларда патрон-клиентелистик муносабатлар расмий, қонуний ва легитим муносабатлар сатҳига кўчади ва таъсири деярли сезилмайди. Лекин ижтимоий муносабатларни консенсус орқали тартибга солиш шакли сифатида барча сиёсий тизимларда ва барча даражаларда мавжуд.

КЛЕВРЕТ — ўз ҳомкйсига яхши кўриниш учун ҳар нарсага, шу жумладан пасткашликларга қодир бўлган мухлис, югурдак.

Клептократия - бу клептомания тушунчасидан келиб чиққан

(зарурат бўлмасада ўғирликни ишташ билан боғлиқ психик ҳолат); Бундай тизимлар шахсий бойлик орттиришга асосланиб, нигилизм, манипуляция, коррупция, манаполия ва зулм билан жамият бойликларини ўзлаштириш орқали ўз ҳокимиятини шакллантиради. Клептократлар ўзлаштирган бойликларининг катта қисмини инсонларни манипуляция қилиш учун ОАВ ва қўрқувда ушлаб туриш учун куч ишлатар тизимларга сарфлайдилар.

КЛЕРИКАЛ — 1) *клеракализм* тарафдори; клерикал партия аъзоси. 2) руҳонийлар гуруҳига мансуб киши.

Клерикал партиялар – XIX асрда шаклланган ва ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида дин ва черков таъсирини кучайтиришга интилувчи сиёсий партиялар.

КЛИКА — ғаразли, авантюристик ва жиной мақсадларига эришиш учун бирлашган кишилар тўдаси (масалан, фашистлар тўдаси, сарой тўдаси).

Коалиция – муайян мақсадларга эришиш учун давлатлар, сиёсий партиялар ёки бошқа ташкилотлар бирлашуви, иттифоқи.

КОЛЛАБОРАЦИОНИСТЛАР - 1939 - 45 йилларда гитлерчилар Германияси томонидан оккупация қилинган мамлакатларда немис-фашист босқинчилари билан ҳамкорлик қилган шахслар.

Коалицион ҳукумат - парламентар давлатларда парламент депутатлари ўрни турли партиялар ўртасида бўлиниб кетганда, бирор партиянинг якка партиявий ҳукумат тузиш имконияти бўлмаганда бир неча ҳукуматдаги ўринни партиялар ичида тақсимланиши асосида вужудга келувчи ҳукумат.

Когорта – қаттиқ жипслашган бир-бирига содиқ, ҳамфикр одамлар гуруҳи.

Кодекс – (лот. китоб) қонунлар мажмуи.

Кодификациялашган конституция – асосий ҳолатлар бир ҳужжатда акс этган конституциялардир. Уларнинг аҳамияти қуйидагиларда кўринади: кодификациялашган конституция мамлакатнинг асосий қонуни сифатида барча сиёсий институтлар учун мажбурий ҳолатларни белгилайди, қонунлар иерархиясини (поғоналашувини) ўрнатади. Унитар давлатларда икки поғонавий ҳуқуқ тизимини (Асосий қонун ва қонунлар), федератив давлатда эса буларга қўшимча равишда яна маҳаллий ҳуқуқ тизимини яратади; кодификациялашган конституция мақомининг устунлиги унинг айрим ҳолатлари ёки бутунлай ўзини тўлдириш ёки ўзгартириш мураккаблиги билан белгиланади; тадбирлар кодланганлиги уларнинг ҳуқуқий ҳимояланишини билдиради. Бу эса ўз навбатида Конституцияга зид қонунлар ёки уларнинг бандларини қайтариш ҳуқуқи орқали судларнинг аҳамиятини оширади.

Комиссия – кўмита, муайян масала юзасидан тузилган муваққат ёки доимий ташкилот.

Коммунизм – (лот. умумий) 1) ишлаб чиқариш воситаларига ижтимоий мулкчиликка асосланган ижтимоий-сиёсий тизим; 2) мафкура; унинг негизида синфсиз жамият, тенглик, ижтимоий адолат ғоялари ётади. Коммунизм назариясини Маркс, Энгельс ва Ленин (марксизм-ленинизм) яратганлар. Бундай назария XIX аср биринчи ярмининг охирида вужудга келган. Марксистик назариянинг асосий қирраларини қуйидаги ғоялар ташкил этади: 1. Ижтимоий-иқтисодий формация. Ушбу формация пролетариат инқилоби натижасида капиталистик формациянинг ўрнига ишлаб чиқариш воситаларига нисбатан ижтимоий мулкчилик ва меҳнатни инсонни қул қилувчи кучдан унинг ривожланиши воситасига айлантириш асосида келган. 2. Тараққиётнинг олий шакли капитализмдан коммунизмга социализм босқичи орқали ўтилади. 3. Капитализмдан коммунизмга ўтишнинг муқаррарлигини ва шакллари илмий жиҳатдан асослашга ҳаракат қиладиган коммунистик мафкура мавжудлиги. Ҳозирги замон мутафаккирларининг кўпчилиги назарий коммунизм утопиядан иборат, мазкур мафкура асосида жамиятни ўзгартиришга бўлган уриниш эса, сиёсий жиноят, деб ҳисоблайдилар.

Коммуникация – хабар, алоқа, хабар бериш йўли. Политологияда сиёсий тизим ва муҳит билан, шунингдек, сиёсий тизим элементлари ўртасида ахборот алмашинувини таъминловчи жараёнлар ва институтлар бирлиги. Партиялар, манфаат гуруҳлари, оммавий ахборот воситалари коммуникатив функцияни амалга оширадилар. Сиёсий коммуникациянинг етарли ривожланмаганлиги - сиёсий тизимнинг мослашиш функцияси пасайишига, мадад ва барқарорлик йўқолишига олиб келувчи сабаблардан бири.

Коммюнике – халқаро музокаралар бориши ва якунлари, ҳамда мамлакатдаги муҳим воқеалар тўғрисида расмий ахборот.

Компендиум – бирор фан, тадқиқот ва ҳ.. асосий мазмунининг қисқача баёни.

Компетентлик сиёсий фаолиятда – сиёсий раҳбар, жамоат арбоби ёки ҳокимият органларининг муайян сифатлари уйғунлиги. Бундай сифатларга одамларнинг сиёсий қизиқишлари, амал қиладиган сиёсий вазиятни келтириб чиқарган сабабларни билиш, сиёсий муносабатлар тизими, сиёсий ташкилотлар ўзаро алоқадорлигини таҳлил қила олиш, у ёки бу ҳаракатлар оқибатини олдиндан кўра олиш кабилар киради.

Компиляция – бошқаларнинг асарларини умумлаштириш орқали ёзилган, мустақил бўлмаган асар, тадқиқот; кўчириб ёзиш.

Конвенционал – шартли, анъаналарга мувофиқ келувчи.

Конвенция – бирор махсус масала юзасидан давлатлар ўртасида тузиладиган шартнома.

Конвергенция назарияси – XX аср ўрталарида кенг тарқалган ижтимоий-сиёсий ва политологик концепция. Унга кўра саноати ривожланган жамиятларда мавжуд умумий таркибий ва функционал жиҳатлар (масалан, фаннинг ишлаб чиқаришга кириб келиши, рационаллашув ва бюрократлашув, истеъмол жамияти, таълимнинг, даромаднинг, турмуш даражасининг тенглашиши ва глобаллашув сиёсий ва ижтимоий жиҳатдан қарама-қарши тизимлар - капитализм ва социализмнинг - келажакда аралаш жамиятларга бирлашиши эҳтимоли мавжуд (Дж. Гэлбрейт, Арон, Тинберген). XX асрнинг 70-йилларида негатив конвергенция концепциялари вужудга келди (Маркузе, Хабермас). Унга кўра социализм ва капитализм асосан бир-биридаги салбий элементларни ўзлаштирадilar.

Конверсия – ҳарбий ишлаб чиқаришни қисқартириш, ўзгартириш; аввал чиқарилган давлат заёми шартларини ўзгартириш.

Конвертация – бир мамлакат пулини чет эл пулига эркин алмаштириши.

Конгресс – 1) одатда, халқаро йиғилиш; 2) АҚШ, Лотин Америкаси в.б. бир қатор мамлакатлардаги қонунчилик органларининг номи.

Консенсус – фикр, мулоҳазалар бирлиги, ўзаро келишув, овоз берувчиларнинг барчасининг розилиги олинган ҳолдагина кучга кирувчи қарор қабул қилиш шакли.

Консерватизм – ижтимоий-сиёсий мафкура. Биринчи бор атама француз ёзувчиси Ф.Р.Шатобриан томонидан қўлланган, деб ҳисобланади. Мафкуранинг асосчиси деб эса инглиз сиёсий арбоби Э.Берк (1729-1797) эътироф этилади. Мафкура инқилобий ўзгаришларни қатъиян рад этади. Давлат ва ижтимоий ҳаётнинг тарихий шакллари, айниқса оила, миллий ўзига хослик, дин мулкчилиги каби институтларда гавдаланган қадриятлар асосларини сақлаб қолиш ва қўллаб-қувватлашга қаратилган.

Консерватив партиялар – сиёсий майдоннинг ўнг қанотида турувчи, саноатлашув ва инқилобий ҳаракатлар таъсири остида юз берган ўзгаришлар шароитларида анъанавий ижтимоий тартибни сақлаб қолишга интилувчи сиёсий ташкилотлардир. XIX асрнинг 70 йилларига қадар консерваторлар ва либераллар Ғарбий Европадаги (Англияда тегишинча торийлар ва виглар) асосий сиёсий партиялар ҳисобланган. Шулардан XVII ва XVIII асрларда қирол тарафдорларини, кейинроқ эса, ер эгаларининг консерватив гуруҳини, давлатни ташкил этишни феодал асосларини сақлаб қолиш тарафдорларини торий номи билан атаганлар. Бужуазия ва янги дворянлик манфаатларини ҳимоя қилган шотландиялик пресвитерианлар виглар номини олганлар. 1832 йилдан,

парламент ислоҳотлари ўтказилиши вақтида торийлар ўзларини Р.Пилл ташаббуси билан “консерваторлар” деб атай бошлашди. Прагматизм, юз бераётган ўзгаришларни инобатга олишга тайёрлик англиялик консерваторлар учун хос хусусиятдир.

Конституцион давлат - замонавий давлат қурилишининг бош тамойили — одамлар ёки анъаналар бошқарувини эмас, қонунлар бошқарувини таъминлашга асосланувчи бошқарув шакли.

Конституция - асосий қонун, энг юқори кучга эга ҳужжат. У мамлакатнинг ижтимоий ва давлат тизимини, сайлов тизимини, давлат ҳокимияти органларининг тузилиши ва фаолият тамойилларини, бошқариш усулларини, фуқароларнинг асосий ҳуқуқ ва бурчларини белгилаб беради. Кенг маънода Конституция у ёки бу бошқарув тизимида мавжуд институтларнинг мажбуриятлари, ваколатлари ва функциялари, бу институтларнинг ўзаро муносабатлари тўғрисидаги ёзилган ёки ёзилмаган қоидалари бирлигидир.

Конституционализм - Конституция асосида фаолият кўрсатадиган давлат бошқаруви шакли. Конституционализм — бошқарувнинг муайян кўриниши, ҳуқуқий давлатнинг илк шакли бўлиб, унда давлат ва фуқаролик жамияти муносабатлари ҳуқуқий меъёрлар билан тартибга солинади. Расмий - ҳуқуқий маънода конституционализм жамиятда асосий Қонун — Конституциянинг мавжудлигини, у халқ суверенитетини таъминлаши, ҳокимият турли тармоқларининг бўлиниши ва уларнинг ваколати кўламини белгилаши, фуқаролар ҳуқуқларини кафолатлашини назарда тутди. Конституционализм кучли ва кучсиз бўлиши мумкин. Конституционализм турли жамиятларда турлича кўринишга эга бўлган. Конституционализмнинг инглиз-америка модели асосий эътиборни эркинликка қаратгани боис давлатнинг фуқаролик жамияти ҳаётига аралашувини тақиқлайди, фуқаролик жамиятининг ўзи - давлат фаолиятини тартибга солади. Евроконтинентал моделда кучли давлат анъаналари ҳуқуқий давлат шаклини келтириб чиқарди. Бу ерда асосий эътибор давлатнинг жамият ҳаётидаги алоҳида ўрнига қаратилган. Индивиднинг эркинлиги давлат қудратига тўғридан-тўғри боғланган, чунки фақат кучли давлатгина фуқароларининг ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлай олган. Давлат барқарорлиги, миллий бирлик ғояси бу моделда шахс эркинлиги ғоясидан устун бўлган. Ғарбда Маърифатпарварлик даврида шакллана бошлаган конституционализм тизими икки муҳим тарихий вазифани бажарди: **биринчидан**, у давлат фаолиятининг ҳуқуқий шаклини яратди, қонун ҳокимиятлар фаолиятининг энг асосий таянчига айланди, алоҳида гуруҳлар манфаатларигагина эмас, барчанинг манфаатларига йўл очилди, давлат қарорларини қабул қилишда субъективизм, ўзбошимчалик чекланиши, сиёсатчилар фаолиятини функционал чеклаш имкониятлари пайдо

бўлди; **иккинчидан**, инсон барча фаолиятнинг мақсади, ўлчови деб эълон қилиниши давлат фаолиятининг мазмун-моҳияти ўзгаришига олиб келди. Конституционализм – бошқарувнинг муайян кўриниши, ҳуқуқий давлатнинг илк шакли бўлиб, унда давлат ва фуқаролик жамияти муносабатлари ҳуқуқий меъёрлар билан тартибга солинади. Расмий - ҳуқуқий маънода конституционализм жамиятда асосий Қонун – Конституциянинг мавжудлигини, у халқ суверенитетини таъминлаши, ҳокимият турли тармоқларининг бўлиниши ва уларнинг ваколати кўламини белгилаши, фуқаролар ҳуқуқларини кафолатлашини назарда тутди. Конституционализм кучли ва кучсиз бўлиши мумкин.

Конституциявий монархия - бошқарув шаклларида бири. Унда мутлоқ ҳокимият Конституция билан чекланган бўлади, сайланадиган парламент ва мустақил суд амал қилади.

Консюмеризм – истеъмолчилар ҳуқуқлари ҳимояси, атроф-муҳитни ҳимоялаш, бизнеснинг салбий оқибатларига қарши ижтимоий ҳаракат.

Конфедерация – (лот.) 1) иттифоқ, ҳамжамият, қандайдир ташкилотлар бирлашуви; 2) мустақил (суверен) давлатлар иттифоқи, улар бир ёки бир нечта орган томонидан бирлаштирилади. Конфедератив иттифоқ давлатларнинг ихтиёрий бирлашмаси бўлиб, унда ҳар бир давлат иттифоқнинг умумий марказий ҳокимиятига қатъий чекланган ваколатлар доирасини ўтказди. Бутун конфедерацияга дахлдор бўлган умумий қарорлар фақат конфедерация таркибига кирган барча давлатлар вакиллариининг розилиги билан қабул қилинади ва ҳар бир давлатнинг миллий ҳокимият органи томонидан тасдиқлангандан кейингина кучга киради. АҚШ, Швецария, Европа Иттифоқи конфедератив давлатларга мисол бўлиб хизмат қилиши мумкин. Ҳозирги вақтда Евроосиё маконида ҳам конфедерацияга ўхшаш иттифоқ тузишга ҳаракат қилинмоқда. Бу ўринда Ўзбекистон аъзо бўлган Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДХ) ҳақида гап бормоқда. Тузилган миллий органдан юқори турадиган органларга муҳофаа, савдо, иқтисодиёт ва маданиятнинг айрим масалари ўтказилади. Маркази собиқ мустамлака метрополияси бўлган давлатларнинг бирлашмалари ҳам мавжуддир. Масалан, Британия Миллатлар Ҳамдўстлиги (Буюк Британия, Канада, Австралия ва бошқа мамлакатлар). Давлат қурилишининг тарихий тажрибаси шуни кўрсатадики, конфедерациялар мустаҳкам тузилмалар эмас. Улар кўпинча федерацияга айлантирилади ёки тарқаб кетади.

Конфессионал – диний. Масалан, дунёвийдан фарқ қилувчи конфессионал мактаб.

Конфиденциал – бир сиёсий куч иккинчисига қарама-қарши турган вазиятда сиёсат борасидаги қарши туриш, кескинликнинг кучайиши.

Концептуаллаштириш – маълумотларни, ҳар бир алоҳида ҳолат, ғоя, ҳодиса, унинг мазмунини номлаш, тушунчанинг мазмунини аниқлаш.

Консорциум – муайян қўшма тадбирлар ўтказиш, мақсадида саноат фирмалари ёки банклари ўртасида тузиладиган битим. Монополия шаклларида бири.

Консоциатив (ҳамжамият) демократия модели - америкалик политолог Аренд Лейпхарт томонидан ишлаб чиқилган. Унга кўра замонавий жамиятлар кўплаб сегментлар (қисмлардан) ташкил топган, жамиятдаги фарқлар дин, мафкура, тил, регионлар, ирк, миллатга кўра бўлиши мумкин. Кўрсатилган фарқлар бўйича ажратилган аҳоли гуруҳларини Аренд Лейпхарт кўп таркибли жамиятларнинг сегментлари деб атади. Бундай жамият учун сиёсий барқарорлик (тизим барқарорлиги, фуқаролар тартибни сақлашлари, легитимлик ва самарадорлик) ниҳоятда муҳим. Жамиятда куч, зўрлик ишлатиш минимал эканлиги ҳам муҳим белги ҳисобланади. Демократиянинг бу моделини Аренд Лейпхарт тўрт ўзгарувчи орқали таърифлайди: 1) кўп таркибли жамиятларнинг сегментлари сиёсий етакчиларининг катта коалицияси жамиятда ҳокимиятни амалга ошириши, бу – коалицион ҳукуматни тузиш, унда барча партиялар иштироки, барча қатламлар манфаатлари ифодаланишини назарда тутди; 2) пропорционаллик сиёсий вакиликнинг бош тамойили сифатида, давлат аппаратида лавозимларни тақсимлаш, давлат бюджети маблағларини тақсимлашда намоён бўлади; 3) сиёсий қарорларни қабул қилишда камчилик манфаатлари ҳисобга олиниши учун қарорларнинг малакали кўпчилиги (ово берувчиларнинг учдан икки ёки тўртдан уч қисми) томонидан қабул қилиниши қўшимча кафолат сифатида; 4) ҳар бир сегментнинг ўз ички муаммоларини ҳал қилишда юқори даражада мустақиллиги (автономлиги); Лекин бу қоидалар амалга ошириши учун “камчилик” сиёсий уюшган ва ўзининг мустақил сиёсатини олиб бораётган бўлиши керак. Шунингдек, кўп нарсамамлакатдаги сиёсий элиталарнинг масъулиятлилигига ҳам боғлиқ.

КОНГЛОМЕРАТ — 1) турли хил бирон нарсанинг механик равишда аралашини; тартибсиз аралашма. Бу термин принципиал асосга эга бўлмаган бирон уюшма, иттифокнинг тасодифий характерга эга эканлигини таъкидлаш керак бўлиб қолганда ишлатилади. Жуда йирик кўп тармоқли халқаро монополияларга бирлашиш. Бу бирлашиш анча майда бўлган турли-туман монополияларнинг кўпдан-кўп қўшилишлари ва ютиб юборилишлари натижасида рўй беради. К., одатда, иқтисодиётнинг энг янги тармоқларида — ракета ва авиация корхоналарида, электрон саноати ва бошқаларда вужудга келади. Жуда катта маблағларга эга бўлган К. ҳарбий-саноат комплекслари билан бирга давлатларнинг ички ва *ташқи* сиёсатини белгилайди.

Кооптация – сайланадиган орган таркибини кўшимча сайлов ўтказмасдан юқоридан берилган кўрсатмалар асосида тўлдириш.

Корпорация – иттифоқ, бирлашма, жамият. Хусусий, гуруҳий, касбий манфаатлар асосида бирлашиш.

Корпоративлик – жамиятни ташкил этишнинг шундай моделики, унинг бирламчи элементлари сифатида индивидлар эмас, иқтисодий ва функционал гуруҳлар чиқади. Марказий ҳокимият корпорацияларга бирлашган ана шу гуруҳлар вакилларида тузилади.

Корпоратив давлат – давлатни ташкил этишга оид концепция. Унга кўра меҳнат ва капитал муносабатлари давлат томонидан касбий-тармоқ иттифоқлари (корпорациялар) шаклида бошқарилади ва тартибга солинади, парламент эса корпоратив кенгаш билан алмашинади. Ижтимоий манфаатларни баён этишнинг бошқа шакллари ва усуллари чекланади.

Корреляция – фақат бир-бири билан ўзаро таққосланганда мазмунга эга бўлган нарсалар, тушунчалар.

Коррупция – мансабдор шахс, сиёсий арбобнинг бойиш мақсадида ўз мансаби билан боғлиқ ҳуқуқларини суистеъмол қилишдан иборат жиноят.

Кортеслар – Испания (1911 йилгача Португалия)да қонунчилик йиғини.

Котерия – муайян мақсадлар негизида жипслашган одамлар гуруҳи, тўгарак. М. Дювержеда замонавий сиёсий партиялар ривожланишида биринчи босқич. Амалда фақат инглиз партияларигина шу босқичдан ўтган, деб ҳисобланади.

КОНСОЛИДАЦИЯ — мустаҳкамлаш, маҳкамлаш. Сўз умумий мақсад учун курашни кучайтириш йўлида алоҳида ташкилотларни бирлаштириш, жипслаштириш ҳақида борганда “К.” сўзи адабиётда тез-тез учраб туради. Сиёсий К. - реакцияга қарши курашда халқнинг барча илгор, прогрессив кучларини жипслаштириш.

КОНСПИРАЦИЯ бирор фаолият соҳасида сирни сақлаш; нолегал, яширин ишнинг сирлилигини таъминловчи тизим ва усуллар.

КОНСТАТАЦИЯ— бирор факт ёки ҳодисанинг тўғрилигини, бирон нарсанинг мавжудлигини аниқлаш ёки тасдиқлаш, таъкидлаш.

КОНЪЮНКТУРА — шароитлар йиғиндиси, фаолиятнинг маълум соҳасида вужудга келган вазият, аҳвол.

Кратология – сиёсий фан йўналишларидан бири: ҳокимият шаклланиши, амал қилиши, кўринишлари ва қонуниятлари тўғрисидаги фан. Ушбу фанда ҳокимият муаммолари, унинг келиб чиқиши, амал қилиши ва ривожланиши, турлари ва шакллари, ҳокимиятни бошқарувчилар ва таъсир кўрсатиш объекти, усуллари, ҳокимият вазифалари, ўзга ижтимоий жараёнлар билан ўзаро алоқалари ва бошқа шу кабилар ўрганилади. Кратология доирасида

ҳокимиятнинг умумий назарияси, тарихи, амалий ва қиёсий сиёсатшунослик, ҳокимият социологияси, ҳокимият мантиғи, морфологияси (тузилиши), ҳокимият педагогикаси, психологияси, фалсафаси, этикаси ва бир қатор махсус бўлимлари ўрганилиши керак, деб ҳисобланади.

Криптократия – гр. яширин, махфий – яширин ҳокимият.

Космополитизм – (космосга ишониш ёки дунё давлатига ишониш) – миллий фарқларнинг тўла йўқолиши ва бутун инсоният учун умумий, ягона сиёсий тартибнинг ўрнатилиши ғояси. Тарихий аҳамияти – миллатлар ўртасида тинчлик ўрнатиш, уларнинг муносабатларини ўзаро тушуниш, толерантлик ва боғлиқлик тамойиллари асосида қуриш XIX асрда “манчестерлик либераллар” номи билан танилган Ричард Кобден ва Жон Брайтлар савдо эркинлигини киритиш орқали халқлар ўзаро бир-бирларига боғлиқлиги ортади ва урушларнинг олди олинади, деган фикрларни илгари сурганлар.

Ксенофобия – чет элликлардан қўрқиш ёки улардан нафратланиш. Юқори даражада намоён бўлувчи этноцентризм, яъни миллатини юқори қўйиш.

Кумулятив вотум – кўп мандатли сайлов округларида овоз бериш тартиби: унда сайловчи ўзида бўлган овозининг бир қисмини ёки барчасини бирлаштириб уни номзодлардан бирига бериш ҳуқуқига эга бўлади.

Кундалик онг – ижтимоий онг тури. Махсус онгдан фарқлича кундалик онг тасодифий, малакасиз, узук-юлуқ кундалик тажрибага асосланади. Одамлар ва нарсалар ўртасидаги доимий, такрорланувчи, одатий муносабатлар билан иш кўргани ва бевосита амалиёт билан боғлиқ бўлгани учун кундалик онг муайян ижобий мазмунга эга. «Халқ донолиги», «режалилик», «ақли расолик» - унинг ана шундай белгиларини таърифлайди. Шу билан бирга, воқеа-ҳодисаларнинг моҳиятини англашда, у холислик, тўлалик, ишончлилиқ ва чуқурлилиқ жиҳатидан махсус, илмий онгдан қуйида туради.

КОТИРОВКА — 1) *биржада аукцион* ва бошқа қимматли қоғозларнинг курсини (қимматини) белгилаш. 2) Валютанинг қимматини, яъни бирор мамлакат валютаси билаи чет эл валюталариинг қиммат нисбатини белгилаш.

КРЕАТУРА — нуфузли шахс ёки бирон сиёсий доиранинг ҳомийлигида мансабга эга бўлган ва ана шуларнинг иродасини сўзсиз ижро этадиган киши.

Кураш (сиёсий) – муайян сиёсий мақсадларга эришиш йўлида турли сиёсий кучларнинг ўзаро муносабатларида намоён бўладиган сиёсий ҳаётнинг муҳим таркибий қисми.

КУЛУАР — 1) мажлис ўтказиладиган залдан ташқарида, депутатларнинг дам олиши, фикр алмашиши, ғайри расмий учрашувлар учун мўлжаллашган хона. 2) (*Кўчма маъноси*) воқеалардан хабардор бўлган сиёсий, журналист ва шулар каби бошқа доиралар, булар парламенти

арбоблари билан яқиндан алоқада бўлади. Монололистик капитал яширин битимлар ва сиёсий найранглар учун, депутатларга таъсир курсатиш, керакли қонун лойиҳаларини ўтказиш, информация олиш ва ҳоказолар учун парламент К. идаги ўзларининг алоқаларидан кенг фойдаланадилар (таққосланг: *Лобби*).

КУЛЬТ — 1) худога, шунингдек *дин* муқаддас деб ҳисоблаган предметларга, тасвирларга сиғиниш; дин қоидалари (канонлари) белгилаган черков расм-русмларининг йиғиндиси. 2) Бирор кишини илоҳийлаштириш, унга сажда қилиш, улуғлаш, уни ижтимоий тараққиётга ҳал қилувчи таъсир кўрсатадиган киши деб эълон қилиш. Шахсга сиғиниш.

Кўп партиявийлик – партиявий тизим турларидан бири. Одатда икки кўриниши ажратилади: 1) кучли етакчи партияси мавжуд кўппартиявий тизим (Япония, Скандинавия давлатлари) – унга бир етакчи партиянинг мунтазам равишда сайловчиларнинг кўпчилигини овозини олиш хос ва қолган партиялар унга самарали қарши туришлари учун коалицияга бирлашишлари зарур (аммо бу коалициялар, одатда, қисқа муддатли) ва 2) партиялар сони иккитадан кўп тизим.

Л

Лантаг – Германия, Австрияда айрим ерлар (вилоятлар)даги вакиллик йиғини.

Латент – яширинган, намоён бўлмайдиган. Масалан, латент гуруҳлар, латент жиноят.

ЛАКОНИЗМ — огзаки ва ёзма нутқда, фикрни баён этишда лўндалик, ихчамлик; камсўзлик

Левиафан – (кад. яҳудий - кўрқинчли махлук) инглиз файласуфи Г.Гоббс (1588-1679) давлатни Левиафанга қиёс қилган.

Легал – қонуний, ошкора, очиқ.

Легаллаштириш - фаолиятига рухсат бериш, уни қонунийлаштириш.

Легитимлаш – ҳокимиятнинг легитимлигини таъминлаш жараёни. У бир қанча механизмларни ўз ичига олади: 1) ижтимоий-руҳий механизмлар – одамларда ҳокимият адолатли эканлигига, мавжуд ҳолат унинг манфаатларига мослигига, ҳокимиятни назорат эта олишига ишончни шакллантириш; 2) сиёсий иштирок ва, аввало, сайловларда иштирок орқали; 3) сиёсий ижтимоийлашув орқали; 4) ҳокимият самарадорлигини намоён этиш орқали; 5) ички ва ташқи душман образини яратиш орқали.

Либерализм – мафкура, ижтимоий-сиёсий ҳаракат. У ижтимоий имтиёзлар ва авлоддан-авлодга ўтувчи ҳокимиятга қарши чиқиб буржуа қатламларининг қарашларини ўзида мужассам этади. Асосий тамойиллари: индивидуализм, эркинлик, бозор ва рақобатнинг мутлоқлиги, давлатни чеклаш зарурлиги (асосчилари И.Бентам, Ж.Милл, А.Смит, Г.Спенсер).

Либерал партиялар – замонавий давлатлар сиёсий майдонида ўнг центристлар мавқеини эгаллаб турувчи, инсон эркинлиги ғоясини ўз дастурий қоидаларининг ўта муҳим таркибий қисми сифатида ҳимоя қилувчи сиёсий ташкилотлар. Саноати ривожланган мамлакатларнинг сиёсий ҳаётида либерал партиялар катта таъсир ва салмоққа эгадир. Улар нуфузли жамоат доираларининг манфаатларини ифода қилади, бу эса уларга ҳам ички, ҳам ташқи сиёсат шакллантирилишига жиддий таъсир кўрсатиш имконини беради. Либерал партиялар айрим мамлакатларнинг ҳукуматларида ўз вакилларига эга. Бир қатор мамлакатларда улар етакчи муҳолифат ҳисобланади. Либерал партияларнинг дастурий ҳужжатларига киритилган тамойилга мувофиқ давлат, хусусий ташаббусга ўрин қолдирмай, иқтисодиётни тўла-тўқис ўз назоратига олган мамлакатда сиёсий эркинлик бўлиши мумкин эмас; айтиб ўтиш керакки, бир вақтда агар сиёсий эркинлик бўлмаса ва инсон ҳуқуқларига риоя этилмаса, туб маънодаги пухта иқтисодий эркинлик ҳам бўлмайди. Либерал мафкурачиларнинг фикрича, демократик тизимнинг барқарорлиги ва ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётининг амал қилиши кўп жиҳатдан аҳолининг кенг қатламлари қай даражада қашшоқлик чегарасидан йироқ эканлигига боғлиқ. Либералларнинг фикрича, тенглик ҳар бир инсон жамият тараққиётига имкон қадар кўпроқ ҳисса қўшиши учун ўзини-ўзи ривожлантиришнинг тенг имкониятларига эга бўлишлиқдир.

Лига – иттифоқ, бирлашма.

ЛИНЧ СУДИ — оломон қилиш, АҚШда асосан ирқий камситиш ва зулм сиёсатига қарши кураш олиб бораётган қора танлилар, шушшгдек прогрессив кайфиятдаги оқ танли кишиларнинг ирқчилар томонидан ғайри қонуний равишда терговсиз ва судсиз ваҳшийларча жазолаш. Кўчма маънода, адолатсиз ва шавқатсиз суд органларига қўлланилади.

Лоббизм – турли манфаат гуруҳларининг ҳокимиятга таъсир этишининг хилма-хил шакллари бирлаштирувчи мураккаб, кўп қиррали ҳодиса. Замонавий демократияларда манфаатларни қонунчилик ва ижро ҳокимиятида тақдим этиш усули сифатида эътироф этилади. Босим гуруҳлари ва лобби – давлат органлари томонидан қабул қилинаётган қарорларни қўллаб-қувватлаш ёки бекор қилишга ҳаракат қилувчи ташкилотлар, қонунчилик жараёнига бевосита таъсир кўрсатишни англатади. Шунинг учун бу тушунчалар манфаат гуруҳлари фаолиятининг фақат бир қиррасинигина акс эттиради. Гуруҳий

манфаатларнинг катта қисми фуқаролик жамияти доирасида ҳал бўлади. Лекин манфаатлар сиёсий ҳокимият институтлари орқали ҳал бўладиган бўлса, бу манфаат гуруҳини босим гуруҳи сифатида намоён бўлишини кўрсатади. Босим гуруҳи тушунчаси ижтимоий-гуруҳий манфаатларнинг сиёсий манфаатларга айланиши динамикасини кўрсатади. Босим гуруҳларининг таъсири баъзан сиёсий партиялар таъсиридан ҳам кучлироқ бўлиши мумкин. Политологияда лоббизм масалаларини биринчилардан бўлиб америкалик политолог А. Бентли кўриб чиқди. Унга кўра давлат бошқарувида ижтимоий келишувга рақобатли элиталар манфаатларини ифодаловчи воситачи гуруҳлар фаолияти натижасида эришилади. Франциялик социолог Р.Ж.Шварценберг лоббизмни ҳокимиятга ўз манфаатларига мос қарорлар қабул қилиши учун таъсир кўрсатиш ва манфаатларни ҳимоя қилиш учун тузиладиган ташкилот сифатида таъриф берган. Бошқа француз олими Ф. Фарнел лоббизмни сиёсий усуллар ва воситаларни қўллаган ҳолда хўжалик ва ижтимоий соҳаларга самарали аралашув сифатида таърифлаган

Лоббистик фаолият усулларига қуйидагилар киради: 1) парламент қўмиталарида қонун лойиҳаларини тайёрлаш; 2) парламент муҳокамаларида иштирок; 3) олий ҳокимият вакиллари билан бевосита учрашувлар, музокаралар; 4) ижтимоий фикрни шакллантириш учун оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиш; 5) жойлардан “босим” кампанияларини уюштириш; 6) социологик ва б. тадқиқотлар ўтказиш ва уларнинг натижаларини эълон қилиш; 7) сайлов кампанияларини молиялаштириш; 8) мансабдор шахсларни тўғридан-тўғри “сотиб олиш”. Фойдаланадиган усулларига кўра лоббизм легал ва нолегал бўлади. Бир қатор мамалакатларда лоббизм тўғрисида махсус қонунлар қабул қилинган (АҚШ, Канада). Мақсадларига кўра лоббизм иқтисодий, сиёсий, социомаданий бўлиши мумкин. Босим ўтказиладиган объектига кўра президентлик, парламент ва ҳукумат лоббизмлари ажратилади. Сиёсий институтларга муносабатига кўра лоббизм ташқи (ташқи гуруҳлар босими) ва ички (депутатлар, ҳукумат аъзоларининг ўзи босим ўтказди) бўлади. Лоббистик ташкилотларга ҳуқуқий фирмалар, жамоатчилик билан алоқалар бўйича бюро ва агентликлар киради. Лоббизм билан адвокатлар, реклама соҳасидаги мутахассислар, собиқ депутатлар, амалдорлар шуғулланади. Қўйилган масала кимнинг фойдасига ҳал қилинаётганлигига қараб лоббизмнинг қуйидаги турларини ажратиш мумкин: **“ижтимоий лоббизм”**, яъни жамоат ташкилотлари ва ҳаракатлар (экологик, урушга қарши, ҳуқуқ ҳимоячилари ва ҳ.), тадбиркорлар уюшмалари, касаба уюшмалари, истеъмолчилар жамиятлари ва ҳ. томонидан амалга ошириладиган босим; **“маъмурий лоббизм”**, яъни вазирликлар, давлат қўмиталари, бошқармалар босими; **“регионал лоббизм”**, яъни маъмурий-ҳудудий

тузилмларнинг босими; **“чет эл лббизми”**, яъни чет эл кампаниялари, миллий жамоаларнинг босими.

ЛОКАУТ — *монополистларнинг ишчилар синфига* қарши олиб борадиган синфий кураши формаларидан бири бўлиб, бу капиталистларнинг ўз корхоналарини ёпиб қўйиб, ишчиларии оммавий равишда ишдан бўшатишида ўз ифодасини топади. Корхона эгалари иш ташлашнинг олдини олиш ёки бостириш, ишчиларни ўзлари қўйган талаблардан қайтиш ва корхона эгаларининг шартларини қабул қилдириш мақсадида Л. лардан фойдаланадилар.

Лойял – 1) қонунга амал қилувчи; 2) кимгадир ёки нимагадир виждонан муносабатда бўлиш.

Локаллаштириш – бирор ҳодиса, ҳаракат ва ҳ.к. ларни маълум жой билан чеклаш, унинг муайян ҳудуддан, жойдан четга чиқишига йўл қўймаслик.

Лонгитюд тадқиқот – бир хил шахслар, гуруҳ ёки объектларни узок вақт кузатиш ва маълум бир давр ўтгач улар орасидаги сўровни қайта ўтказиш, натижаларни аввалгилари билан қиёслашга асосланган тадқиқод усули.

Либераллашув - қиёсий политологияда давлат ва фуқаролик жамияти муносабатларини камровчи, ҳукмрон элита назорати остидаги авторитар тизимнинг қисман “очирилиши”. У демократлашув жараёнининг бошланғич нуктаси сифатида қаралади.

Либертаризм - давлатнинг ижтимоий-иқтисодий муносабатларга аралашмаслиги, бу бозор муносабатлари соҳаси эканлиги тўғрисидаги ғояни тарғиб қилувчи концепция. ”Чикаго мактаби” вакиллари (О.Фридман, Г.Беккер, А.Лаффер, П.К.Робертелар) томонидан фаол қўлланади.

Люстрация - аввалги ҳукуматнинг сиёсий элитаси учун ҳукумат алмашгандан кейин жорий этилган қонунчилик чекловлари. Ҳокимиятни эски ҳокимият элитасидан тозалаш, ёш шижоатли кадрларни давлат ҳокимиятига олиб келиш орқали сиёсий элитани янгилаш.

М

Маданий миллатчилик – миллатчиликнинг шакли, миллатнинг маънавий камол топишини мақсад қилиб қўяди. Лекин мавҳум сиёсий жамоанинг эмас, муайян, ўзига хос белгиларга эга цивилизациялар равақини назарда тутди. Шунинг учун маданий миллатчиликда давлат муҳим элемент ҳисобланмайди. Сиёсий миллатчилик аниқ тамойилларга суянгани ҳолда маданий миллатчилик маълум маънода “ердан узилган” тарзда, яъни миллатни ноёб, тарихан шаклланган, ўз “руҳи” билан йўғрилган органик бирлик сифатида талқин этади. У одатда қуйидан юқорига қараб ривожланади ва кўп даражада халқ анъаналари, удумлари, афсоналарига эътибор қаратади. Табиатига кўра

консерватив, лекин муайян шароитларда ривожланиш ва замонавийлашувнинг кучли омилига айлана олади.

Мажоритар сайлов тизими – фақат кўпчилик овоз олган номзод учун берилган овозлар ҳисобга олинувчи сайлов тури. Унда овоз бериш натижаларини аниқлаш тартиб-таомилига кўра энг кўп овоз олган номзод сайланган ҳисобланади. Бу энг «ёши катта» сайлов тизими ҳисобланиб, унинг икки кўриниши мавжуд: мутлақ кўпчилик овозли мажоритар сайлов тизими (50% + 1 овоз); нисбий кўпчилик овозли мажоритар сайлов тизими. Мажоритар сайлов тизими тегишли сайлов округидан сайловчиларнинг энг кўп овозини олган номзодлар ўртасида мандатлар тақсимланишини кўзда тутди. Мажоритар тизим оддий, тушуниш осон, кенг тарқалган, жаҳоннинг кўплаб мамлакатларида қўлланиладиган тизимдир. Ушбу тизим парламентда аксарият кўпчиликка таянадиган барқарор ҳукумат тузиш имконини беради. Ўзбекистонда мутлақ кўпчилик овозга асосланган мажоритар тизим қўлланади. Бундай сайлов тизимига кўра сайловчиларнинг ярмидан кўпи қўллаб-қувватлаган номзод депутат этиб сайланган ҳисобланади. Ушбу тизимда одатда овоз беришда иштирок этувчи сайловчилар сонининг қуйи чегараси белгиланади (Ўзбекистонда – 33 фоиз), фақат камида ана шу кўрсаткичга эришилгандагина сайлов бўлиб ўтган деб эътироф этилади. Агар овоз беришнинг биринчи турида номзодлардан ҳеч қайси бири мутлақ кўпчилик овозини ололмаган бўлса, иккинчи турда биринчи турда энг кўп овоз олган икки нафар номзод иштирок этади. Мажоритар тизимда нисбатан кўпчилик дейилганида бир номзоднинг бошқа номзодларга қараганда энг кўп овоз олиши тушунилади.

Макиавеллизм – сиёсий мақсадларга эришиш йўлида ахлоқ меъёрларини менсимайдиган сиёсий хулқ-атвор схемаси. Ушбу атама италиялик сиёсий арбоб ва ёзувчи, кучли давлат ҳокимияти тарафдори Макиавелли (1469–1527) номи билан боғлиқ. Макиавеллизмнинг асоси “мақсад воситани оқлайди” шиоридир. Унга мувофиқ қўйилган мақсадга эришиш учун ҳар қандай восита, шу жумладан босқинчилик, макр, шафқатсизлик, сиёсий рақибни алдаш ўзини оқлайдиган ва мақбул восита ҳисобланади.

Ҳокимият учун кураш ва уни амалга оширишнинг асосий механизми - кучдир. Айни куч ҳокимият барқарорлигини кафолатлаш имконини беради, куч қўлдан кетса ҳокимиятни қайтариш мушкул. Макиавеллига кўра ҳукмдор ҳокимиятининг асоси яхши қонунлар ва яхши қўшиндир. Забт этишга бўлган иштиёқ - табиий ва одатдаги ҳол, мустаҳкам ва қатъий ҳокимият ҳеч қачон ихтилофга йўл қўймайди. Макиавелли ҳукмдор томонидан ҳокимиятни қўлга киритилишининг тўртта усулини ажратиб кўрсатади; тақдир тақозоси, шахсий жасорат, жиноят ва фуқароларнинг ҳукмдорга бўлган садоқати. Тақдир одамлар

ҳаётида катта аҳамиятга эга, бироқ одамлар ҳатти-ҳаракатининг ўзи ҳам ҳаётда улкан роль ўйнайди, шунинг учун кимки тақдир тақозосига камроқ умид қилган бўлса, ҳокимиятни узоқроқ ўз қўлида сақлаган.

Максимализм – талабларни ҳаддан ошириб юбориш.

Маккартизм – (амер. сенатор Маккарти номидан олинган) коммунизмга қарши, хусусан, АҚШ коммунистларига қарши ”совуқ уруш йилларида” қўрқитиш, таҳдид, суд жазоси каби усулларни қўллаш билан боғлиқ сиёсат.

Мальтусчилик – Мальтус (1766-1834) номидан олинган назария. У яшаш учун зарур манбалар аҳоли сонига нисбатан (геометрик прогрессия) секинроқ ўсиши (арифметик прогрессия) туфайли очлик, қашшоқлик вужудга келишини асослайди. Урушлар ва эпидемиялар бу муаммоларни ҳал қилиш воситалари сифатида оқланади.

Мандат — 1) топшириқ, бажарилиши лозим бўлган иш; 2) ваколат; 3) бирор ваколатни бажариш ҳуқуқига эга бўлган ҳужжат. Масалан, депутатлик мандати.

Мандат комиссияси — 1) депутатларнинг ҳуқуқий фаолиятини (лаёқатини) текширувчи комиссия, съезд делегацияси; 2) олий ўқув юртларида абитуриентларнинг ўқишга кириши билан боғлиқ бўлган масалаларни бевосита кўриб чиқадиған комиссия.

Мандатли тизими (овоз беришнинг) - ҳар бир номзод бир нечта овозга эга (ўзи тақдим этаётган ташкилот сонига мувофиқ) бўлган овоз бериш тизими.

Манипуляция – одамларнинг тафаккурини уларнинг манфаатларига зид равишда ўзгартиришнинг мафкуравий, руҳий усуллари тизими. Сиёсий манипуляция – оммага психологик таъсир кўрсатиш усуллари тизими, сиёсий ҳокимият бу усуллардан сиёсий ҳийла, халқ онгига сиёсий ҳаёт тўғрисида пуч тасаввурларни сингдириш мақсадида фойдаланади. Манипуляциянинг уч даражаси ажратилади: биринчи даража – одамлар онгида манипулятор учун керакли ғоялар, қоидалар, турткилар, кадриятлар, меъёрларни кучайтириш; иккинчи даража – муайян ҳодисага нисбатан қарашларнинг, ҳиссий ва амалий ёндашувларнинг қисман ўзгартирилиши; учинчи даража – ҳаётий қоидаларни тубдан ўзгартириш. Ҳар қандай манипуляция ўзаро таъсир маҳсули. Инсон маънавияти қанчалик юксак, тафаккури қанчалик кенг бўлса – унинг манипуляция объектига айланиши шунчалик қийинлашади.

Манифест – 1) муҳим сиёсий воқеа муносабати билан аҳолига олий ҳокимиятнинг тантанали, ёзма мурожаати; 2) сиёсий партия, жамоат ташкилоти, ва ҳ.к.ларнинг ўз қарашлари, дастурлари, қарорларини баён қилиб ёзган мурожаати.

Манифестация – оммавий равишда бирдамлик, норозилик ёки мададни ифода қилиш.

Манфаат - иқтисодий, ижтимоий в.б. эҳтиёж. У анланган ва анланмаган бўлиши мумкин. Манфаат – **шахсий**, у индивиднинг фаолияти турткиси, хатти-ҳаракатларини белгиловчи сабаб, унинг субъектга муносабатининг асосидир. «**Ижтимоий манфаат**» ижтимоий гуруҳларнинг муайян эҳтиёжлари (уларнинг мавжуд бўлишлари учун ва ривожланишлари учун зарур бўлган барча нарсалар). Ижтимоий манфаат манфаатга нисбатан юқорироқ даражада намоён бўлади. Биринчидан, у индивидларнинг ўзларини у ёки бу гуруҳга мансубликларини англаши (идентификацияси) билан боғлиқ. Гуруҳга мансублик таъсирида шахсда муайян дунёқараш шаклланади. Иккинчидан, ҳозирги шароитда гуруҳ манфаати, одатда, анланган бўлади ва уни аниқ баён этиш фаолиятнинг муайян йўналишини танлаш, яъни унинг мафкуравий табиатини танлаш билан боғлиқ.

Ижтимоий манфаат - жамият учун фойдали умумий ёки жамоавий манфаат. Сиёсий фанда ижтимоий манфаатни радикал талқин этилганида шахсий ва ижтимоий манфаатлар бир-биридан қатъий ажратилади. Масалан, Руссога кўра ижтимоий манфаат шахс манфаатидан доимо устун. Бошқа ёндашув вакиллари фақат шахсий манфаатларгина мавжудлигини тан оладилар ва уларга кўра ижтимоий манфаат кўплаб шахсий манфаатлар бирлиги холос. Либерал индивидуализм нуқтаи назаридан эса ижтимоий манфаатнинг ўзи мавжуд бўлмаган нарсаси – жамият фақат шахсий манфаатларнинг ўзаро таъсири, кураши, алоқадорлигидан иборат.

Манфаат гуруҳлари – фуқаролар ўзларининг давлат билан муносабатларида ҳокимиятга доир манфаатларини баён этиш ёки ҳимоя қилиши учун ихтиёрий тарзда бирлашган махсус ёки мослаштирилган ташкилотлари. Манфаат гуруҳлари ўзларига аъзо бўлган одамларнинг манфаат ва мақсадларини бошқа одамлар ва гуруҳлар билан, ҳамда сиёсий институтлар билан муносабатлар доирасида тақдим этиш, ҳимоялаш учун тузиладиган кўнгилли ташкилотлар. XVII–XIX асрларда Европа ва АҚШ либерал модели тарафдорлари бўлган файласўфлар сиёсий жараёнда гуруҳлар ва фракцияларнинг иштирокини демократиянинг бош тамойили – халқнинг умумий иродасини аниқлаш ва амалга чиқаришга зид деб билишган. Демак, манфаат гуруҳларига нисбатан жамоатчилик фикри салбий бўлган. Лекин XX аср бошига келиб фуқаролик жамияти ва демократик институтлар шаклланиши билан фалсафада плюралистик йўналиш вакиллари – Г. Ласки ва П. Одегард, социологияда гуруҳлар назариялари вакиллари – А. Бентли, К. Кули, Д. Трумэнлар эски, анъанавий ёки мумтоз демократия моделига “уюшган плюрализм” моделини қарама-қарши қўйдилар. Унга кўра демократик жамиятда ҳокимият кўплаб мустақил гуруҳлар ўртасида ёйилган, сиёсий қарорлар қабул қилишнинг эса кўплаб марказлари мавжуд. Манфаат гуруҳлари

— сиёсат субъектларининг ўзига хос туридир. Улар расмий ҳокимият ташкилотларидан фарқ қилади, аммо ушбу тузилмалар ичида ҳам вужудга келиши мумкин. Айни вақтда, улар партиялар билан ҳам бир нарсa эмас (улар сиёсий ҳокимиятни эгаллашга интилмайдилар). Улар сиёсий партиялардан мақсадлари, фаолият усуллари, ҳокимиятга таъсир ресурслари ва бошқа белгиларига кўра фарқ қилади: биринчидан, сиёсий партиялар жамият манфаатларини ҳимоя қилишнинг энг муҳим воситаси — ҳокимиятни эгаллаш ва уни қўлда ушлаб туриш деб ҳисоблайдилар. Манфаатли гуруҳлар эса ўз олдига бундай мақсадни қўймайдилар. Улар ўз аъзоларининг манфаатларини ҳокимият тузилмаларига таъсир кўрсатиш орқали ҳимоя қиладилар; иккинчидан, сиёсий партиялар одатда ўзининг ижтимоий базасини кенгайтиришга интиладилар ва ўз сафларида манфаатлари турли-туман кишиларни бирлаштиради. Махсус манфаатли гуруҳлар эса ўз аъзоларининг хусусий (ўзига хос) манфаатларини ҳимоя қилиш учун уюшади; учинчидан, сиёсий партиялар ҳокимиятни эгаллаш учун сайлов кампанияларини тайёрлайдилар ва ўтказадилар. Манфаатли гуруҳлар эса ҳокимият органларини шакллантиришда қарашлари ўзларига маъқул бўлган сиёсий партияларни қўллаб-қувватлаш билан иштирок этадилар.

Маргинал – шахс, ижтимоий қатлам ёки гуруҳ муайян жамият учун хос тузилмалар, ижтимоий-маданий меъёрлар, сиёсий анъаналар, хусусиятларининг айримларини ёки барчасини йўқотиши. У аҳоли ва индивидларнинг жамият таркибида горизонтал ва вертикал кўчиши имкониятлари кенгайиши билан боғлиқ. Маргиналлик шахс, қатлам ва субъектлар гуруҳининг онги ва ҳуқ-атворининг ижтимоий сифатини белгилаш учун фойдаланиладиган атама. Маргиналлик дастлабки ижтимоий субсратдан узилишни, шахс ва гуруҳнинг моҳиятини белгилаб берувчи ижтимоий алоқаларни тўхтатишни, шунингдек бу каби интеграцион алоқаларни қайта тиклаш принципиал жиҳатдан мумкин эмаслигини англатади. Маргинал шахс жамиятдаги бирор ижтимоий гуруҳга тўла қонли аъзо эмас, у оралиқда турувчи инсон бўлиб, у дунёдаги ўз ўрнини фақатгина қандайдир сохта оммавий ҳаракатга мансублик орқалигина ҳис қилади. Маргиналларни ҳеч қандай умумий манфаат ёки мақсад бирлаштирамайди. Уларда тарихий хотира ва анъаналарни изчил қабул қилиш хусусияти йўқ. Маргинал ўзининг қадриятлар ва баҳо бериш тизимига эга эмас, фақатгина ўзгаларда кўрган-билганларини ўзлаштириб олади, холос.

Фуқаролик жамиятини ташкил этувчи алоқалар ва воситалардан узилиш маргиналликнинг асосий белгиси. Шунинг учун маргинал қатламлар тоталитаризмнинг асосий ижтимоий негизидир.

Марказлашув – маҳаллий бўғимларнинг олий ҳокимият органларига бўйсунishiга асосланган бошқарув тизими. Бутун тизим ягона марказдан бошқарилади. Ҳокимиятдаги доимий тенденциялардан бири.

МАРАЗМ — тўла тушкунлик ҳолати, кишининг руҳий ва жисмоний фаолиятининг заифлашиб кетиши; умуман тушкунлик, ижодий қувватсизлик, маънавий айниш (тушкунлик).

Мафия – зўрлик, қўрқитиш усуллари билан иш кўрадиган уюшган жиноятчилик.

Мафкура – жамиятдаги муайян сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний, илмий, фалсафий фикрлар, қарашлар, ғоялар мажмуи.

Мақом - инсоннинг жамият у ёки бу поғонасидаги ўрни, бажарадиган роли, ҳуқуқлари ва бурчларини акс эттиради. У ўз ичига обрў-эътибор, шаън, жамиятда тутган ўрни сингари тушунчаларни қамрайди. Анъанавий жамиятларда мақом аниқ, шаклланиб бўлган табиатга эга. Замонавий жамиятларда у нисбий, ўзгарувчан, кўпроқ моддий таъминланганлик, касб ёки фаолият турига қараб белгиланади. Мақом инсоннинг келиб чиқиши, маълумоти, жинси, ирқий ёки этник мансублиги сингари омилларга ҳам боғлиқ.

Маъмурият – 1) ижро этувчи ҳокимият бошқарув органлари; 2) муассаса, корхонанинг лавозимли кишиси, раҳбарлари.

Маъмуриятчилик – буйруқбозлик, расмийчилик, бюрократларча раҳбарлик қилиш, бошқариш.

Меморандум – (лот. нимани ёдда тутиш лозим) халқаро муносабатларда – дипломатик суҳбат чоғида кўрилувчи масалалар ёзилган варақ. Меморандум нота мазмунини асослаш учун унга илова қилинади ёки **мустақил ҳужжат сифатида имзосиз ва муҳрсиз тақдим қилинади.**

Метрополия – (гр.) мустамлакаларга эга давлат.

Мерия – (фр.) муниципал бошқарув ташкилоти.

МЕРКАНТИЛ — 1) *(эскириб қолган)* савдо, коммерция. Пасткаш-зиқналик билан сарфловчи, моддий манфаатпарастлик, ғразғўйлик билан боғлиқ савдогарчилик.

Менеджмент – (ингл. бошқарув) самарали ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил этиш, бошқариш.

Менталитет – дунёни муайян тарзда қабул қилиш, ҳис этиш, фикрлаш, фаолият кўрсатишга шахс, гуруҳ, жамоа, миллат, жамиятнинг тайёрилиги, мойиллиги. У анъаналар, расм-русум, диний эътиқод ва иримларни ҳам қамраб олади.

Меритократия – шахсий хизматларига кўра сайланувчи ҳукумат бошқарадиган жамият; ҳокимиятни энг истеъдодли, иқтидорли одамлар, малакали мутахассислар бошқаришини исботловчи назария. Меритократия

назариясининг асосчиси инглиз социологи Митчел Янг, уни 1958 йилда яратган. Унинг фикрича, ижтимоий тараққиёт ҳокимият ва интеллект, яъни ақл-заковат қай даражада уйғунлашувига боғлиқ. Жамият тараққиётининг муваффақияти инсон салоҳиятидан, истеъдодидан фойдаланилишига боғлиқ. Шунинг учун у меритократия дейилганда ижтимоий ҳаётнинг интеллектуаллашувини, шахс табиий фазилатларининг очилишини тушунган. 1973 йилда Д.Беллнинг "Постиндустриал жамият шаклланиши" асаридан сўнг бюрократия ва технократияни йўқ қилиш, шунингдек, жамиятнинг синфий таркибини ўзгартириш имконини берувчи жамиятни бошқаришнинг янги тамойили сифатида қарала бошланди. Меритократия модели "ҳаммага хизматига яраша" шиори билан сиёсий кадриятларнинг тақсимоотидаги адолатсизликка қарши курашга қаратилган. Лавозимлар фақатгина муайян шахснинг қобилияти ва эришган ютуқларига қараб тақсимланиши лозим, деган тамойилни ёқлайди. Шунинг учун сиёсий поғонавийлашувда лавозим қанчалик юқори бўлса, уни шунчалик ақлли ва қобилиятли одамлар эгаллаши лозим.

Методика – услубиёт, илмий ахборотни таҳлил қилиш техникаси, воситаси, услуби маъносида қўлланади. Турли методлар турли методикаларни тақозо этади: контент-таҳлил методи матн билан ишлашга қаратилган услубларни талаб этади, анкета сўрови ва интервью саволларни қўя билиш ва жавобларни таҳлил қила олиш билан боғлиқ услубларни в.х.

Метод ва методика тушунчаларини фарқлаш керак: методикалар – махсус тадбирлар ва техник услублар бўлиб, улар муайян масалаларни ҳал қилиш учун қўлланади. Методлар – билим олишнинг умумий ва универсал воситалари бўлиб, тадқиқотнинг турли соҳаларига оид бўлади. Улар ўз ичига баҳолаш, башорат ва мониторингнинг турли тадбирларини(методикаларини) олади.

Метод – билим олиш, борлиқни тадқиқ этиш тадбирлари, усуллари ва жараёнлари бирлиги. Политологияда қўлланувчи методларни уч гуруҳга ажратилади: универсал усуллар; ижтимоий фан усуллари; эмпирик тадқиқот усуллари. Универсал усуллар барча фанларда қўлланади. Буларга индукция, дедукция, таҳлил, синтез, ташхис, башорат, таърифлаш, туркумлаш, қиёслаш, тавсиф, кузатиш, тажриба сингарилар киради; политологиядаги деярли барча илмий методлар бошқа ижтимоий фанлардан олинган: сўров, статистик маълумотлар таҳлили, даражалаш, моделлаштириш, абстрактлаштириш ва ҳ.; эмпирик методлар асосан тадбиқий политологияда қўлланади: "ўйинлар назарияси", контент-таҳлил, когнитив карталаш, сиёсий вазиятни моделлаштириш, мониторинг ва ҳ.

Методология – билишнинг қуроллари, воситалари, йўллари бўлиб, илмий тадқиқотнинг умумий стратегиясини ташкил этади. Методология турли

методларни тадқиқотда қўллаш, илмий муаммони тўғри қўя билиш, уни тўғри баён этиш; ушбу муаммога тўғри ёндошувларни танлай билиш каби масалалар билан боғлиқдир. Сиёсий фанда ҳам бошқа фанлардаги каби методология: турли услубларни ёки бир нечта услубларнинг муайян бирлигини сиёсий билим олиш учун қўллаш; тадқиқ этилиши лозим бўлган масалани тўғри қўя билиш, уни тўғри баён этиш; ушбу муаммога мос ёндошувларни, воситаларни тўғри танлай билиш каби масалалар билан боғлиқ.

Меъёрий онг – ижтимоий меъёрларни фаолият, баҳолаш асоси сифатида англаш; ҳуқуқий, маънавий ва бошқа тақиқларда ифодаланувчи ижтимоий талабларга итоат этиш; ижтимоий маъқул фаолиятларга эргашиш; жамият аъзолари ўртасидаги муносабатларда тартибга солувчи қоидаларга амал қилиш зарурлигини англаш. Катта ижтимоий гуруҳларнинг меъёрий онги мафкура ва унинг шакллари (ахлоқ, ҳуқуқ, дин)да намоён бўлади. Гуруҳ ва жамоаларнинг меъёрий онги гуруҳ муносабатларини тартибга солувчи қоидаларда акс этади. Шахснинг меъёрий онги сиёсий ижтимоийлашув натижасида шаклланади. Меъёрий онгнинг муҳим таркибий қисми ижтимоий қадриятлар (ижтимоий фаолият мақсадлари) ва тақиқлар (қатъий белгиланган ижтимоий қоидалардан чекингани учун санкциялар ва чеклашлар) тизимидир.

Миграция – жойини ўзгартириш, кўчиш (аҳоли, жонзотларнинг) силжиши, ҳаракати.

Милитакратия - жамиятда армия ёки куч ишлатар тизимларнинг ҳокимияти. Куч ишлатар тизимларнинг номутаносиб ва асоссиз равишда давлат ҳокимиятини амалга оширишдаги иштироки, юқори даражадаги ҳукмронлик. Жаҳон амалиётида фавқулодда, аммо кўп учрайдиган ҳодиса - бу антидемократик таркибнинг барча кўринишлари ва оқибатлари билан ҳарбий диктатурага сабаб бўлади.

Миллат – маълум ҳудудда барқарор яшаб, тарихий тараққиёт давомида ривожланиб келган кишиларнинг маънавий-руҳий бирлиги. Сиёсий миллат – сиёсий тизим ривожланиши, устивор қадриятлари, меъёрлари, мақсадларига доир яқдил бўлган фуқаролар бирлиги.

Миллатчилик – умумий маданий анъаналарга асосланган ягона тил (ёки яқин диалектлар), урф-одатлар, манфаатлар, миллий рамзлар, институционал бирдамлик (ягона ҳукумат, давлат ёки миллат суверенитети, ҳудудий яхлитлик), одамлар онгида миллатга мансублик билан боғлиқ лояллик ва умумий ҳислар ёки ирода тамойили, мафкура. Миллатчиликнинг вужудга келиши Француз Инқилоби ва Европада Наполеон экспансияси билан боғланади.

Миллий давлат – давлатнинг тарихий шакли ва шунингдек, сиёсий идеал ҳамдир. Миллий давлат ягона фуқаролик ва миллат ришталари билан

боғланган мустақил сиёсий ҳамжамиятдир. Шу маънода у кўп миллатли империялар ва шаҳар – давлатларининг зидди. Иккинчи ҳолатида, яъни сиёсий идеал сифатида у “бир миллат – бир давлат” (Мадзини) тамойилининг идеал типи. Миллий давлат анъанавий ижтимоий алоқаларнинг узилиши ва товар-капиталистик муносабатлар ривожланиши жараёнида пайдо бўлган замонавий давлатчиликни ташкил этишнинг энг муҳим тамойилларидан бири. Миллий давлат сиёсий-ҳуқуқий воқелик сифатида давлатнинг фуқаролари қандай анъанавий мақомга эга эканлигини аниқлаштириш заруриятидан келиб чиқади ва натижада мазкур фуқароларга нисбатан, чет элликлардан фарқли ўлароқ, сиёсий содиқликнинг анча қатъий мезонлари, шунингдек қонун билан белгиланган фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятлари татбиқ этилади. Аҳоли миграциясини тартибга солиш миллий давлатнинг энг муҳим вазифаларидан биридир. Давлат–миллат тамойили, энг аввало, халқаро муносабатларнинг бутун тизими билан белгиланади ва миллий ҳаракатларнинг ўз давлатчилигини барпо этишга бўлган интилишини рўёбга чиқаришдангина иборат бўлиб қолмайди.

Миллий манфаатлар. Миллий манфаатларнинг мавжудлиги одамларнинг миллий монандлигини англашда энг муҳим шартдир. Шунингдек, у муайян миллий ҳаракатларга давлат ичида ва халқаро майдонда муайян мақомга эга бўлиш миконини беради. Миллий давлат фаолиятида миллий манфаат мамлакатнинг ички ва ташқи сиёсатини белгилаб келади. Миллий манфаатлар давомли ва қисқа муддатли; устивор ва иккинчи даражали; доимий ва ўзгарувчи; ички ва ташқи сиёсатга доир бўлиши мумкин.

Миллий сиёсат – давлатнинг муайян сиёсий ҳужжатлари ва ҳуқуқий қоидаларида акс эттирилган, миллатлар ва элатлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни тартибга солувчи мақсадли фаолият.

Миллий хавфсизлик концепцияси – давлатнинг қадриятлари ва манфаатлари, бу қадриятлар ва манфаатлар учун мавжуд таҳдидлар, ҳамда уларни амалда мавжуд ва юзага келиши мумкин бўлган хавфлардан ҳимоя қилиш усуллари борасида расмий қабул қилинган қарорлар тизими.

Минтақавий хавфсизлик – жаҳоннинг у ёки бу минтақаларидаги мамлакатлар ўртасидаги муносабатлар тизими бўлиб, бунда давлатлар иқтисодий, сиёсий ва маданий ривожланиш шакллари ҳамда йўлларини ўзлари мустақил танлаш имкониятини қўлга киритадилар, урушлардан, иқтисодий ва сиёсий қўпоровчиликлардан, шунингдек ўз ички ишларига ташқаридан бўладиган аралашувлардан ҳоли бўладилар. Минтақавий хавфсизлик халқаро хавфсизликнинг таркибий қисми ва миллий хавфсизликни амалга ошириш шакли. БМТ Уставига кўра унинг мақсадлари ва тамойилларига зид келмаган минтақавий битимлар ва институтларни тузишга рухсат этилади.

Мамлакатларнинг минтақавий гуруҳларга бирлашуви, қоида тариқасида, ихтиёрий асосда, тинчлик мақсадларини кўзлаган ҳолда амалга оширилади. Ҳозирги дунё яхлит ва ўзаро боғлиқ эканлигига қарамай, минтақавий хавфсизликка бўлган зарурат ва бундан келиб чиқадиган ўзига хос жиҳатлар, унинг маданий-тарихий, иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан хилма-хиллигида мужассам бўлган. Геосиёсий фарқлар ва халқаро меҳнат тақсимооти минтақадаги мамлакатларнинг ҳарбий, сиёсий ва иқтисодий манфаатлари уйғунлигини келтириб чиқаради.

Митинг - қандайдир масалани ҳал этиш, ечимини топиш учун чақирилган йиғин. Унинг мақсади мунозара эмас, одамларни амалий ҳаракатга ўтишлари учун руҳан тайёрлаш.

Миқдор усуллари – сиёсий объектлар хусусиятлари ва белгиларини тўғридан-тўғри ёки бевосита ўлчашга, математик формаллаштириш ва квантификацияга асосланувчи усуллар.

МИЗАНТРОПИЯ — одамёвлик; кишилардаи ажралиб қолиш.

МИССИОНЕР — бирор христиан ташкилот томонидан христиан динида бўлмаган халқлар орасида диний пропаганда олиб бориш ва уларни христиан динига кнритиш мақсадида юбориладиган руҳоний.

Мобиллик – (лот. ҳаракатчан) стратификация назарияларида шахс ва гуруҳларнинг мақоми ўзгариши билан боғлиқ кўчишлар. Вертикал ва горизонтал мобиллик ажратилади.

МОБИЛИЗАЦИЯ — 1) давлат қуролли кучларини тинчлик ҳо- латдан ҳарбий ҳолатга кўчириш; армия ва ҳарбий-денгиз флотида запасда турувчи ҳарбий мажбуриятли граждaнларни ҳақиқий ҳар- бий хизматга чақириш. 2) Давлат қуролли кучларининг эҳтиёжла- рига энг яхши хизмат қилиш мақсадида саноатни, транспорт ва *экономтанинг* бошқа тармоқларини ҳарбий ҳолатга кўчириш.

Кенг маънода—бирон муҳим аазифани ҳал қилиш, оммавий кам- пания ўтказиш ва ҳоказолар учун кучларни, воситаларни, ресурс- ларни, ички резервларни жалб этиш ва актив ҳолатга келтириш.

Модернизация - анъанавий турдаги жамиятдан индустриал жамиятга ўтиш жараёни. Модернизация концепциялари қарор топиши ва ривожланишининг асосий босқичи XX асрнинг 50–60-йилларига тўғри келади. Бу давр модернизация назариялари муаллифлари орасида жамиятнинг тўғри чизиқли ривожланиши ғояси ҳукмрон бўлган. Айрим давлатлар ўз ривожланишида бошқа давлатлардан орқада қолади, бироқ улар мазмунига кўра бошқа давлатлар босиб ўтган модернизациялаш йўлини босиб ўтадилар, деб ҳисобланади, яъни Ғарб тизими ва маданияти йўлини. Шунинг учун модернизация моҳияти вестернизация (инг. *west* – ғарб), яъни ҳаётнинг турли

соҳаларига Ғарб андозаларини кўчириш жараёни сифатида тушунилган. Бироқ, XX асрнинг 80-йилларига келиб тадқиқотчилар бу бир тарафлама ва тор талқиндан воз кечиб, Ғарб цивилизацияси тараққиёти йўли ҳамма учун ҳам бирдек мақбул (универсал) эмас, деган фикрга келдилар. Ҳозирги вақтда тадқиқотчилар ва сиёсатчилар модернизациянинг устувор мақсади трансформациялашаётган жамиятларнинг тараққий топган жиҳатларини сақлаган ҳолда ижтимоий-иқтисодий ва технологик янгиликларни ҳаётга жорий этишдан иборат, деган фикрни борган сари кўпроқ баён қилмоқдалар.

Монархия – (гр. якка ҳокимлик) бошқарув шакли. Унда ҳокимият манбаи ва ҳокимиятнинг олий тимсоли бир шахс бўлади, бу шахс ўз ҳокимлик ваколатларини мерос тариқасида олгани туфайли унинг ҳокимиятга келиши аҳоли хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлмайди. Давлат бошлиғи ўз ҳокимиятини ворислик асосида тахтни эгаллаш орқали эгаллайди. Монархияларнинг икки кўриниши мавжуд: абсолют монархия ва конституцион монархия. **Абсолют монархияларда** олий ҳокимиятдаги ижро ва қонунчилик функциялари тўлалигича давлат бошлиқлари қўлида мужассам бўлади (Саудия Арабистони, Омон, Қатар). Абсолют монархиялар Ўрта асрларда кенг тарқалган эди. **Конституцион монархияларда** давлат бошлиғининг олий ҳокимияти аввало Конституциялар билан ва улар асосида қонунчилик ҳокимияти ваколатлари билан чекланган бўлади. Улар учун давлатда парламент институти мавжудлиги хос. Конституцион монархиялар ўз навбатида икки кўринишга эга: дуалистик ва парламент монархиялари. **Дуалистик монархияларда** монарх асосан ижро ваколатларига эга, лекин қисман қонунчилик ваколатларини ҳам амалга оширади (Иордания, Қувайт, Баҳрайн, Марокаш). Ундаги парламент расман қонунчилик ваколатларини бажаради, лекин бу ваколатлар давлат бошлиғининг жиддий назоратида бўлади: монарх парламент депутатларини тайинлаши, парламентни тарқатиб юбориши мумкин, шунингдек қабул қилинган қарорларга вето ҳуқуқига эга. Бу эса дуалистик монархияларда парламент амалда сиёсий ролга эга эмаслигини кўрсатади. **Парламент монархияларида** давлат бошлиқлари асосан давлатни халқаро майдонда тақдим этиш, арбитраж (ҳакамлик), давлат тимсоли сифатида чиқиш ва жамиятни бирлаштириш вазифаларини бажарадилар ва сиёсий қарорлар қабул қилиш жараёнига деярли аралашмайдилар. Парламент монархияларидаги энг нуфзли сиёсий институт - парламент бўлиб, у ҳукуматни шакллантиради, жамият олдида бутун сиёсий масъулиятни ўз бўйнига олади (Буюк Британия, Испания, Швеция).

Монандлик – фуқаронинг ўзини бирор гуруҳ, қатлам, синф, миллатга мансублигини идрок этиши (шу маънода: миллий монандлик, касбий монандлик). Монандлик ижтимоий гуруҳ ва фуқароларнинг жамиятдаги ўз ўрни, роли, аҳамияти тўғрисидаги тасаввурлар билан боғлиқ. Замонавий

жамиятларнинг мураккаблашиб бориши ва уларда одамлар бажарадиган ижтимоий ва сиёсий ролларнинг мураккаблашиб, кўпайиб бориши монандлик масалаларига эътиборни кучайтирган(қаранг: идентификация).

Мондиализм –барча давлатлар ва халқларнинг бирлашиб, ирқий, диний, этник, миллий ва маданий фарқларни йўқотувчи, Жаҳон Ҳукумати томонидан бошқарилувчи тузилмага бирлашишни асословчи мафкура.

Монократия – (гр. якка ҳокимият) монархнинг ўзи.

Монополия – (гр. бир ўзим сотаман) бирор нарсага (ер, ишлаб чиқариш соҳаси, савдо) ёлғиз эгалик қилиш ҳуқуқини қўлга киритиш.

Мулк цензи - сайловчиларнинг сайловда қатнашиши учун муайян мулкка, даромадга эга бўлишлари талаб этилади. Ўзбекистон сайлов қонунчилигида мулк цензи назарда тутилмаган.

Мумтоз либерал демократия модели - XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошида Ғарбий Европа ва АҚШда амал қилган. У қуйидаги белгиларга эга: 1. Ҳокимият манбаи бўлган халқ қаторига мулкдор эркакларгина киритилиб, қуйи қатламлар, аввало ёлланма ишчилар, аёлларни сайлов ҳуқуқига эга фуқаролар сафига қўшилмаслиги. Ғарб демократияларининг кўпчилигида XX аср боши ва ўрталаригача мулкий ва б. цензлар мавжуд бўлган бўлиб, уларсиз инсон овоз бериш ҳуқуқига эга эмас эди. (АҚШнинг баъзи штатларида ўзига хос мулкий ценз - сайлов солиғи - 1961 йилдагина бекор қилинди, умумий сайлов ҳуқуқи 1848 йилда - ҳаммадан аввал киритилган Швейцарияда аёлларга 1971 йилгача бу ҳуқуқ қафолатланмаган эди); 2. Индивидуалистик эканлиги, шахсни ҳокимиятнинг бирламчи ва бош, манбаи, деб билиши, индивид ҳуқуқларининг давлат қонунларидан устунлигини тан олиши. Инсон ҳуқуқлари Конституцияда белгиланади, уларнинг тўлиқ бажарилишини эса мустақил суд назорат этади. Шу билан бирга либерал демократиянинг ижтимоий-сиёсий чекланганлиги, фуқароларни ижтимоий ҳимоя қила олмаслиги, тенгсизликнинг зўрайиши, шахс сиёсий иштирокининг чекланганлиги, давлат "тунгги қоровул" роли билангина чеклаб қўйилиши унинг муҳим камчиликлари хисобланади.

Муниципалитет – шаҳар ёки қишлоқдаги ўз-ўзини бошқарув тизими. Кўпчилик давлатларда давлат ва маҳаллий (муниципал) ҳокимият тизими ажратилади. Айрим давлатларда фақат шаҳарлар бошқаруви муниципал деб номланади (АҚШ, Буюк Британия). Уларнинг ўзига хос белгиларига сайланиши ва маҳаллий даражада бошқарувнинг нисбатан мустақиллиги киради. Муниципалитетлар маҳаллий бюджетни тасдиқлайдилар, меъёрий ҳужжатлар чиқарадилар.

Муқобиллик – бир-бирига қарама-қарши (бошқа-бошқа) икки ёки ундан ортиқ нарсадан бирини танлаш, мавжуд икки ёки бир неча имкониятдан бири, альтернатива.

Муқобил ижтимоий ҳаракатлар – замонавий глобал муаммолар: экология, уруш ва тинчлик, ҳаёт сифати ва шу қабиларнинг ноанъанавий ечимларини изловчи янги ижтимоий ҳаракатлар. Муқобил ижтимоий ҳаракатлар ўз фаолиятларида фарқларни ҳурмат қилиш (толерантлик), дискриминацияни (камситиш) йўқотиш, камчилик ҳуқуқларини қоплотлаш сингари сиёсий тамойилларга таянади. Эркинлик - ижтимоий ташкилотнинг асосий тамойилидир. Ҳаётнинг барча соҳалари муҳтор, мустақил деб эълон қилинади. Сиёсий соҳада улар сиёсий тизим ва давлатнинг қудратини танқид қиладилар ва “базисли” демократия ғоясини илгари сурадилар. Базисли демократик сиёсат номарказлашган тўғридан-тўғри демократияни назарда тутади ва базис қарорлари устувор аҳамиятга эга бўлади. Ўз-ўзини бошқарувга аҳамият қаратилади. Муқобил ижтимоий ҳаракатлар феминизм билан ҳамбарчас боғлиқ. Улар “учинчи дунё” билан ҳамкорлик ширларини илгари суради. Камбағал ва “меҳнаткаш” синфлар олдидаги ижтимоий масъулият, маданий плюрализм, мафкураларга эмас маърифийликка суяниш, фаолиятида кучга таянмаслик ғоялари – бу ҳаракатларнинг позитив, самарали жиҳатларини ташкил этади. Мисоли: “яшиллар”, экологик, феминистик ҳаракатлар.

Муҳожирлар – (ар. кўчиб келганлар) ўз ватанидан бутунлай ёки маълум муддатга иқтисодий, сиёсий, бошқа сабабларга кўра ихтиёрий ёки мажбурий чиқиб кетган фуқаролар.

Н

Нацизм – Гитлер режими мафкураси ва амалиётининг номи. 1919 йилда вужудга келган национал-социалистик партия номидан олинган. Национал-социализм 1933 йилда Германияда ҳокимият тепасига келди. У фашизмдан ўсиб чиққан бўлсада, кўп хусусиятларига кўра совет коммунизмига ўхшаш: инқилобийлиги, либерализмга қарши жамоавийликни қўйиши, тоталитар партия ва давлат тузиш шакллари ва ҳ. Фақат "синф" тушунчасининг ўрнини — "миллат", "синфий манфаатлар" ўрнини — "миллий ва ирқий манфаат" олади. Национал-социализм миллатчилик мафкураси ва унда кучли намоён бўлган антисемитизм, нордик, орий ирқини ва кучни улуғлаш билан ажралиб туради. Шунингдек, унинг элитарлигини ва оммага паст назар билан қарашини, шунинг учун ўз ташкилотини қуйидан юқорига қараб қатъий ҳарбий итоат асосига қурганлигини кўрамыз. Национал-социализм демократияни тўлиқ инкор этган. Коммунистик тизимларда кураш тиғи ички, синфий душманга қаратилган бўлса, национал- социализмда ташқарига, бошқа халқларга қаршидир.

Нейтралитет – давлатнинг халқаро ҳуқуқий ҳолати. Давлатнинг қуролли тўқнашувларда иштирок этмаслигини, тинчлик вақтида эса ҳарбий иттифоқлар ва блокларда қатнашишни рад этишини кўрсатувчи ташқи сиёсий фаолияти принципи. Ушбу принцип давлатнинг алоҳида ҳуқуқий мақоми сифатида расмийлаштирилади. Нейтралитетга нисбатан сиёсат сифатида, яъни давлат органлари ва халқлар номидан иш кўрувчи давлат олий шахсларининг тинчлик муносабатларини барқарорлаштиришга, инсонийлик, инсонпарварлик томонига ривожлантиришга қаратилган мақсадли, онгли фаолияти сифатида қаралади.

Доимий ва уруш вақтидаги нейтралитет ажратилади. Нейтралитетнинг қуйидаги турлари мавжуд:

1. Халқаро тартибда расмийлаштирилдиган доимий нейтралитет (Швейцария, Австрия).

2. Иккита ёки ундан ортиқ давлат ўртасидаги муносабатларда нейтралитет принципини қўллашга доир битим, келишув тарзидаги шартномавий нейтралитет.

3. Муайян давлат томонидан унинг узоқ йил мавжуд бўлиши, ривожланиши давомида риоя этиладиган анъанавий принцип, яъни анъанага айланган нейтралитет.

4. Ҳарбий блокларга, иттифоқларга қўшилмаслик сиёсатини олиб бораётган айрим давлатларнинг принципи ва сиёсатини намоён этувчи позитив нейтралитет.

БМТ уставида назарда тутилган нормага мувофиқ нейтраль давлатга ҳужум қилингани тақдирда, мазкур давлат индивидуаль равишда ҳимояланиш ёки коллектив равишда ўзини ўзи муҳофаза қилиш ҳуқуқига эга.

Неолиберализм – янги либерализм – мумтоз либерализм негизида XX асрнинг 50-60 йилларида ривожланди. Неолиберализм давлатнинг ижтимоий функциялари кенгайишини зарур деб билди. Сиёсий роллар аниқ тақсимланиши тўғрисидаги тезис барча сиёсий кучлар консенсуси тўғрисидаги қоида билан алмашинди. Адолат, давлатни ҳуқуқ билан чеклаш, ҳукуматнинг ахлоқий қадрият ва тамойилларга суяниши, омманинг сиёсий жараёнда иштироки, элиталар рақобати зарурлиги тан олинди. Неолиберализмнинг моҳиятини қисқача шундай ифодалаш мумкин: давлат шахсни бозор тизимининг салбий оқибатларидан ҳимоялаши зарур.

Неоконсерватизм – мумтоз контерватизм, либерализм ва технократизм ғояларини уйғунлаштирган мафкура. Вакиллари: назарияда – А.Хайек, сиёсатда – Р.Рейган, М.Тетчер, Ж.Ширак. Асосий ғоялари: фақат бозор муносабатларигина жамият ва шахснинг ривожланишига олиб келади; эркинлик ва тенглик биргаликда мавжуд бўла олмайди; мумтоз демократияни

элиталар ҳокимияти билан тўлдириш лозим ва шахснинг бош ҳуқуқи – мулкка эгалик.

Непотизм - қариндошлари ёки дўстларига, уларнинг касбий фазилатларидан қатъий назар (масалан, ишга ёллашда) имтиёзлар беришдан иборат фаворитизмнинг бир тури.

Ушбу атама Ўрта асрларда пайдо бўлган ва дастлаб папаларни ўз ҳокимиятини кучайтириш мақсадида даромадли лавозимларни, юқори черков даражаларини ёки ерларини яқин қариндошларига тақсимлашни аниқлаган. Непотизмнинг гуллаб-яшнаган даври 15-16 асрларга тўғри келади.

Нигилизм – ҳар қандай меъёрлар, тамойилларни инкор этиш.

Нолегал – қонунсиз, қонун тақиқлаб қўйган ,қонунни чеклаб қилинган, яширин.

Номенклатура – 1) билим ёки фаолиятнинг бирор махсус соҳасида қўлланиладиган терминларнинг мажмуи, номи; 2) юқори ташкилотлар томонидан тасдиқланадиган лавозимлар рўйхати. **Собиқ Совет элитасининг номи.**

Немис сиёсий фани мактаби шаклланиши Германиянинг иқтисодий ва ҳарбий қудрати тез суръатлар билан ўсаётган даврга тўғри келди ва унинг кучли томони сифатида давлатни ҳар томонлама ўрганиш, унинг институтларини, шу жумладан, бюрократияни чуқур таҳлил қилиш, геосиёсий тадқиқотларни кўрсатиш мумкин. Сиёсий фан институционаллашуви нуқтаи назаридан Франкфуртда “Ижтимоий тадқиқотлар институти”(1923)ташкил этилиши (машҳур Франкфурт мактаби), шунингдек Карл Хаусхофер томонидан мюнхен геосиёсат институти (1933) тузилишини кўрсатилади. Немис сиёсий фани асосини Франц Оппенгеймернинг «Давлат» (1909), Георг Еллинекнинг «Давлат тўғрисидаги умумий таълимот» (до 1914), Ганс Кельзеннинг «Давлат тўғрисидаги умумий таълимот» (1925), Макс Вебернинг «Миллий давлат ва халқ хўжалиги сиёсати» (1895), «Германияда сайлов ҳуқуқи ва демократия» (1917), «Амалдорликни сиёсий танқидига доир» (1918), «Сиёсат ҳам майл, ҳам касб сифатида» (1919), Фридрих Ратцелнинг «Сиёсий география» (1898), «Давлатларнинг ҳудудий ўсиши қонунлари тўғрисида» (1901), Роберт Михелснинг «Демократия шароитида сиёсий партиялар социологияси» (1911) асарлари ташкил этади. Немис сиёсий фани мактаби қуйидаги йўналишларда тадқиқотлар олиб боради: сиёсат фалсафасини ўрганиш (Т. Адорно, Ю. Хабермас, Э. Фромм); тоталитаризмнинг ижтимоий табиати, унинг манбалари, шакллари ва намоён бўлишини ўрганиш (Х . Арендт, К. Поппер); ижтимоий ихтилофлар ва уларнинг сиёсий муносабатларда намоён бўлишини ўрганиш (Р. Дарендорф).

Нота — бир ҳукуматнинг иккинчи бир ҳукуматга расмий, ёзма, дипломатик мурожаати.

НЕКРОЛОГ — бирор арбобнинг вафотн муносабати билан эълон қилпаднган ва унинг ҳайти, фаолнати, шахснй снфатлари туғ- рисида қисқача маълумотга эга бўлган мақола.

НЕМЕЗИДА — 1) қадимги грек мифологиясида жазо (ўч олнш) худоси. 2) (*Кўчма маъноси*) жнноят, таҳқирлапган ҳуқуқлар ва ҳоказолар учун ўч, қасос олнш.

НЕО... — янги тушунчани билдирувчи мураккаб сўзинг бош қисми (масалан, неофашизм — янги тарихий шароитга мослашган, бироқ ўзининг ўта резкцион, ирқчилик, ваҳшиёна моҳиятини сақлаб қолган фашизм).

НЕОКОЛОНИАЛИЗМ — *империализмнанг* мустамлакачилик системаси барбод бўлаётган бир шароитда мустамлака бўйинтуру- гини улоқтириб ташлаган ва сиёсий мустақилликка эришган мамлакат- ларда ҳамда мустақиллик учун курашаётган мамлакатларда ўз ҳукм- ронлигини сақлаб қолнш учун янги, анча тадбирди усуллар қидириб топншга уринаётган империалистик давлатлар ва монопо- листик уюшмаларнинг мустамлакачлик ;қ. *Муетамлакачилик*) сиё- сати. Н. нинг яхшв кўрган усуллари жумласига қуйидагилар кира- дв: кўринишдаи ёрдам олувчи мамлакат учун гў& фойдалидек бўлса-да, бироқ амалда империалистлар фойдасига муайян сиёсий ён беришлар эвазига бериладиган иқтисодий ёрдам; империалист- ларнинг изми билан иш қиладиган қўғирчоқ ҳукуматларни тузиш мақсадида энг реакцион сиёсий партиялар ва (ҳарбий ёки ҳарбий- фашистик) гуруҳларни қўллаб-қувватлаш; империалистик давлат- ларнинг *ҳомийлигида* давлатларнинг иттифоқларини тузиш ва ҳо- казолар.

НЕОФИТ — бирор таълимотнинг, ижтимоий ҳаракатнинг янги мухлиси, янгидан ёлланган тарафдори ва ҳоказо; бирор соҳада янги киши.

НИВИЛИРЛАШ — текис бнр даражага, бир андаза, бир қолипга келтириш, фарқларни тугатиш.

НОВАТОР — янгилик ижодчиси, фапда, техпикада, ишлаб чи- қаришни ташкил қилишда, слньат ва бошқа соҳаларда илғор, про- грессив идеяларни элтувчи, ана шу идеяларни ҳаётга татбиқ қи- лиш учун янги йўл очиб берувчи киши.

НОМИНАЛ — 1) қозон пулларда, банк ва ҳазина билетларида, облигацияларда, товарларда ва ҳоказоларда белгиланган (масалаи, Н. баҳо). Н. иш ҳақи- пул формасидаги иш ҳақи. 2) Фақат номига, бироқ амалда ўз вазифасини ёки лавозимини бажармайдиган (масалан, муассасанинг Н. бошлиғи); сохта.

НОНСЕНС — маъносизлик, бемаънилик, аҳмоқлик.

НОТА — бир ҳукуматнинг иккинчи бир ҳукуматга расмий ёзма дипломатик мурожаати.

НУВОРИШ—спекуляция йўли билан, айниқса ҳарбий вақтда, иқтисодий жонланиш давларида бойиб олган янги бой; ўзини кўр- сатишга интилувчи бой.

НУЛЛИФИКАЦИЯ — муайян қоғоз пулларни давлат томонидан қонуний тўлов воситаси кучидан маҳрум қилиш, яъни уларни бе- кор қилиш ва янги пуллар билан алмаштириш. Н. одатда қоғоз пулларнинг қадри тушиб кетган ва уларнинг тўлов қиймати нолга яқинлашиб қолган чуқур *инфляция* шароитларида ўтказилади.

НЮАНС — 1) нозик фарқ, бир рангнинг ёки товушнинг иккин- чи ранг ва товушга ўтиши (рассомликда, музыкада, нутқ интона- циясида). 2) *{Кўчма маъноси}* сўз маъносининг нозик томони (ма- салан, илмий формулировкаларда, юридик ҳужжатларда).

О

Обструкция – норозилик билдириш усули, асосан парламентлар фаолиятида номаъқул қонун лойиҳасини муҳокама қилиш ва қабул қилишга йўл қўймасликка қаратилган парламент кураши усулларида бири. Шовкин солиш, ишга алоқаси бўлмаган узундан-узоқ нутқлар сўзлаш ва ҳ.к.лар обструкция шаклларида бири.

Олий Мажлис – Ўзбекистон Республикасида қонун чиқарувчи олий орган, Ўзбекистон парламентининг номи.

Омбудсман – инсон ҳуқуқлари бўйича вакил; махсус сайлаб ёки тайинлаб қўйиладиган лавозим, парламент олдида ҳисоботли вазир. Омбудсман фуқароларни давлат амалдорлари тазйиқидан сиёсий ҳимоя қилиш институти сифатида Ғарбий Европада шаклланган. Бу институт биринчи бор Швецияда ташкил топган ва оддий фуқароларни амалдорларнинг ноқонуний ва адолатсиз ҳаракатларидан ҳимоя қилган. Скандинавия мамлакатлари, Буюк Британия, Германияда бу институт ҳукумат фаолияти натижасида фуқароларга етказилган моддий зарар, амалдорларнинг ноқонуний ҳаракатлари борасидаги шикоятларни кўриб чиқади. Омбудсман бу масалаларни мустақил ҳал этиш ёки ҳукм чиқариш ваколатига эга эмас, лекин шундай вазиятларни олдини олувчи чоралар бўйича таклифлар билан қонунчилик органларига мурожаат қила олади. Улар кўриб чиққан ишлар камдан-кам ҳолларда жиноий жавобгарлик билан якунланади, лекин кенг жамоатчилик фикрига мурожаат ва ошкоралик - амалдорларни ўз сиёсатларини ўзгартиришга мажбур қилади. Ўзбекистонда Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили.

Омма (а.- умум, кўпчилик, халқ) – сиёсий жараённинг бирор-бир яхлит тузилмавий ташкилотга эга бўлмаган, ўта ўзгарувчанлиги, вазиятга қараб амал қилиши ва умуман номуайянлиги билан фарқланиб турувчи субъектларидан бири. Шундай бўлса ҳам омма сиёсатнинг мустақил субъекти бўлиб, унинг онги, хулқ-атвори, кайфияти оммавий психологиянинг алоҳида бўлими томонидан ўрганилади, негаки оммавий шакллар ўзининг сиёсий аҳамиятига кўра сиёсий психологияга дахлдордир. Оммавий психология фани алоҳида олинган инсонга нисбатан қабила, халқ, табақа, қатлам, институт аъзоси ёки маълум вақтда ва муайян мақсад учун оммага айланадиган оломоннинг таркибий қисми сифатида қарайди (З.Фрейд). Омма психологиясига бағишланган дастлабки концепциялар ва рисоалар XIX асрнинг иккинчи ярмида, яъни жаҳон сиёсий жараёнида сиёсатчилардан ташқари омма ҳам муҳим роль ўйнаган даврда пайдо бўлди. Сиёсат майдонида янги субъект сифатида омманинг пайдо бўлиши жиддий ижтимоий ва сиёсий силсилалар келтириб чиқарган саноатлашув ва урбанизацияга боғлиқ. Сиёсий хулқ-атвордаги стихияли оммавий ҳаракатлар, қоида тариқасида, одамларнинг ишончсизлик ва кўрқувни келтириб чиқарувчи сиёсий танглик ҳамда нобарқарорликка нисбатан билдирган муносабатидир. Бундай муносабатлар учун онгли ва прагматик ҳис-туйғулар устидан иррационал инстинктларнинг устун келиши, индивидларнинг “пода” ҳис-туйғусига берилиб шуурсиз ҳолда оломон қонунларига биноан ҳаракат қилиши, жазавага тушиш, масъулиятсизлик, тажовузкорлик, паст интелект, енгиб бўлмас куч ва қудратни ҳис қилиш, ҳаракатни бошлаб қўйиб, ўзини тўхтата билмаслик ва бошқа шу кабилар хосдир. Кўрқув, ҳукумат ва расмий ахборот воситаларига ишончсизликнинг ортиб бориши каби психологик омиллар оломон ўртасида ҳар хил миш-мишлар, ваҳималар, жанжаллар келиб чиқишига сабаб бўлади. Шуни таъкидлаш лозимки, бундай вазиятдан фойдаланиш учун пайт пойлаб турган ва шу орқали муайян сиёсий капитал тўплашга ҳозир бўлган сиёсий кучлар ҳамиша топилади. Тарих эса, жуда кўп воқеалар мисолида, биринчи навбатда, фашизм ва большевизм мисолида жамиятни оломон-оммага айлантириш тоталитар режим пайдо бўлишининг шартларидан бири ва бу режим сиёсатининг оқибати эканлигини кўрсатиб берган.

Олигархия (юнон. *oligarchia*, *oligos* сўзидан – кўп эмас, *arche* – ҳокимият) – кам сонли, тор доирадаги шахслар гуруҳининг ҳокимияти. Сиёсий олигархия тушунчаси бутун ҳокимият алоҳида элита (ҳарбийлар, латифундистлар ва бошқалар) қўлида бўлган сиёсий режимни англатади. Айни бир вақтда мутлақ хукмронлик амалга ошириладиган ижтимоий соҳа ва социал қатламни англатувчи “молия олигархияси”, “саноат олигархияси” каби тушунчалар ҳам ишлатилади.

Сиёсий олигархияни аристократия, зодагонлар ва сиёсий элитадан фарқлай билиш керак.

Оммавий – 1) оммабоп, ҳамма учун тушунарли, оддий баён қилиш; 2) кенг халқ ичида танилган муҳаббат ва муваффақият қозонган.

Оммавий ахборот воситалари – аҳолига ахборотни нашрлар, техник, кўргазмали ва бошқа шакл ва воситалар ёрдамида етказиш тизими, шунингдек, маданий ва сиёсий субъектлар ўртасида коммуникацияни санъат, оммавий томошалар, спорт ва ахборот етказиш имконини берувчи бошқа ҳодисалар орқали амалга оширишдир. ОАВлари таъсири одамларга муайян ахборотни, маълумотларни тарқатиш (яшириш) орқали амалга оширилади ва унинг ўзига хослиги шундаки, бу таъсир ташқи босим сифатида қабул қилинмайди. Ахборот-коммуникацияларнинг мазмуни – ахборотдир (нутқий, аудиовизуал, белгили, очик, яширин в.х.). ОАВлари ҳокимияти ана шу ахборотни, унинг мазмуни ва йўналишини бошқаришни англатади. ОАВлари ҳокимиятининг ўзига хос сиёсий таъсир хусусиятлари мавжуд: 1) таъсирнинг сезилмаслиги ва реципиентларнинг деярли қаршилиқ кўрсатмаслиги. Масалан, инсон – унга мунтазам равишда берилувчи муайян сиёсий ахборотни қабул қилиши натижасида ўзи сезмаган ҳолда ҳокимият иттифоқчисига айланиши, ўз манфаатларига зид овоз бериши, сиёсий ҳаётдан бегоналашиши мумкин; 2) тарқалишининг глобаллиги, тезлиги ва чексизлиги. Фуқаролар ва ҳудудларни зарарли деб ҳисобланган ахборотлардан бугун ҳеч бир давлат асрай олмайди; 3) исталган ижтимоий ёки хусусий ҳодисани таҳлил қилиши мумкинлиги. Муайян фактларни жамоатчиликка муайян тарзда тақдим этиб, баҳолаб, шарҳлаб уларга нисбатан жамоатчилик муносабатини белгилайди. ОАВлари инсон менталитети, қадриятлари, эҳтиёжлари, манфаатлари, ижтимоий фикр, ахлоқ, маънавиятига таъсир этиш орқали сиёсатга таъсир этади. ОАВлари – ахборот қуроли, бу қуролнинг оммавий қўлланиши ахборот уруши деб аталади.

Оппонент - баҳсда бирор кишининг фикрига, мулоҳазасига эътироз билдириб, уни қисман ёки тўла рад этувчи киши.

Оптация – (лот. истак, танлов) бир давлатдан иккинчи давлатга ўтаётган ҳудудда яшаётган аҳолига фуқароликни танлаш ҳуқуқининг берилиши.

Оптимизм – (лот. энг яхши) ҳаётга, ривожланиш, келажакка ишонч билан суғорилган дунёқараш.

Ориентализм – Шарққа ўхшашликка интилиш, сиёсат ва маданиятда Шарққа хос элементларнинг кучайиши.

Ориентация – (лот. шарх) 1) вазиятни, рўй бераётган воқеаларни аниқлаш; 2) сиёсатдаги фаолият йўналишини аниқлаб олиш.

Ортодоксал – (гр.) қандайдир соҳада белгиланган қоида ва тамойилларга ҳеч иккиланмай эргашиш.

Остракизм— (гр. сопол парчаси) мамлакат учун хавфли шахсларнинг номини сопол парчаларига ёзиш ва яширин овоз бериш йўли билан қувғин қилишнинг қадимий Грециядаги одати; қувғин, таъқиб, ҳайдаш.

Охлократия – (гр. «қора»лар ҳокимияти) оломон ҳукмронлиги.

ОБСКУРАНТИЗМ — плм-маърифатга, фан ва тараққиётга нисбатан гоят реакцион, душманларча муносабат; жаҳолат.

ОБСТРУКЦИЯ — 1) норозилик билдириш усули, О. ни ўтказётган оппозицион группа учун иомақбул қоиун лойиҳасининг парламентда муҳокама қилиниши ва қабул қилинишига йўл қўймасликка қаратилган парламент кураши усулларида бири. Шов-қинсурон, ишга алоқаси бўлмаган узундан-узоқ нутқлар сўзлаш ва ҳоказолар О. формаларидандир. 2) Умуман бироқ таклифий, , тадбирни тўхтатишга, барбод қилишга намоёйишкорона қаратилган ҳаракат.

ОБЪЕКТ — 1) ташқи дунё, воқелик, киши онгидан, *субъект-дан* ташқарида ва ундан мустақил мавжуд бўлган нарса. 2) Киши билишга ийитилган (масалан, илмий текшириш О. и) ва ўз фаолиятини шунга қаратган (масалан, қурилиш О. и) предмет, ҳодиса.

ОВАЦИЯ — гулдурас, давомли қарсақлар, садолар на қизғин табриклаш ҳамда маъқуллашнинг бошқа белгилари.

ОККУПАЦИЯ — бир давлат территориясини ёки унинг бир қисмининг бошқа бир давлат қуроли кучлар томонидан вақтинча босиб олиниши. О. кўпинча ҳарбий ҳаракатлар натижасида рўй беради. Исроил қуроли кучларининг унга чегарадош араб давлатларига қарши 1967 йилда қилган агрессив ҳарбий ҳаракатлари ҳужумга учраган давлатларга тегишли бир қанча территорияларнинг Исроил қўшинлари томонидан ғайри қонуний равишда О. қилинишига олиб келди. БМТ Бош Ассамблеяси қабул қилган қарорларга қарамай, Исроил босиб олган территориялари ўз қўлида тутиб келмоқда ва бу билан *халқаро ҳуқуқни қўпол равишда бузмоқда*.

ОКТОИРЛАНГАН КОНСТИТУЦИЯ - 1) *монарх* томонидан юқоридан “инъом қилинган” конституция; бу конституция халқ вакиллариининг иштирокисиз тузилади ва унда *парламент* ҳуқуқлари гоятда қирқиб қўйилиб, монархия ҳокимиятининг асосий ваколати сақлаб қолинган бўлади. 2) Метрополия ўз мустамлакасига “инъом этилган” конституциялар тақдим қилади.

ОППОЗИЦИЯ — 1) кенг маънода — қарши ҳаракат қилиш, қаршилик кўрсатиш, ўз қарашларини, ўз сиёсатини бошқа қарашларга, бошқа сиёсатга қарши қўйиш. 2) Партия ичида унинг сиёсатига қарши чикувчи, партиянинг

кўпчилик қисми фикрига эид ҳаракат қилувчи, партияга душман бир гуруҳ шахслар.

ОППОНЕНТ — баҳсда, дискуссия, диспутда бирор кишининг фикрига ва мулоҳазасига эътироз билдириб, уни қисман ёки тўла рад этиб чиқувчи киши. Расмий О. — илмий даража олиш учуи ёнланадиган днссертация вақтида махсус тайинладиган, ўз мулоҳазалари ва эътирозлари билан чиқувчи киши.

ОПТАЦИЯ — бир давлатдан иккинчи бир давлатга ўтаётган ҳудуд аҳолисига одатда бериладиган фуқароликни танлаш ҳуқуқи.

ОПТИМАЛ — энг қулай; мумкин бўлганидан энг каттаси ёки энг яхшиси (масалан, ишлаб чиқариш планининг О. варианты).

ОРТОДОКС. ОРТОДОКСАЛ (сўзма-сўз: мўмин, тўғри эътиқод қилувчи, диндор) — муайян таълимотга (доктринага, қарашлар системасига) оғишмай амал қилувчи; ана шу таълимотнинг дастлабки ёки умум томонидан қабул қилинган кўринишига қатъий амал қилувчи киши.

ОСТРАКИЗМ — 1) Қадимги Грецияда — бирор инсоннинг давлат чегарасидан сургун (қувғин) қилиниши; бу ҳақдаги қарор сополак (сопол ёки чинни парчаси) кўтариб овоз бериш йўли билан (остракос - грек тилида сополак дегани) қабул қилинган. 2) Қувғин, таъқиб, ҳайдалган.

ОФИЦИОЗ - ҳукуматнинг нуқтаи назарини ифода этувчи, у билан боғланган, аслида унинг директиваларини амалга оширувчи, бироқ расман унинг расмий органи ҳисобланмаган матбуот (газета, журнал ва ҳоказо).

II

Паблик рилейшнз (ПР) (ингл. *public relations* – оммага муносабат) – турли ҳукумат ташкилотлари ва бошқа ташкилотларнинг жамият билан ўзаро тушунишга эришиш, умумий тасаввурлар ёки умумий манфаатларни аниқлаш ва муайян принципларга асосланган икки тарафлама мулоқот ўрнатишга қаратилган ҳатти-ҳаракатлари соҳаси. ПРдан фойдаланиш тарихи Америка президенти Томас Жефферсондан бошланади. У 1807 йилда “Конгрессга еттинчи мурожаат” деб номланган қўлёзмасида ўчириб ташланган “фикр ҳолати” деган сўзлар ўрнига “жамоатчилик билан муносабатлар – “Public Relations” деган сўзларни киритган. ПР иборасидан 1919 йилдан эътиборан фойдаланила бошланган. ПР урушдан кейинги даврда фаолиятнинг алоҳида турига айланиб, мустақил касб сифатида қарор топди. Бу соҳанинг юқори мақомга эга бўлган ташкилотлари юзага кела бошлади, чунончи: Жамоатчилик билан алоқалар бўйича Америка жамияти, Амалий алоқалар бўйича халқаро

уюшма, жамоатчилик билан алоқалар бўйича турли давлат уюшмалари ва бошқалар. ПР ҳозирги замон коммуникатив технологиялари, яъни мулоқот, фикр айирбошлаш ва ўзаро тушуниш учун махсус механизмлар яратиш билан шуғулланади. ПР турли ташкилотлар ва омма ўртасида ўзаро манфаатли муносабатлар ўрнатувчи ҳамда уларни қўллаб-қувватловчи бошқарув вазифаси бўлиб, бошланган у ёки бу ишнинг муваффақияти ёхуд муваффақиятсизлигини белгилаб беради. ПРни кўпинча тарғибот ва рекламага ўхшатишади. ПР соҳасидаги энг машҳур ўқув қўлланмасининг муаллифлари (Скотт Катлиб ва бошқалар.

Пакт – халқаро шартнома номларидан бири.

Палео... – қўшма сўзларда «қадимги» маъносини билдиради.

ПАЛЛИАТИВ — 1) касални ёки бирор ёмонликни тузатишга эмас, балки вақтинча енгиллаштиришга хизмат қилувчи восита. 2) (*Кўчма маънода*) чала-чулпа чора; қўйилган вазифамини тўла ҳал қилинишини татъминламайдиган қатъиятсиз, чала-ярим тадбир, ҳаракат.

ПАНАЦЕЯ – 1) ҳар касалга даъво деб қаралган, ҳар қандай фалокатларнинг олдини оладиган, ҳар қандай ҳолларда ёрдам берадиган деб қаралган сохта дори. 2) Сохта ислоҳотлар, сиёсий тадбирлар.

ПАНЕГИРИК — омма олдида — нотиклик нутқида, матбуотда, радио эшиттиришлар орқали бирор кишини ёки бирор нарсани ҳаддан ташқари мақтаб юбориш.

ПАНДОРА ҚУТИСИ — ҳар қандай бахтсизликлар ва кулфатларнинг манбаи (грек мифологиясида Пандора — Зевсдан бутун инсоний бахтсизликлар қамаб қўйилган қутини олган чиройли хотин; қути ичида нима борлиги билан қизиқиб қолган бу хотин қути қопқоғиш очади ва бахтсизликларни чиқариб юборади, шундан кейин бу бахтсизликлар одамлар орасига тарқалиб кетган эмиш). (*Кўчма маъноси*) Ҳал қилиниши керак бўлган лекин, сиёсий уқувсизлик, эътиборсизлик ва дастакларнинг етишмаслиги натижасида ёпиб қўйилган, гўёки мавжуд бўлмаган муаммолар тўплами. Очилиши билан бир-бирини етаклаб келадиган муаммолар тўплами.

ПАНТЕОН — 1) қадимги грек ва римликларда ҳамма худолар- га атаб қурилган ибодатхона. 2) Атоқли арбобларнинг жасадлари қўмилган архитектура биноси, дахма.

ПАРАДОКС — 1) одатдаги, умум томонидан қабул қилинган фикрдан кескин фарқ қилувчи, соғлом мантиққа (баъзида фақат дастлабки қарашда) зид бўлган ўзига хос фикр, мулоҳаза. 2) Кутилмаган, одатдаги тасаввурларга тўғри келмайдиган ғалати ҳодиса.

ПАРАЗИТИЗМ — текинхўрлик, бошқаларнинг меҳнати ҳисобига, меҳнат қилмай топилган даромадлар ҳисобига яшаш. П. социал ҳодиса сифатида эксплуататорлик тузумига хосдир.

ПАРИТЕТ 1) ўзаро муносабатда иккала томоннинг тенглиги; иккала томоннинг манфаатларига тааллуқли бўлган бирор конфликтни қараб чиқишда, бирон масалани қал қилиш вақтида томонларнинг тенг ҳуқуқли ваколатлиги принципи ва ҳоказо. 2) Турли мамлакатлар валюталари ва пулларининг олтинга нисбатан қиммати.

Парадигма – (гр. наъмуна) илмий тафаккур услуби. Айни вақтда тан олинган ва муайян илмий тадқиқот (билим)ни белгиловчи омиллар бирлиги. Позитивист Г.Берман томонидан киритилган ва америкалик физик Т.Кун томонидан табиий фанлар учун кенг асосланган тушунча. Илмда муайян даврда қабул қилинган эътиқодлар, қадриятлар, техник воситалар бирлигини англатади ва илмий анъаналар сақланишини таъминлайди. Парадигма назариядан кенгрок тушунча, унинг алмашинуви фандаги инқилобни англатади. Сиёсатни тушунтиришдаги асосий парадигмалар: 1) Теологик - сиёсат ва ҳокимиятнинг илоҳий талқини. 2) Табиий – а) сиёсат ташқи табиий муҳит таъсири орқали таърифланади - географик парадигма; б) сиёсат жонли табиат хусусиятлари орқали таърифланади - биологик парадигма. в) сиёсат инсон хусусиятларидан келтириб чиқарилади - психологик парадигма. 3) Ижтимоий - сиёсат ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳалари орқали талқин қилинади. 4) Оқилона-танқидий - сиёсат унинг омиллари, масалан, конфликт-консенсус орқали таърифланади.

Парадокс – (гр. кутилмаган) 1) барча эътироф этган фикрга ўхшамайдиган, мантиққа зид бўлиб кўринувчи фикр; 2) одатдаги тасаввурларга мос келмайдиган кутилмаган ҳодиса.

Параметр – (гр. ўлчовчи) ҳарф билан белгиланувчи ва фақат муайян контекста ўз мазмунини сақлаб қолувчи доимий катталик.

Парламент – (фр. сўзламоқ) олий вакиллик ва қонун чиқарувчи орган номи. Жамиятдаги мавжуд табақалар вакиллиги тамойилининг ривожланиши натижасида шаклланган. Замонавий давлатларнинг олий сиёсий органларидан энг муҳими ва ваколатлиси деб қаралувчи ва энг нуфузлиси – ассамблеялар, қонунчилик органлари, легистлатуралар, парламентлардир. Ҳозирги қонунчилик органларининг номини Рим сенати берган. 930–йилда ташкил топган Исланд Альтинги бугунги кунда амал қилаётган ассамблеяларнинг энг қадимийсидир. Британия парламенти ўз тарихининг бошини 1295 йил билан белгилайди. Бугунги парламент тизимларини бошқача қилиб яна Вестминстер тизими дейиш одати замонавий дунё парламентлари ўз андозаларини Британия парламентида олганларига ишорадир. Бугунги кунда БМТ аъзоларининг 80% да парламентлар мавжуд.

Парламентаризм - давлат органлари тизимида парламент етакчи мавқени эгаллайдиган бошқарув тизими. Унда қонун чиқарувчи ва ижро вазифалари аниқ белгиланган бўлади, парламент бошқа давлат ҳокимияти органларидан расман устун ҳисобланади. Парламент мавжудлигининг ўзигина парламентаризм мавжудлигини англатмайди. Парламентаризм парламент мавжуд бўлишини тақозо қилади, аммо парламентнинг ҳақиқий ҳокимияти парламент республикаси ёки парламент монархияси амал қилган жойда мавжуд бўлади. Парламентнинг ҳукумат билан, яъни ҳокимият ижро қилувчи органи билан ўзаро муносабатлардаги роли асосий омил бўлиб хизмат қилади.

Агар парламент ҳукуматни, давлат ҳокимиятининг ўзига ҳисобдор, ўз назорати остидаги бошқа институтларини шакллантирса, шунингдек президентни сайласа, парламент республикасининг мавжудлиги ҳақида гап бориши мумкин. Унинг самарали фаолият кўрсатиши кўп жиҳатдан жамиятда қарор топган барқарор партия тузилмаси ва унинг парламентда вакиллари бор-йўқлигига боғлиқ. Жаҳон тажрибасининг кўрсатишича, жамиятда бир нечта кучли барқарор амал қилиб турган сиёсий партия мавжуд бўлмас экан, парламентаризм ишончли ижтимоий-сиёсий таянчга эга бўлмайди. Бинобарин, доимий зиддиятлар, қарама-қаршиликлар парламентни пораканда қилади, бу эса парламентда ҳам, ҳукуматда ҳам нобарқарорликка олиб келади. Бундай вазиятларда ҳукумат тез-тез алмашиб туради. Бу ҳол парламентаризмнинг заифлиги ёки унинг йўқлиги аломатидир.

Парламент республикаси - республика кўринишларидан бири. Унда парламент сиёсий жиҳатдан ўзига ҳисоб берадиган ҳукуматни тузади; давлат раҳбари бўлган, лекин ижро этувчи ҳокимият ҳуқуқига эга бўлмаган президентни сайлайди ва ҳ.к.

Парламентёр - одатда уруш ҳолатида бўлган қарама-қарши сиёсий кучларнинг бири тарафидан душман тараф билан ўртадаги зиддиятга (урушга) барҳам бериш тўғрисида музокаралар олиб бориш учун вакил қилинган шахс. Халқаро ҳуқуқ ва анъанавий нормаларга кўра, парламентарлар фаолиятини таъминлаш учун уларнинг шахси дахлсиз бўлиши керак. Қутилмаган ҳолатларнинг олдини олиш мақсадида парламентарлар оқ ёки бошқа рамзий тусга эга байроқлар, бантлар, шарфлар ва бошқа шу каби рамзлардан фойдаланадилар.

Парламент дахлсизлиги - парламент депутатларининг дахлсизлиги. Унга кўра депутатнинг ҳаракатлари учун қамоққа олиш, судга тортиш ман этилади.

Парламентдаги муҳолифат — бир қатор масалалар бўйича ҳукумат сиёсатиға қарши чиқувчи ҳукуматга аъзо бўлмаган парламент депутатлари гуруҳи ёки бирор партиянинг парламентдаги фракцияси. **Ички партиявий**

муҳолифот – бирор партия таркибида партия фаолиятига доир бош масалалар ёки уларнинг бири бўйича, ҳамда партия раҳбариятига ўзини қарши қўювчи гуруҳ.

Парламент текшируви - давлат ҳокимияти органлари, шу жумладан, ҳукумат ва унинг айрим аъзолари фаолияти устидан парламентнинг назорат ваколатини амалга ошириш.

Парламент типдаги партия - ваколатли органлар, шу жумладан, парламентга сайловларда иштирок этиш билан ўзининг бош мақсади – ҳокимиятга эришишни амалга оширувчи партиялар. У ҳокимият органларидаги фаолиятини ўз вакиллари орқали олиб боради ва конституцион меъёрларга амал қилади, бошқа партиялар билан қонун доирасида рақобатлашади.

Партиципаторлик (иштирок) демократияси (ингл, participate — иштирок этмоқ)- демократиянинг мумтоз идеалларига қайтиш, фуқароларнинг қарорлар қабул қилиш ва ижтимоий ҳаётнинг муҳим масалалари муҳокамасида иштирокини кенгайтиришдир ғояларига таянади. Сиёсий иштирокнинг энг муҳим тамойили – уларга кўра – ижтимоий тенгликдир. Политологлар Кэрол Пейтман, Крофорд Макферсон, Джозеф Циммерман, Норберто Боббио, Питер Бахрах, Бенджамин Барберларни шу йўналиш тарафдорлари дейиш мумкин. Америкалик политолог Б. Барбер фикрича: «Тўғридан-тўғри демократия оддий иштирокни эмас муҳокама ва қарор қабул қилишда самарали иштирок этиш учун фуқаро тайёргарлиги ва фуқаро эзгу ниятини талаб этади. Шу тариқа иштирок демократияси маърифатли фуқароларнинг тўғридан-тўғри бошқаруви сифатида тушунилади. Фуқаролар хусусий соҳада фаолият кўрсатувчи алоҳида индивидлар эмас, ахборот билан яхши таъминланган ижтимоий фуқаролар бўлиб, ижтимоий соҳа хусусий соҳадан қанчалик узоқлаша бўлса – булар ҳам ўз хусусий манфаатларидан шунчалик узоқлашганлар.

Партия – барқарор тузилмага ва доимий тусдаги фаолиятга эга, ўз аъзолари ва тарафдорларининг сиёсий хоҳиш-иродасини ифодаловчи, ҳокимият вакиллик органларига сайланган ўз вакиллари орқали муайян давлатнинг сиёсий йўлини белгилашда, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларини шакллантиришда, шунингдек ҳокимиятни амалга оширишда иштирок этишни ўз олдига вазифа қилиб қўйган мустақил жамоат бирлашмаси.

Қадимги Юнонистон ва Римдаги фуқаролар уруши даври ўзаро курашаётган турли партияларни келтириб чиқарди. Ўша даврда партия дейилганида нолегал гуруҳлар – фракцияларга қарши ўз манфаатларини фаол ҳимоя қилувчи легаль гуруҳлар тушуниланган. Ўрта асрларда Европадаги партиялар ўзаро курашларининг ёрқин намунаси сифатида католиклар ва протестантлар ўртасидаги курашни келтириш мумкин. Илк буржуа инқилоблари даврида ҳозирги замон сиёсий партияларининг тимсоллари пайдо

бўлди. Ўша вақтда партиялар, энг аввало, адабий-сиёсий ва диний-сиёсий гуруҳлар сифатида фаолият олиб борган (XVII аср инглиз буржуа инқилобида пресвитерианлар ва индипендентлар).

Сиёсий партиялар фуқаролик жамияти билан давлат ўртасида жойлашган воситачи институт. У бир томондан, фуқаролик жамияти манфаатларини артикуляция ва агрегация қилади; иккинчи томондан, бу манфаатларни ўз сиёсий дастурига киритиб сиёсий қарорларга айланиши учун курашади. Одатда, замонавий сиёсий партиялар қуйидаги ички тузилишга эга: етакчи (етакчилар) ва раҳбарлар гуруҳи; аппарат; фаол аъзолар; пассив аъзолар. Сиёсий партиялар жамиятда муайян функцияларни бажаради. Сиёсий партияларнинг бош функцияси – фуқаролар ижтимоий қатламлар, манфаат гуруҳларининг кўплаб хусусий манфаатларини ягона сиёсий манфаатга келтиришдан иборат. Партиялар ваколат вазифаси билан бир қаторда воситачилик вазифаларини ҳам бажарадилар. Улар давлат даражасида қарор қабул қилиш жараёнини мувофиқлаштирувчи ва назорат этувчи институт сифатида шаклланган. Партиялар фуқаролик жамиятини давлат билан боғлайди, улар ўртасидаги табиий зиддиятларни юмшатади. Партиялар ваколат тизими орқали парламент ва ҳукумат фаолиятида иштирок этади.

Партиялар туркумлашувлари – сиёсий партиялар фаолиятининг таркибий ва функционал ўзига хосликларини қиёсий ўрганиш. 1951 йилда М. Дюверже нашр этган “Сиёсий партиялар” мумтоз асарида партияларнинг қуйидаги туркумлашувини таклиф этган: **кадрлар партиялари** – XIX асрда шаклланган. Уларнинг асосий ташкилий бирлиги – кўмита, партиявий интизом заиф, аъзолик мажбурий эмас ва мафкуравий боғлиқлик кам. Кадрлар партиялари парламент партиялари сифатида ташкил топган. Уларга асосан консерватив ва либерал партиялар киради. **Оммавий партиялар** - қаттиқ марказлашган тузилмага эга, мафкуравийлашган, интизом кучли, аъзолиги қайд этилади, оммавийликка интилади. Партияларни ўнг, сўл ва марказ партияларига туркумлашда улар ҳимоя қилувчи қадриятлар, сиёсат майдонида жойлашиши асос қилиб олинади. Ўнг партиялар хусусий мулк, бозор иқтисодиёти, шахс эркинлиги сингари консерватив ва либерал қадриятларни ёқлайди. Сўл партиялар ижтимоий мулк, жамоавийлик, тенглик сингари коммунистик ва социалистик ғоялар тарафдорлар. Марказ партиялари ўнг ва сўл спектрадаги ғояларни мўътадиллаштиришга уринадилар ва сиёсий курашнинг марказида жойлашадилар.

Партиявий тизим - ҳокимият учун курашда ва уни амалга оширишда иштирок этувчи барча партиялар бирлиги ва улар ўртасидаги муносабатларнинг барқарорлик ва тартиб асосига қурилиши тушунилади. Мамлакатда бир нечта партиянинг мавжудлиги ҳали бу ерда партиявий тизим

шаклланганлигини англатмайди. Партия тизимлари шаклланишига ва унинг ўзига хослигига жуда кўп омиллар таъсир этади. Хусусан, амалдаги Конституция, қонунчилик, сайлов тури, шунингдек, жамиятда амал қилувчи сиёсий маданият, анъаналар, миллий, диний омиллар, жамиятдаги ижтимоий қатламлар – партия тизими табиатини белгилашда муҳим рол ўйнайди. Тарихан партиявий тизимларнинг қуйидаги турлари шаклланган: **бир партиявий, икки партиявий** (баъзи адабиётларда “мукаммал икки партиявий тизим” ва икки ярим партиявий тизим) ҳамда **кўп партиявий** тизим (баъзи адабиётларда “мукаммал кўп партиявий тизим” ва “ҳукмрон партияли тизим”). **“Бир партиявий тизим”** атамаси унчалик тўғри эмас, чунки тизим камида икки объектнинг ўзаро таъсири бўлишини талаб этади. **Бир партиявий тизимда** ягона партия давлат ҳокимиятига ҳам эгалик қилади. Ёрқин мисоли – собиқ СССР Коммунистик партияси. Бир партиявий тизимларнинг Хейвуд икки кўринишини ажратишни таклиф этади: социалистик давлатларда амал қилувчи ва “авангард партия” мақомини эгалловчи бир партиявий тизимлар. Мисолига Хитой Коммунистик партияси келтирилади, унда Хитой аҳолисининг фақат 4% аъзо ва яна КПСС, унинг таркибига аҳолининг 9% гина аъзо бўлган. Бир партияли тизимларнинг иккинчи кўринишига Хейвуд миллий-озодлик кураши давомида ёки харизматик етакчи атрофида шаклланган партияларни мисол келтиради (Африка, Осиё давлатларида). Умуммиллий сайловларда мамлакатда амал қилаётган партияларнинг фақат иккита – етакчисигина – овозларнинг 90% ва ундан ортигини тўпласа – **“мукаммал икки партиявий тизим”** тўғрисида фикр юритиш мумкин бўлади. Бундай тизим – АҚШда мавжуд. **“Икки ярим”** партиявий тизимда икки йирик партия сайловчилар овозларининг 75-80% га эга бўлиб, “учинчи” партия сайлов натижаларига жиддий таъсир кўрсата оладиган даражада овоз тўплаган бўлади. Йирик партиялар “учинчи” партия билан, ёки ўзаро бир-бири билан иттифоқлар тузишга мажбур бўладилар. Бу тизим, масалан, ГФР да амал қилади. **“Хукмрон партияли кўп партиявий тизим”**лар ҳозирги кунда бир қатор ғарб демократияларида учрайди: Швеция, Норвегия, Дания. Бу ерда ҳукмрон социал-демократик партиялар ўз мавқеларини муҳолифотнинг кўп сонлигини ва уюшмаганлиги туфайли ҳам узок вақт давомида сақлаб қола оляптилар.

Партогенез - партияларнинг шаклланиши жараёни.

Партократия - партия ҳукмронлиги билан тавсифланувчи ҳокимият шакли.

Пассив сайлов ҳуқуқи – фуқароларининг давлат ҳокимияти органларига ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларига сайланиш ҳуқуқи. Ўзбекистон Республикасида пассив сайлов ҳуқуқидан фойдаланиш учун шахс Ўзбекистон фуқароси бўлиши ва қонунда белгиланган ёшга тўлиши зарур.

Қонунчилик палатасига сайланиш ҳуқуқига сайлов кунигача 25 ёшга тўлган ҳамда камида беш йил Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муқим яшаётган фуқаролар эга. Сайлов кунигача 21 ёшга тўлган ҳамда камида беш йил Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муқим яшаётган Ўзбекистон фуқаролари халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайланиш ҳуқуқига эгадирлар.

Патернализм – оталарча ҳомийлик (ғамхўрлик) тамойилининг бутун жамиятга кўчирилиши. Бунда ҳокимият халқнинг эзгу ниятли ҳомийси сифатида қаралади ва жамиятдаги муносабатлар поғонавий тус олади.

Патримониал – авлоддан ўтган, уруғга тегишли.

Пауперизм – оммавий қашшоқланиш, аҳолининг камбағаллашуви; яшаш учун энг зарур нарсалардан маҳрумлик.

Пацифизм – урушга қарши сиёсий ҳаракат, қурбонларга олиб келувчи курашнинг ҳар қандай шакллари қоралайди. Ишонтириш, эътиқод ёрдамида урушларнинг олдини олиш мумкинлигига ишонади.

Педантизм - пухталиқ, ишдаги синчковлик, ўрнатилган тартиб, қоида ва инструкцияларга риоя қилишни қаттиқ талаб қилиш, иқир-чиқирларга эътибор бериш.

Пентагон – Вашингтондаги марказий ҳарбий муассасаларнинг беш бурчакли биноси номидан олинган – АҚШ ҳарбий муассасасининг номи.

Перманент - доимий, узлуксиз давом этадиган.

ПЕРИПЕТИЯ — кутилмаган мураккаблашиш, ўзгариш; турмуш воқеаларининг, вазиятларнинг тўсатдан бурилиб кетиши.

Персона грата - бир давлат томонидан иккинчи давлатга дипломатик вакил сифатида юборилишини ана шу иккинчи давлат маъқуллаган ёки ишонч қозонган киши; **персона нон грата** - элчи қилиб юборилмоқчи бўлган мамлакат бунга розилик бермаган ёки ўзи вакил бўлиб турган хорижий мамлакат ҳукумати унинг чиқиб кетишини талаб қилган дипломатик ходим.

Пессимизм – ҳаётга умидсизлик билан қараш бўлиб, унга ғоясизлик, рухий тушкунлик, келажакка ишончсизлик хос, антоними - оптимизм.

Петиция – (лот. илтимоснома, арзнома) ҳукуматнинг юқори вакилларига, давлат бошлиғига кўпчилик томонидан берилган илтимоснома.

Петрократия - асосий даромадлари нефт сотиш орқали шакллантириладиган шунингдек давлат аппарати ва куч ишлатар тизимларини моддий таъминлаш тўлалигича нефтга боғланган сиёсий режим. Баъзида петрократия концепцияси табиий газ ёки умуман нефт ва газни сотишдан асосий даромад оладиган режимларни ўз ичига олган ҳолда ҳам тавсифланади.

"Петродавлат" тушунчаси 1997 йилда Фернандо Коронил томонидан Венесуэлла танқидий таҳлил қилинган "Сеҳрли давлат" китобида муомалага киритилган. Венесуэллани нефт хонавайрон қилди, чунки элита нефт хом

ашёсининг кўплиги сабабли институционал ислохотларга зарурат сезмади ва фаровон жамиятини ярата олмади.

Пикет – (фр.) 1) соқчиларнинг кичик отряди; 2) иш ташлаш вақтида корхонага киритмаслик учун корхонани кўриқлайдиган ишчилар гуруҳи; 3) талаблар баён этилган шиорларни навбатма-навбат кўтариб, навбатчилик қилиб турувчи одамлар гуруҳи.

Пилотаж – (ингл. маъноларидан бири - тажриба қурилмаси) муайян методикаларнинг (анкеталар, режалар, интервью ва ҳ.к.ларнинг) **валидлигини** аниқлаш, тадқиқот тадбирларини текшириб олиш мақсадида ўтказиладиган синов тадқиқоти.

Плакат – босма ташвиқот материалларининг бир тури. Тегишли ташвиқот материали бир томонига чоп этилган ва намойиш қилишга мўлжалланган ҳар қандай ўлчамдаги бир ёки бир неча варақли нашр. Плакатлар тасвирий (сурат, расм, монтаж, коллаж ёки бошқа махсус тасвир ва унга мўъжазгина матнли шарҳ ёки шарҳсиз) ҳамда матнли (фақат матндан иборат) бўлиши мумкин. Агар плакатлар сайловолди ташвиқоти мазмунига эга бўлса ва сайлов кампанияси даврида тарқатиш ҳамда оммалаштириш учун мўлжалланган бўлса, улар босма ташвиқот материаллари ҳисобланади. Плакатларда тегишли нашр маълумотлари қайд этилган бўлиши керак.

Пленар – (лот. тўла, умумий) бирор ташкилот, кенгаш, қўмита, ва ҳ.к. ларнинг барча аъзолари иштирокида ўтадиган йиғилиш.

ПЛЕЯДА — муайян даврда ёки вақтда бирон соҳадаги, одатда қарашларининг, вазифаларининг, ғоявий йўналишларининг бирлиги билан боғланган буюк арбоблар группаси.

Плутократия – асосий субъекти жамиятнинг энг бой қатламидан иборат бўлган ҳокимият шакли. Плутократия шароитида аҳолининг энг бой қисми билан таркиби бойлардан иборат элитанинг кўшилиши, манфаатларининг умумлаштирилиши рўй беради. Қадимги дунёда ҳокимиятнинг плутократия шакллари Карфагенда ва ўрта асрлар Венециясида юзага келган. Ҳозирги замон плутократияси жамият барча аъзоларининг манфаатларини капитал манфаатларига бўйсундирувчи олигополия билан жипс боғлиқдир

Плюралистик демократия - демократия моделларидан бири. Унга кўра, ҳокимиятни амалга оширишда кўплаб ташкилотлар ёки мустақил гуруҳлар иштирок этсагина давлат демократик деб ҳисобланиши мумкин. Бу капиталистик жамиятнинг етуклик палласига кириши, кўп партиявий тизим шаклланиши билан боғлиқ равишда вужудга келган назариядир. У парламент демократияси ва мажоритаризмнинг ҳар қандай кўринишига муқобил ёндашув сифатида қаралиши керак. Плюралистик демократия амал қилишининг шартлари қуйидагичадир: сиёсий ҳокимият ўзаро рақобатли гуруҳлар ўртасида

тақсимланган бўлади, имтиёзга ҳеч қайси гуруҳ эга эмас; сиёсий гуруҳларнинг етакчилари оддий аъзолар олдида ҳисоботлилар, ички жавобгарлик, масъулият жуда катта; ҳукуматнинг сиёсий жиҳатдан бетарафлиги, етарлича барқарорлиги ва шунинг натижасида сиёсий гуруҳларга сиёсий фаолиятлари учун имкониятлар ярата олиши;

Плюралистик демократия идеалини чуқур асослаб берган Гарольд Ласки Буюк Британия лейбористик партиясининг кўзга кўринган назарийчиси ва арбоби – “давлатнинг плюралистик назарияси”, “сиёсий плюрализм” атамаларини мулоқотга киритди. Плюралистик концепцияда сиёсат гуруҳларнинг ихтилофи сифатида қаралади, қарорлар максимал кўпчилик манфаатларини ҳисобга олувчи компромис тарзида қабул қилинади. Бу демократия “ҳалқ ҳокимияти” ни эмас, “ҳалқ розилигига асосланган ҳокимият”ни англатади. Плюралистлар учун демократиянинг асосий мазмуни – “камчилик” талаблари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилишдадир. Плюралистик жамиятда барчанинг манфаатини қондириш ва барча ихтилофларни адолатли ҳал қилиш жуда мушкул. Шунинг учун келишувнинг асосини кўпчилик таъминли ташкил этади. Кўпчилик диктатураси вужудга келмаслигини таъминлаш - плюралистик демократиянинг асосий шarti. Бунинг учун бирорта гуруҳнинг устунлигига, ҳокимиятнинг бир нуқтада тўпланишига йўл қўймаслик керак. Буни таъминловчи механизмларга сайловлар даврида партиявий рақобат мавжудлиги, манфаат гуруҳларининг ўз қарашларини эркин ифодалай олишлари киради. Плюралистларнинг фикрича фуқаролар ўз манфаатларини фаол ифодалашлари шарт эмас, уларнинг ўрнига бу вазифани манфаатли гуруҳлар анча самаралироқ амалга оширадилар.

Позитив ҳуқуқлар - ижобий тажрибага, фактларга, реал воқеликка асосланган. Тескариси - негатив) - давлат, шахслар ва ташкилотларнинг фуқарога у ёки бу имтиёзларни бериш борасида муайян ҳаракатларни амалга ошириш бўйича вазифаларини белгилайди. Барча ижтимоий ҳуқуқлар позитив табиатга эга. Позитив ҳуқуқларни амалга ошириш учун давлат муайян ресурсларга, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасига эга бўлиши керак.

Полис – шаҳар-давлат.

Полиархия – замонавий демократиянинг эмпирик моделларидан бири. Сиёсий плюрализм назариясининг энг ёрқин намоёндаларидан бири америкалик политолог Роберт Даль Чарльз Линдблом билан биргаликда “барчанинг ҳокимияти” ни англатувчи демократия маъноси ўрнига “ кўпчилик ҳокимияти” маъносини берувчи «**полиархия**» атамасини киритди. Полиархия – икки йирик белгиси билан бошқалардан ажралиб турувчи тартиб: фуқаролик ҳуқуқлари катта ёшдаги аҳолининг нисбатан катта қисмига берилган ва бу ҳуқуқлар овоз

бериш йўли билан норозиликни билдириш ва раҳбарларни лавозимдан олиш имкони беради.

Политология – сиёсат, сиёсий муносабатлар, институтлар, меъёрлар, дунёқараш ва ҳ.. тўғрисидаги интегратив фан. XIX асрнинг иккинчи ярмида деярли бир вақтда АҚШда ва Ғарбий Европада шаклланди. Обьекти - жамият ҳаётининг сиёсий соҳаси; предмети - сиёсий ҳокимият шаклланиши, амал қилиши ва ўзгариши қонуниятлари. Функциялари - назарий-билиш, дунёқарашни шакллантириш, методологик, бошқариш, башорат, баҳолаш.

Политолог - сиёсат соҳасидаги мутахассис.

Популизм – тез орада натижага эришиш имконини берувчи сиёсий оқим, «сиёсатдаги услуб». У оммага мураккаб масалаларни осон тушунтиради, оддий, лекин чиройли шиорларга мойилликка асосланади. Сиёсий фаолиятда популизм - пуч ваъдалар, ёлғон шиорлар воситасида ҳокимиятга эришиш (ёки унда қолиш) учун сайловчиларни чалғитишда намоён бўлади. «Халқ ичига кириш», «тўғридан-тўғри» мулоқот воситаларидир. Популизм сиёсат субъектларининг ўз ҳаётидан норози бўлган кенг омма онги ва психологиясига нисбатан мафкуравий–спекулятив ёндашуви. Популистик ғоялар соҳиблари жумласига деҳқонлар, фермерлар, майда буржуазия, пролетариатнинг бир қисми, люмпенлар ва бошқа шу кабиларни киритиш мумкин. Популизм сиёсати ижтимоий тангликлар даврида кенг ривожланган ва эҳтиёжталаб бўлган. Масалан, АҚШда популистларнинг дастлабки партияси ўтган асрнинг охирида фермерлар ва ишчилар ташкилотларининг альянси сифатида вужудга келган. Африка ва Осиё мамлакатларининг мустамлака зулмига қарши олиб борган кураши даврида популизм кенг тарқалган. **Сунь Ятсен, М.Ганди, Сукарно** ва бошқалар популизм етакчиларидир.

Постиндустриал жамият - замонавий ривожланиш назарияларида бир қатор давлатларнинг бугунги ҳолатини белгилаш учун қўлланадиган тушунча. Уни **Белл** киритган ва шундай жамиятнинг асосий белгиларини ҳам кўрсатган: хизмат кўрсатиш иқтисодиётининг яратилиши, илмий-техник мутахассислар қатламининг устунлиги, жамиятда назарий билимларнинг янгиликлар ва сиёсий қарорларнинг манбаи сифатидаги марказий роли, технологик ўсиш «интеллектуал» техниканинг янги турларининг яратилиши. «Постиндустриал жамият» нинг турли концепцияларини З.Бжезинский, Ж.Гелбрэйт, Тоффлер, А. Турен, Хабермаслар ишлаб чиқишган. «Постиндустриал жамият» назарияларининг пайдо бўлиши учун асосни XX асрнинг 60-70-йилларида бир қатор мамлакатлар иқтисодида рўй берган таркибий ўзгаришлар ташкил этди. У оғир саноат ўрнига янги, «илмга асосланган» соҳаларни илгари сурди; «билимлар индустрияси», компьютерлаштириш ривож, кўп тармоқли ахборот тизимларининг ташкил топиши - ишлаб чиқаришдаги марказлашувни емирди.

Юқоридаги ўзгаришлар асосида жамиятларнинг тарихий эволюцияси тарихий (анъанавий, аграр) индустриал ва постиндустриал даврларга бўлинди. Бу даврларнинг ҳар бирида турли институтлар етакчи роль ўйнайди: анъанавий жамиятда – дин ва армия; индустриал жамиятда - саноат-молия корпорациялари ва постиндустриал жамиятда - университетлар. «Постиндустриал жамият» назарияларида жамият техника, ижтимоий қатламлар, сиёсат, маънавий қадриятлар сингари омилларнинг ўзаро таъсирига асосланган тизим сифатида қаралади; иқтисод «ҳаёт сифати» ни яхшилаш учун йўналтирилади; ижтимоий дастурлар кенгайтирилади. Зиддиятлар ва ихтилофлар ижтимоий-синфий муносабатлар соҳасидан жамиятнинг индустриал ва постиндустриал соҳалари ўзаро муносабатлари, иқтисод ва маданиятга кўчади. Шунингдек, инсонларнинг тезкор технологик ўзгаришларга мослашиши муаммолари билан боғлиқ кескинликлар ҳам мавжуд.

ПОСТФАКТУМ — бирон воқеа, ҳаракат бўлиб ўтгандан, амал- га ошгандан кейин.

Потенциал —ҳали фойдаланилмаган, бироқ зарур вақтда фойдаланиш мумкин бўлган имкониятлар.

Прагматизм – амалий ва фойдали натижа берувчи фаолиятнигина тан оладиган, политологиянинг назарий - методологик асосларидан бири бўлган фалсафий, ижтимоий, сиёсий қарашлар тизими. Асосчиси **Пирс (XIX асрнинг 70-йиллари)**.

Праксиология - социологик тадқиқотлар йўналиши. У фаолият ёки фаолиятлар бирлигини уларнинг самарадорлиги нуқтаи назаридан ўрганади.

Преамбула – халқаро битим ёки шартноманинг, қонун ёки бошқа ҳужжатларнинг кириш қисми бўлиб, одатда, унда тамойилиал қоидалар, сабаблар, шартнома тузиш асослари баён этилади.

Превентив – оғоҳлантирувчи, олдини олувчи.

Президент – **республика бошқарувид**а сайланадиган давлат бошлиғи. У ўзида ижро, қонунчилик ва суд ҳокимиятларини мужассамлаштиради. Давлат бошлиғи ваколатларига халқаро муносабатларда ва айрим ички тадбирларда давлат номидан чиқиш, баъзи ижро органларига раҳбарлик, бош қўмондон вазифасини бажариш, мукофотларни топшириш, қонунчилик ташаббуси билан чиқиш, қонунларни имзолаш ва «вето» ҳуқуқи сингарилар киради.

Президентлик институти – ҳокимлик институти бўлиб президентнинг ҳокимиятга оид ваколатларини, яъни президент фаолиятини тартибга солувчи конституцион меъёрлар, анъаналар, президентнинг сиёсий фаолияти амалиёти ва президент девонини ўз ичига олади.

ПРЕФЕРЕНЦИЯ — афзаллик, имтиёз, қулайлик. Имтиёзли божлар — ўзаро савдони кенгайтириш мақсадида чет алдан келтириладиган товарларга

давлатлар ўртасидаги битимга мувофиқ ўрнатиладиган алоҳида имтиёзли ёки энг қулай божлар.

ПРЕЦЕДЕНТ — ўтмишда бўлиб ўтган ва ҳозирги вақтда ана шундай ҳаракатлар қилиш учун намуна ёки асос бўлиб хизмат қилувчи ҳол, иш, воқеа. Масалан, суднинг бирор мураккаб иш юзасидан қарори суд П, и. бўлиб хизмат қилиши мумкин; кейин шунга ўқшаш ишларни кўраётганда ана шу мазкур қарорга амал қилинади.

ПРИМИТИВ — 1) оддий, соддалаштирилган, тузилиши мураккаб бўлмаган (масалан, П. техника). 2) Ибтидоий, кам маданиятли. чекланган, қолоқ (масалан, қолоқ қарашлар).

ПРИОРИТЕТ — 1) билим ёки фаолиятнинг бирор соҳасини бойитган илмий кашфиётдаги, ихтиродаги, тадқиқот ва ҳоказолардаги биринчилик. 2) Бирор нарсанинг катта, устунлиги.

Премьер — 1) бош вазир, биринчи вазир, вазирлар маҳкамасининг бошлиғи

Прерогатива — шахсга ёки ташкилотга эгаллаб турган мавқеи берувчи устунлик, истисно тариқасидаги фавқулодда ҳуқуқ.

Префект — қадимги Римда ва баъзи замонавий давлатларда мансабли кишиларнинг номи. Масалан, Францияда префект - департаментдаги юқори мансабли киши бўлиб, унга полиция бўйсунди.

Префектура - префект бошчилик қиладиган маъмурий бошқарма ва у жойлашган бино.

Прецедент — ўтмишда бўлиб ўтган ва ҳозирги вақтда ана шундай ҳаракатлар қилиш учун намуна.

Примат — биринчилик, устунлик, аҳамияти жуда зўр, ҳукмрон роль ўйновчи.

Примитив — оддий, тузилиши мураккаб бўлмаган; қолоқ.

ПРОВОКАТОР — 1) *извозгарлик* қилувчи киши. Хоинлик мақсадида ҳаракат қилувчи фитначи.

ПРОВОКАЦИЯ — айрим шахс ёки бир гуруҳ шахсларга шунингдек ташкилот ёки давлатга қарши қаратилган тадбирлар бўлиб, оқибати ўзлари учун оғир ёки ҳалокатли бўлган ҳаракатларни қилишга ундаш мақсадда атайин қилинган ҳаракат.

Прогресс — илгарилама ҳаракат: пастдан юқорига, оддийдан мураккабга томон мукаммалikka қараб ривожланиш. Тескариси - регресс.

Пролонгация — шартнома, битим, вексель ва бошқаларнинг амал қилиш муддатини чўзиш.

Промульгация — қабул қилинган ва тасдиқланган қонуннинг расмий матбуот органида эълон қилиниши. қонун шундан сўнггина кучга киради.

ПРОЖЕКТЁР — асосланмаган, амалга ошириб бўлмайдиган лойиҳалар (“проектлар”) ва планлар тузишга ишқибоз киши; кераксиз, фойдасиз, нореал лойиҳалар яратувчи.

ПРОКРУСТ ЛОЖЕСИ — сунъий андаза ёки қаттиқ рамка бўлиб, тўғри келса-келмаса бирор иарсани зўрлик билан шу андаза ва рамкага солишга ҳаракат қилиш (бу қадимги грек афсонавий қароқчиси Прокруст номдап олинган бўлиб, у ўз қурбонларини тўшакка ётқизар ва тўшакдан бўйи узун бўлганларининг оёғими қирқиб ташлар, бўйи калталарини тортиб чўзилтириб, тўшакка ба- раварлаштирарди).

Пропорционал сайлов тизими (пропорционал – (лот.) қисмларнинг бутунга нисбатан тўғри нисбатга эгаллиги)— сайлов тизими кўринишларидан бири. У партиявий рўйхатлар асосида овоз беришни кўзда тутди. Сайловчилар номзодларнинг партиявий аъзолигига кўра тузилган бир неча рўйхат ичидан ўзлари истаган рўйхатни (айрим ҳолларда ўзи маъқул топган номзодларни) белгилайдилар. Овозларни санаш жараёнида партиялар парламентда эгаллаган жойлар сони ушбу партияларга берилган овозлар сонига пропорционал бўлади. У ёки бу партиянинг мандатлари сонини аниқлаш учун «сайлов метри», яъни бир депутат сайланиши учун керак бўлган энг кам овозлар сони белгиланади. Шунингдек, партиявий фрагментациянинг олдини олиш мақсадида деярли барча мамлакатлар қонунчилигида парламентга кириш учун партия енгиб ўтиши керак бўлган чегара белгилаб берилади (одатда, сайловчиларнинг 5 % овози миқдорида).

Пророгация – давлат бошлиғининг қарори билан парламент мажлисини кейинга қолдириш.

ПРОТЕКЦИОНИЗМ — чет эллардан келтирилган товарларга катта *бож* солиш ва *импортни* чеклаб қўйишга қаратилган бошқа йўллар билан ўз мамлакатининг саноат ёки қишлоқ хўжалик тараққиётини чет эл рақобатидан сақлаб қолишга қаратилган иқтисодий ҳомийлик сиёсати. П., шунингдек ўз товарларини четга чиқаришни (*экспортни*) кўпайтириш (*демпинг* ёрдамида бўлсада), мукофотлар, субсидиялар бериш ва ҳоказолар воситаси билан ташқи бозорларни босиб олишга ҳам қаратилган. Жаҳон бозорида савдо уруши қуроли ва *монополияларнинг* катта фойда олиш воситаси бўлмиш П. ички бозорлардаги товарларнинг баҳосини ошириб юборади ва инсонларнинг турмуш даражаси пасайиб кетишига олиб келади.

ПРОТЕКЦИЯ — бирор кишига нуфузли (таъсирли) шахс томонидан қилинадиган ҳомийлик; ҳомийлик қилинувчи кишининг хизмат ва шахсий ишларини ўрнатилган қоида ёки қонуний тартибларга ҳилоф равишда тўғрилаб бериш.

ПРОФАНАЦИЯ - муқаддас жойларни оёқ ости қилиш. 1) ҳамма томоидаи эътироф этилган бойликларни, (ғояларни, ахлоқий нормаларни, санъат асарлари, фан ва ҳоказоларни) таҳқирлаш, беҳурмат қилиш, бузиб кўрсатиш, ҳамманинг ҳурматиға сазовор бўлган нарсаға, инсонлар хотирасига ҳурматсизлик билан ҳақоратли муносабатда бўлиш.

Профессионал армия - шахсий таркиб учун ҳарбий хизмат асосий касб ҳисобланган армия.

ПРОЛОНГАЦИЯ — шартнома, битим, вексель ва ҳоказоларнинг амал қилиш муддатини узайтириш.

ПСЕВДО... — сохта, ёлғон, қалбаки мазмуниин билдирувчи мураккаб сўзнинг бир қисми (масалан, псевдодемократик шиорлар - сайлов олди *кампанияси* вақтида партиялар эълон қиладиган сохта демократик шиорлар).

Психоанализ - австриялик психолог З.Фрейд томонидан яратилган психотерапевтик усул. У неврозларни бизнинг табиий интилишларимизнинг (ҳузур-ҳаловат тамойили) ижтимоий меъёрлар ва тадқиқлар билан («воқелик тамойили») тўқнашиши натижасида олинган онгимиздаги жароҳатлар сифатида талқин қилиш билан боғлиқ.

Публицистика – оммавий ахборот воситалари ва алоҳида нашрларда сиёсат ва ижтимоий ҳаёт масалаларини ёритувчи адабиёт тури.

Публицист - ижтимоий-сиёсий масалалар бўйича ижод қилувчи ёзувчи.

Пунктуал – аниқ, батартиб.

Путч – бир гуруҳ фитначиларнинг давлат тўнтаришини амалға ошириш учун ҳаракати.

Р

Радикализм – 1) бирор масалани ҳал қилишда кескин ҳаракат ва тадбирларни қўллаш, муросасизлик; 2) сўл қарашларни ифодаловчи оқим, ҳаракат.

Расизм – (ирқчилик) мафкура. Унга кўра халқлар бир-биридан «табиати» га кўра фарқланиб, раҳбарлик ва бошқариш учун яралган «олий», ҳамда тарихий ривожланиш учун аҳамиятсиз «қуйи»ларга бўлинади. Шу билан бирга расизм халқларни ирқий мансублигига кўра ажратиш, камситишга қаратилган амалиёт сифатида ҳам намоён бўлиши мумкин (баъзан бутун бир давлат миқёсида: фашистик Германия, XX аср 70-йилларигача ЖАР).

Ратификация – (лот. тасдиқламоқ) аҳдлашувчи давлатларнинг мухтор вакиллари томонидан тузилган халқаро шартнома ёки битимнинг олий давлат

ҳокимияти томонидан тасдиқланиши. Ратификация шартномага (битимга) юридик куч беради.

Рақобатли элитистик демократия модели – демократиянинг эмпирик моделларидан бири. Ғоялари Макс Веберга бориб тақалади. Шу ёндашувнинг йирик намоёндалари Жон Дьюи, Гаэтано Моска, Вильфредо Паретолардир. Демократиянинг элитар концепцияларига Йозеф Шумпетер асос солган. Йозеф Шумпетер демократия жамиятда мавжуд ёки мавжуд эмаслигини осон текшириш имконини берувчи – демократик тадбирлар тушунчасини киритди. Шунингдек, у етакчилик, етакчилик учун кураш кўринишидаги рақобат, кўпчилик иродаси сингари ўзгарувчиларни киритиш орқали элитистик демократия моҳиятини тушунтиришга ҳаракат қилган. Унга кўра демократияда одамлар уларни ким бошқариши тўғрисида қарор қабул қиладилар, раҳбарликнинг ўзини эса рақобатли курашда ғолиб чиққан сиёсий элита амалга оширади. Демократиянинг **элитар модели** тарафдорлари оммани сиёсатга киритмаслик, унинг иштирокини сайловлар билан чеклаш зарурлигидан келиб чиқади, негаки, омма оқил эмас, малакасиз ва билимсиз, кайфиятлари ўзгарувчан. Ҳокимиятни омма қўлига топшириб қўйиш – самарадорлик ва барқарорликка путур етказди. Элитар демократияда халқ сайлов даврида сайловчи сифатида ўз ролини бажаради ва қолган вақтда сиёсий элиталар билан халқ ўртасидаги меҳнат тақсимотини ҳурмат қилган ҳолда сиёсат билан шуғулланмайди. Элитар назария муайян ижтимоий мобиллик асосида ноэлитар гуруҳлар элитар гуруҳларга айланиши мумкинлигига йўл қўяди. Бу назария сиёсий жараёни элиталар билан омма ўртасидаги доимий ихтилоф сифатида қарамайди. Т.Дай ва Л.Зиглер элитар назарияни қуйидаги ҳолатлар орқали тушунтиради: ҳокимиятга эга камчилик моддий бойликларни тақсимлайди, кўпчилик - давлат сиёсатини белгиламайди; элиталар жамиятнинг олий ижтимоий-иқтисодий қатлами таркибидан сараланади; барқарорликни сақлаш ва радикализмга йўл қўймаслик мақсадида элитага ўтиш аста-секинлик билан амалга ошириш лозим; ижтимоий тизим қадриятлари ва тизимнинг ўзига нисбатан элиталар бирдамлар; давлат сиёсати омма талабини эмас, элитанинг ҳукмрон манфаатларини ифодалайди; фуқароларнинг лоқайд қисми томонидан ҳукмрон элита заиф таъсирни сезади. Шу тариқа демократиянинг элитар модели фуқаролардан қарор қабул қилиш масъулиятини олиб уни тажрибали ва ахборотга эга етакчилар зиммасига юклайди. Танқидчиларининг фикрича, бу моделда сиёсий иштирокнинг чекланганлиги фуқароларда апатия ва бегоналашувни келтириб чиқариши мумкин.

Рационал-танқидий парадигма (рационал – (лот.) оқил, мақсадга мувофиқ, асосли) – сиёсатни тушунтиришдаги асосий парадигмалардан бири. У сиёсатни унинг ички хусусиятлари орқали тушунтиради.

Рақамли диктатура – рақамли технологияларнинг ривожланиши ва кенг тарқалиши натижасида инсонлар ҳаракатининг доимий кузатилиши ва назорат қилиниши билан боғлиқ ҳодиса. Р.д. айниқса ғайридемократик режимларда ўзгача тус олган бўлиб, бундай давлатларда инсонлар турли хил важлар билан назоратга олиниб уларнинг сўз ва ҳаракат эркинлиги чекланади. Масалан, бугунги кунда (2021 йил) ХХР нинг ШУАР ҳудудида 16 000 000 дан ошiq кузатув камералари ўрнатилганлиги тўғрисида маълумотлар бор.

Реабилитация – (лот.) 1) нотўғри айбланган ёки қораланган кишининг пок номини, обрў-эътиборини қайта тиклаш; 2) суд орқали ёки маъмурий тартибда аввалги ҳуқуқларни тиклаш.

Реакцион – (лот. қарши фаолият) эски тартибларга қайтиш тарафдори, барча илғор, прогрессив нарсаларга қарши.

Реванш – (фр. қасос) мағлубият учун ўч олиш; аввалги мағлубият ўрнини босувчи ютук.

Реваншизм – урушда енгилган давлат ёки ундаги муайян гуруҳларнинг ўз мағлубиятлари учун ўч олиш ва бой берган мавқени қайтариб олиш учун янги урушни тайёрлашга қаратилган сиёсати.

РЕВОКАЦИЯ - 1) бирор давлатга элчи ёки вакил қилиб юборилган ва бошқа расмий шахсни ўз мамлакатига чақириб олиш. 2) Илгари берилган фармойиш, буйруқни бекор қилиш.

Регионал (минтақавий) ихтилофлар (регион – (лот.) вилоят-минтақа) – мамлакатлар ўртасидаги ихтилофларнинг минтақавий даражада кескин шаклда намоён бўлиши. Очiq қуролли тўқнашувларда, уруш хавфи мавжудлигида намоён бўлади.

Регламент – 1) ҳукумат ички тузилиши ва тартибини белгилайдиган қоидалар тўплами; 2) парламент ички тузилиши ва фаолияти шаклини белгилайдиган қоидалар тўплами; 3) турли мажлислар, конференцияларни ўтказиш тартиби.

РЕГАЛИЯЛАР — 1) мустабид ҳокимиятнинг белгиси, рамзи бўлган буюмлар — тож, салтанат ҳассаси, давлат ва ҳ. к. 2) Нишонлар — орденлар, медаллар ва ҳоказо.

РЕГЕНТ — 1) монархистик мамлакатларда — давлатни монарх ўрийга вақтиича бошқариб турувчи киши (масалан, монарх бало-ғатга етмаган бўлса). Баъзида Р. вазифасини бир неча кишидан иборат регентлар совети бажаради.

Редемаркация чегараларнинг – давлат чегарасини жойда текшириш ва тиклаш, ҳамда у ерга қабул қилинган ҳужжатлар асосида чегара белгиларини ўрнатиш.

Резиденция – давлат, ҳукумат бошлиқлари, чет мамлакатлар элчилари турадиган жой.

Резолюция – 1) қарор; 2) ҳужжат тепасида раҳбарнинг ёзма қарори.

Резонанс – акс садо; сиёсатда бирор ҳодиса муносабати билан туғилган ҳаракат, жараён, кайфиятлар.

Резюме – 1) нутқ, мақола ва ҳ.к. ларнинг мазмунини қисқача баён қилиш; 2) нутқ, маърузанинг якуни; 3) айтилганларнинг қисқача якуни.

Релятив – муайян муносабатлардагина аҳамиятга эга, шу муносабатлар билан белгиланувчи. Тескариси – мутлоқ.

Ренегат – ўз эътиқодини ўзгартириб, рақиблар томонига ўтган инсон.

Ренессанс – XIV асрда Италияда вужудга келган ижтимоий, сиёсий, маданий жараён. Шарқда Уйғониш даври IX-XI асрларга тўғри келади.

РЕКДАМАЦИЯ — сифатсиз товарлар (паст мол) Скин ўрнатинган ст»ндарт ва ШЛртнома шартларига жавоб бермайднгап мақсу- яот етказиб^ бериш туфайли етказилган зарарларнинг ўрнини қои- л«йин, Нархларни камайтириш ёки ш&ртномави бекор қилиш ҳеғқида- гИ шикоят, норозилик, эътироз.

РЕКОНВЕРСИЯ — ҳарбий саноат ва халқ хўжалигиинг бошқа тармоқларини урушдан кейин тинчлик вақти моллари ишлаб чиқаришга мослаштириш ва кўчириш.

РЕМИЛИТАРИЗАЦИЯ — давлатнинг халқаро шартномзлар билан илгари чеклаб ёки тақиқлаб қўйилган қуралли кучларини ва ҳарбий қудратини қайта тиклаш.

РЕПТИЛИЯЛАР — судралиб юривчи ҳайвонлар (илонлар, тим- соҳлар ва ҳоказолар) синфи. Монополистлар магнатлар олдида хушомадгўйларча тилёғламалик қилиб судралиб юривчи ва уларнинг манфаатлари йўлида хизмат қилувчи вакиллари.

РЕПУТАЦИЯ — бир кишининг, бир гуруҳ кишилар, ташкилот, муассаса ва ҳоказоларнинг фазилатлари ёки камчиликлари ҳақида вужудга келган жамоат фикри.

РЕСКРИПТ — монархнинг бирор шахсга ташаккур билдириб, унинг мукофотламганлигини, янги ишга тайинланганлиги ва бошқаларни хабар қилиб ёзган шахсий (одатда эълон қилинадиган) хати.

Рентабель – ҳаракатларни оқлайдиган, хўжалик юритиш нуқтаи назаридан мақсадга мувофиқ, даромад келтирувчи.

Репрезентатив демократия (репрезентация – (фр.) вакиллик) – халқ олдида маъсул ва малакали ваколатли бошқарув. У демократиянинг элитар моделларидан бири сифатида қаралиши мумкин, негаки репрезентатив демократия – халқ розилиги билан амалга ошадиган элитар бошқарувдир. Унга

кўра демократиянинг ривожланиши омманинг бошқарувда тўғридан-тўғри иштирокини кенгайтириш билан эмас, балки халқ назоратидаги, самарали элитани танлашнинг мукаммал механизмини яратиш билан боғлиқ.

Репрезентативлик – тадқиқот қилинаётган бирликнинг хусусиятларини акс эттирувчи танлов белгиси. Масалан, мамлакат ўқувчи ёшлари ўрганилаётган бўлса, унинг репрезентативлигини таъминлаш учун танловда иштирок этувчилар сарасига шу гуруҳ нисбатидан келиб чиқиб, ўқувчилардан тортиб аспирантларгача киритиш ва ўрганиш керак.

Респондент – анкета саволларига жавоб бераётган, интервью бераётган шахс.

Республика – давлат бошқаруви шакли. Унда олий ҳокимият, монархиядан фарқлича, муайян муддатга сайланади ёки умуммиллий вакиллик муассасалари томонидан тайинланади, фуқаролар шахсий ва сиёсий ҳуқуқларга эга бўлади. Президентлик, парламент, аралаш турдаги республика турлари мавжуд.

Ресурс – восита, захира, манба. **Ҳокимият ресурслари** – кенг маънода – индивид ёки гуруҳ, бошқаларга таъсир этиш учун қўллаши мумкин бўлган барча нарса (Р. Даль); тор маънода – субъектнинг ҳокимият объектига таъсирини таъминловчи барча воситалар. Утилитар, мажбурий ва меъёрий ресурслар ажратилади. Ҳаётнинг муҳим соҳаларига кўра – иқтисодий, ижтимоий, маданий - ахборот, мажбурий ресурс турлари мавжуд.

РЕСТИТУЦИЯ — халқаро ҳуқуқда урушаётган давлат томонидан душман территориясидан тортиб олинган ва олиб чиқиб кетилган мулкни қайтариб бериш; Р. тартиби сулҳ аҳдиомасининг ёки бошқа ҳуқуқий актларнинг шартлари билан белгиланади.

РЕТРОСПЕКЦИЯ — ўтмишга мурожаат қилиш, ўтмиш воқеаларини қараб чиқиш; ретроспектив қараш — ўтмишга назар солиш, ўтмиш воқеаларини обзор қилиш.

Референдум – умумхалқ сўрови, халқнинг фикрини овоз бериш йўли билан аниқлаш. Энг муҳим масалалар бўйича ўтказилади. У тўғридан-тўғри демократия институти. Инсоният тарихидаги биринчи референдум 1439 йилда Швейцарияда ўтказилган. XX аср бошида бу институт фақат Швейцария, АҚШ, Австралияда амал қилган. II жаҳон урушидан кейин у барча ривожланган давлатларда қўлланила бошланди. Ўзбекистонда ҳам «Ўзбекистон Республикаси референдуми тўғрисида» қонун қабул қилинган (1991 йил 18 ноябр) ва фаол қўлланилади. Референдумларнинг конституцион, қонунчиликка доир ва маслаҳат мақомидаги; ўтказиш усулига кўра – мажбурий ва факультатив; қўлланиш соҳасига кўра – умуммиллий ва маҳаллий турларга ажратилади.

Ривожланаётган мамлакатлар — ўтмишда мустамлака, ярим мустамлака ёки қарам мамлакатлар. Улар сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан хилма-хилдирлар: улар орасида мутлоқ ва конституцион монархиялар, парламент ва президентлик режимлари, ҳарбий в.б диктатуралар бор. Уларнинг айримлари иқтисодий жиҳатдан ривожланган ва аҳолисининг турмуш даражаси анча юқори, лекин кўпчилиги дунёнинг энг қолоқ ва камбағал давлатлари сирасига киради. Ривожланаётган мамлакатларни алоҳида гуруҳга бирлаштириш учун асос бўладиган бир қатор муҳим белгилар бор: барчасининг ўтмишда мустамлака бўлгани ва бунинг оқибатида вужудга келган иқтисодий ва ижтимоий қолоқлик, жаҳон иқтисодий ва молиявий тизимидаги қарам ва нотекис мавқеи (политологияда: жаҳон иқтисодий ва молиявий тизимининг чеккаси, периферияси); ижтимоий тизимларнинг ўтиш табиати; ўз муаммоларини мустақил, ташқи босимсиз ҳал қилишга интилиш.

РИГОРИЗМ — бирор принцип, қоидаларга жуда ҳам қаттиқ амал қилиш; маида-чуйда нарсаларда, айниқса ахлоқ масалаларида қаттиққўллик қилиш.

РИТОРИКА—1) чиройли гапириш ва нотиклик санъати назарияси. 2) Нутқнинг мазмундорлигига ва ишонарли бўлишига зарар етказувчи дабдабадорлиги, ташқи самарадорлиги ва чиройлилиги.

РИТУАЛ — 1) диний акт ёки черков-диний маросимларни элтувчи урф-одатлар йиғиндиси. 2) Одат тусига кириб қолган, бирор нарсани адо этишнинг урф-одат томонидан ишлаб чиқилган ёки ўрнатилган, анъанага айланиб қолган тартиби (масалан, элчини қабул қилиш тартиби).

РУБИКОН — муҳим марра, бирон йирик иш, ташаббус, экспедиция **бошлаш** учун ана шу маррадан ўтиш керак. Рубикондан ўтиш — демак дадил, кескин иш қилиш, қатъий қадам (бу ибора Қадимги Рим республикасининг Италиядаги ерларининг чегараси бўлиб хизмат қилган дарё номидан олинган; Юлий Цезарь Рим сенатининг тақиқлашига карамай, ўз қўшинлари билан Рубикон дарёсидан ўтиб, гражданлар урушини бошлаган ва Римни эгаллаган).

РУТИНА — тўхтаб қолиш, эски урф-одатларга, ҳаракатининг умрини яшаб бўлган методлари ва усулларига тарафдорлик, ўзгаришлардан қўрқиш, қайсар консерватизм.

РУТИНЁР — эскилик тарафдори бўлган киши, умрини яшаб бўлган анъаналар ва одатларнинг қули, барча янги ва прогрессив нарсаларнинг душмани.

Ривожланиш — эволюция, генезис. Борлиқнинг универсал хусусияти. Шу вақтгача мавжуд, лекин англалмаган нарсаларнинг юзага чиқиши; қуйидан юқорига, оддийдан мураккабга томон силжиши; **экстенсив** (мавжуд нарсанинг

намоён бўлиши, катталашиши) ва интенсив (сифат жиҳатидан янги шаклларнинг вужудга келиши), экзоген (ташқаридан берилган туртки натижасидаги юзаки ривожланиш), эндоген (ривожланиш манбаи ўз ичида бўлган, ҳақиқий) ривожланиш ажратилади. **Сиёсий ривожланиш** – жамият сиёсий ҳаётидаги ўзгаришлар ва жараёнлар бирлиги, у сиёсий ҳаёт, сиёсий муносабатларнинг такомиллашуви, мураккаблашувини англатади. У 1) сифат ва миқдор ўзгаришлари тўпланиб бориши жараёни доимийлигини; 2) ўзгаришлар йўналганлиги; 3) ўзгаришлар тўпланиб бориши жараёни қонунийлиги каби белгиларга эга.

Ротация – ҳокимиятнинг вакиллик органлари таркибини қисман (босқичма-босқич) янгилаш.

Руҳий парадигма – сиёсатни тушунтиришдаги табиий парадигмаларнинг бир тури. У сиёсат табиатини руҳий омиллар орқали тушунтиради, яъни инсон руҳияти, турткилар, дунёни қабул қилиш усули ва ҳоказолар орқали.

Рэкет – кўрқитиш ва куч ишлатиш йўли билан қилинадиган зўравонлик.

С

Саботаж – бирор ишни атайин бажармаслик ёки пала-партиш, юзаки бажариш; бирор нарсанинг амалга ошишига зимдан қаршилик кўрсатиш.

Садизм – фр. ёзувчиси Маркиз Де Сад (1740-1814) исмидан олинган - бошқаларнинг азоб чекишидан роҳатланиш.

Сайлов – давлат, партиялар, ташкилотлар ва ҳ. раҳбар органларини шакллантириш, улар таркибига вакиллар юбориш, шунингдек, ваколатли мажлислар, анжуманларга вакиллар танлаш бўйича ўтказиладиган одатда, тегишли қонунлар билан тасдиқланган тадбирлар мажмуидир. Сайлов қонун билан белгиланган муайян ҳукукий жараён бўлиб, унда фуқаролар муайян бир партия ёки номзод учун ўз овозларини беришади ва бунинг натижасида ёки ҳокимиятнинг сайлаб қўйиладиган органи - парламент шакллантирилади ёки аниқ бир мансабдор шахс, жумладан, Президент, шаҳар ҳокими (мэри), баъзи давлатларда судьялар сайланади.

Сайлов бюллетени — белгиланган шаклда тасдиқланган, яширин овоз бериш учун мўлжалланган сайлов ҳужжати. Сайлов бюллетенлари расмий (давлат томонидан чиқарилган) ва норасмийлиги билан фарқланади (Францияда сайлов бюллетени ўз номзодини қўядиган партиялар, номзодлар томонидан чиқарилади; Норвегияда сайловчи оддий оқ қоғоздан фойдаланиши мумкин). Ўзбекистонда

Сайлов гарови — депутатликка номзодларни рўйхатга олишда қатор хорижий мамлакатлар қонуни бўйича номзод давлатга пул суммаси топшириши

лозим ва у округ бўйича белгиланган сондан кам овоз тўпласа унга бу пуллар қайтарилмайди.

Сайлов жараёни— сайлов тизимининг асосий элементларидан бири, қонунчиликда белгиланган тартибга кўра сайловларни ташкил этиш ва ўтказиш билан боғлиқ изчил босқичлар бирлиги. У: 1) сайловлар тайинлашни (қоида тариқасида бу алоҳида ҳуқуқ давлат бошлиғи ёки қонунчилик органига тегишли); 2) қонун билан белгиланган тартибда сайловчиларни рўйхатга олишни; 3) туманлар ва бошқа жойларда сайлов округлари ташкил этишни, (вакиллик тамойилига мувофиқ ҳудудийлик, миллийлик, ишлаб чиқариш ва бошқа хусусиятларни шакллантиради, овоз бериш учун сайлов участкалари ва пунктлари ҳам ташкил этилади); 4) номзод кўрсатишни (сиёсий партиялар томонидан, сайлов блоклари томонидан, ташаббускор гуруҳлар томонидан); 5) овоз бериш ўтказишни (бир ёки икки турда); 6) овоз бериш натижаларини аниқлашни (берилган овозларни ҳисоблашни) ва маҳаллий ҳамда марказий сайлов органлари томонидан амалга оширилувчи депутатлар мандати бўлишини ўз ичига олади.

Сайловчиларнинг йиғма, аралаш рўйхати - пропорционал сайлов тизимида сайловчиларга бир вақтнинг ўзида бир неча партия рўйхатларида кўрсатилган номзодларга овоз беришга рухсат берилиши. Бу қонун Швейцария, Швеция ва Норвегия каби давлатларда амал қилади. Замонавий давлатларда овоз бериш нафақат фуқаролик ҳуқуқи, балки, фуқаролик мажбурияти ҳамдир. Баъзи мамлакатларда сайловда қатнашмаганлик учун ҳам жазо чоралари белгиланган. Масалан, Бельгия, Нидерландия, Австралия каби мамлакатларда жарима тўланади. Покистонда эса, ҳаттоки, қамоқ жазоси ҳам қўлланилади. Айрим мамлакатларда «тўполонларни олдини олиш» мақсадларида овоз бериш учун ҳар бир сайлов округи бўйича мавжуд номзодлар сони анча чегараланган.

Сайлов кампанияси (кампания – (фр.) қандайдир мақсадга қаратилган ҳаракатлар)- муайян вақт оралиғида махсус ижтимоий - сиёсий вазифани амалга ошириш учун (мисол учун, парламентда вакиллик ўринларини эгаллаш ва ҳ.) уюштириладиган ва олиб бориладиган фаолият, кураш; бўлажак сайловларда ўзига кўпроқ сайловчиларни жалб этиш, уларнинг мададини таъминлаш мақсадида сиёсий партиялар ва номзодлар томонидан олиб бориладиган тарғибот тадбирлари тизими. Сайлов кампаниясида жамоат бирлашмалари, оммавий ахборот воситалари, турли мадад гуруҳлари ва бошқалар қатнашади. Сайлов кампанияси даврида тарғиботнинг асосий шакллари (усуллари): сайлов олди йиғилишлари ва митинглар ўтказиш, рўзномаларда памфлетлар ва мақолалар чиқариш; сайлов олди афишалари, плакатлар ёпиштириш, радио ва телевидение орқали чиқишлар. Ҳозирги замон сайлов қонунлари одатда сайлов кампанияси олиб боришни муфассал тартибга

солади. Биринчидан, сайлов кампанияси олиб бориш муддати (айрим ҳолларда эса ҳудуди) аниқ белгиланади. Сайлов кампанияси, одатда, сайловни тайинлаш тўғрисида эълон килинган кундан ёхуд номзодни (партия рўйхатини) рўйхатга олишдан бошланади ва овоз бериш бошланишига бир-икки кун қолганида тўхтатилади. Иккинчидан, давлат томонидан оммавий ахборот воситаларини сайлов олди тарғиботи учун партияларга ва номзодларга бериш тартиби ишлаб чиқилади. Учинчидан, Сайлов кампаниясини маблағ билан таъминлаш тартиби ва шартлари белгиланади. Масалан, қатор мамлакатлар (АҚШ, Япония, Буюк Британия) қонуни Сайлов кампаниясини ўтказишга йўл қўйилиши мумкин бўлган харажатларнинг энг кўп миқдорини белгилайди. Қонун кўпчилик мамлакатларда партиялар ва номзодлар фойдасига хусусий шахслардан хайрия маблағлари тушишининг максимал миқдорини, Сайлов кампаниясни давлат томонидан субсидиялаш имконияти миқдори ва шартини белгилайди. Сайлов кампаниясини номаълум ва чет эл манбаларидан молиялаш қатъиян тақиқланади.

Сайлов кассацияси — сайлов кампанияси даврида овоз бериш ва унинг натижаларини аниқлаш тартиби бузилганлиги учун бўлиб ўтган сайловларни ҳақиқий эмас деб топиш.

Сайлов квотаси (сайловчилик метри, якка сайловчилик, ўрта сайловчилик) — битта депутатни сайлаш учун зарур бўлган энг кам овоз сони. Сайлов квотаси ҳар бир сайлов округи учун алоҳида ҳамда мамлакат учун бутунлай аниқланиши мумкин.

Сайлов комиссиялари — фуқаролар томонидан давлат органлари таркибида бевосита сайловларни ўтказиш учун ташкил этилган махсус коллегиял органлар. Сайлов комиссиялари ваколати ва ташкил этиш тартиби, тизими Ўзбекистон Республикасининг сайлов тўғрисидаги қонунлари билан белгиланади. Ўзбекистон Республикасида сайлов комиссиялари тизимида қуйидагилар киради: Марказий сайлов комиссияси, округ сайлов комиссияси ва участка сайлов комиссиялари.

Сайлов корпуси — қонунга мувофиқ овоз бериш ҳуқуқига эга бўлган фуқаролар (актив овоз бериш ҳуқуқи билан) йиғини, яъни юридик сайлов корпуси ёхуд аниқ овоз берувчи фуқаролар йиғиндиси (аниқ сайлов корпуси).

Сайлов округи — давлат органларига аъзолар сайланадиган ҳудудий бирлик. Ҳар бир сайлов округидан қанча депутатлар сайланишига қараб, бир мандатли ва кўп мандатли сайлов округлари ташкил этилади. Сайлов округи, шунингдек, умумдавлат (пропорционал сайлов тизимида, давлат бошлиғини сайлашда) ва регионал (асосан можаритар ва гоҳида пропорционал сайлов тизимида) бўлиши мумкин.

Сайловолди ташвиқоти — фуқаролар, депутатликка номзодлар, уларнинг ишончли вакиллари, жамоат бирлашмаларининг сайловчиларни сайловда қатнашиш, шунингдек муайян номзодларни қўллаб-қувватлаб ёки уларга қарши овоз бериш учун ташвиқ этиш мақсадига қаратилган ёхуд шунга ундайдиган фаолияти. Сайловолди ташвиқоти депутатликка номзодлар рўйхатга олинган кундан эътиборан бошланади. Сайлов куни ҳеч қандай ташвиқот юритишга йул қўйилмайди. Сайловолди ташвиқоти: оммавий ахборот воситалари орқали; оммавий тадбирлар (сайловчилар йиғилишлари ва улар билан учрашувлар, оммавий баҳс ва мунозаралар) ўтказиш йули билан; матбуот, аудиовизуал ва бошқа хил ташвиқот материалларини тайёрлаш ва тарқатиш йўли билан; қонунда тақиқланмаган бошқа хил йўللار билан амалга оширилиши мумкин. **Сайлов органлари** — конституциявий ҳуқуқда сайловларни тайёрлаш ва ўтказишни амалий таъминловчи органлар. Сайлов органлари турли давлатларда махсус сайлов комиссияси сифатида ёки мавжуд давлат органлари — муниципалитетлар, судлар, ички ишлар органлари кўринишида бўлиши мумкин. Ўзбекистонда сайлов округлари тизимини Ўзбекистон Республикасининг Марказий сайлов комиссияси, округ ва участка сайлов комиссиялари ташкил этади.

Сайлов тизими - сиёсий ҳокимиятнинг вакиллик органларини легитим тарзда шаклланишини таъминловчи ва тартибга солувчи қоидалар, воситалар, ҳаракатлар бирлиги Сайлов тизими — давлат сиёсий тизимининг муҳим элементи, у ҳуқуқий меъёрлар билан тартибга солинади, уларнинг йиғиндиси сайлов ҳуқуқини ташкил этади. Қонунларда номзодларни илгари суриш тартиби, уларга қўйиладиган талаблар, овоз бериш ва уларни ҳисоблаш, ОАВ ларидан фойдаланиш тартиби, молиялаштириш манбалари акс этади. Сайлов тизими қуйидагиларни ўз ичига олади: а) сайловчи органларни шакллантиришда қатнашиш шарти ва тамойиллари б) сайловларни ташкил этиш ва ўтказиш тартиби; в) Ўзбекистон, ва баъзи мамлакатларда, сайланган шахсларни чақириб олиш. Қуйидагилар Сайлов тизимининг конституциявий тамойили ҳисобланади: яширин овоз бериш асосида умумий, тўғри ва тенг сайлаш ҳуқуқи; сайлов олди ташвиқоти эркинлиги, сайлов кампаниясини ўтказишда номзодлар тенг ҳуқуқлилиги.

Сайлов тизими турлари. Сайлов тизимининг қуйидаги турлари мавжуд: мажоритар сайлов тизими; пропорционал сайлов тизими; аралаш сайлов тизими. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасига ва маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органларига ўтказиладиган сайловлар мажоритар тизим асосида, аниқроғи, мажоритар тизимнинг мутлақ кўпчилик овозли кўриниши шаклида амалга оширилади.(Ўзбекистон

Республикаси Олий Мажлисига сайловлар тўғрисидаги Қонуни (янги таҳрири) нинг 44,56 моддалари).

Сайлов участкаси — овозлар бериш ва овозларни ҳисоблаб чиқиш учун ташкил этилувчи ҳудудий бирлик. Ўзбекистон Республикасида «Олий Мажлисга сайлов тўғрисида»ги қонунга ва «Олий Мажлис Кенгаши тўғрисида»ги низомга мувофиқ, сайлов кунигача 45 кундан кечикмасдан туманлар, шаҳарлар, шаҳардаги туманлар ҳокимияти бошлиғи қарори билан битта сайлов участкаси (20 дан 3000 нафаргача фуқаро ҳисобида) ташкил этилади. Тоғли ва бошқа аҳоли кам яшайдиган жойларда сайлов участкасини 20 нафардан сайловчилар ҳисобида ташкил этишга йўл қўйилади. Сайлов участкаси сайловчилар учун мумкин қадар қулайлик яратиш мақсадида ва туманлар, шаҳарлар, шаҳардаги туманларда чегарани ҳисобга олган ҳолда ташкил этилади. Сайлов участкасининг чегараси сайлов округи чегарасини кесиб ўтмаслиги лозим.

Сайловчи – фаол сайлов ҳуқуқига эга, у ёки бу номзод учун, ёки бирор масала юзасидан сайловда, референдумда овоз беришда иштирок этувчи фуқаро. Овоз беришни ўтказиш ва сайлов натижаларини аниқлаш учун фаол сайлов ҳуқуқига эга фуқаролар сайловчилар рўйхатига киритилади. Ўзбекистон Республикасида асосий – сайловда овоз беришда иштирок этиш ҳуқуқидан ташқари, қонунчиликда фуқаронинг бу билан боғлиқ бошқа бир қатор ҳуқуқлари белгиланган ва уларни рўёбга чиқариш кафолатлари кўзда тутилган. “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги қонунга мувофиқ, ҳар бир фуқарога унинг сайлов ҳуқуқлари суд йули билан ҳимоя этилиши, сайлов комиссияларининг, давлат органларининг, мансабдор шахсларнинг, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиши имкониятлари кафолатланади.

Сайлов ҳаракати — фуқароларнинг сиёсий характердаги вақтинчалик уюшмаси бўлиб, уларнинг асосий вазифаси вакиллик муассасига сайловларда ўз номзодларини ғалаба билан таъминлашдан иборат. Сайловларда партия блоклари ва бошқа жамоат бирлашмалари муайян платформада иштирок этиб, ўзига хос сайлов ҳаракатини вужудга келтиради.

Сайлов ҳуқуқи - конституциявий ҳуқуқнинг муҳим институти сифатида сайлов жараёнини тартибга соладиган меъёрлар тизими. Сайлов ҳуқуқи - муайян бир давлатдаги вакиллик органлари ва мансабдор шахсларнинг сайланиш тартиби ва асосларини тартибга солувчи меъёрлар мажмуидан иборат. Сайлов ҳуқуқининг манбаларига конституция, давлат олий ва маҳаллий вакиллик идораларига сайловлар тўғрисидаги қонунлар киради.

Сайловчилар цензи - Конституция ёки сайлов ҳақидаги қонунларга кўра ҳар бир давлатда фуқаро сайлов ҳуқуқига эга бўлиши учун зарур шартлар.

Турли мамлакатларнинг конституциявий амалиётида қуйидаги Сайлов цензлари маълум: ёши, фуқаролиги, маълумоти, ўтроқлиги, мулк, жинс, ирқ, хизмат мавқеи, тили. Мулк, жинс, ирқ сайлов цензлари доимо камситиш характерида ва демократик сайлов тамойилларига зиддир. Қолган Сайлов цензлари камситишни назарда тутмайди, бироқ баъзан ундан шу мақсадда фойдаланилиши мумкин.

Сайлов ҳуқуқи - фуқароларнинг давлатнинг ваколатли органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқлари. У сайлов ҳуқуқининг умумийлиги, тенглиги ва тўғридан-тўғрилиги тамойилларига таянади.

Санкция – 1) олий инстанция тамонидан бирор актни тасдиқланиши билан унга қонун кучининг берилиши; 2) маъқуллаш; 3) ҳуқуқга оид: бирор қонунни бузишнинг ҳуқуқий оқибатлари; 4) замонавий ҳалқаро ҳуқуқда: ҳалқаро шартномалар бузилганда қўлланувчи (иқтисодий, молиявий, ҳарбий) чоралар.

Сателлит – сателлит бошқа йирик давлатга тўла қарам, лекин формал жиҳатдан тўла мустақил давлат.

САТРАП — 1) Қадимги Эрон, Мидия ва бошқа ерларда вилоятларнинг ҳокими мутлақи. 2) (**Кўчма маъноси**) қонун билаи ҳисоблашмайдиган қаттиққўл бошлиқ, нодон амалдор.

СВИТА — сарой персонали ёки **монарх** атрофидаги ва унга ҳамроҳ бўлган баланд мартабали шахслар. 2) бирон баланд мартабали арбобга ёки давлатнинг расмий вакилига, масалан, элчига ҳамроҳ бўлиб юрувчи киши. 3) (**Кўчма маъноси**) бирон кишининг атрофида ва унинг кетидан эргашиб юрадиган кишилар.

Сегрегация – ирқий камситишнинг бир тури. Унга кўра бирор ирқ вакилларига бошқалар билан шаҳарнинг бир қисмида яшаш, бир мактабда ўқиш, театр, ресторанларга кириш ва ҳ.к.лар тақиқланган. Тарихда яҳудийлар, негрларга нисбатан фаол қўлланган.

Секуляр – ижтимоий, сиёсий соҳаларнинг дин таъсиридан халос бўлиши, дунёвийлиги.

Сенат- ҳокимиятнинг олий органи. Сенат — Ўзбекистонда парламентнинг юқори палатаси ҳисобланади ва 100 та сенаторлардан ташкил топади. Улардан 84 таси маъмурий ҳудудлардан маҳаллий халқ депутатлари томонидан сайланади, 16 таси Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади.

Сепаратизм – ажралишга, бўлинишга интилиш. Кичик миллатларнинг мустақил давлат тузишга интилишида намоён бўлади.

Сепарат шартнома - душман билан унга қарши коалициядаги ўз иттифоқчиларидан алоҳида тузилувчи шартнома.

СИНЕКУРА — яхши ҳақ тўланадиган лавозим. Бу лавозим уини эгаллаб турган кишидан ҳеч қандай ёки қарийб ҳеч қандай меҳнат талаб қилмайди.

СКЕПТИК — 1) *скептицизм* тарафдори. 2) Ишонмайдиган, ҳар нарсага шубҳа қиладиган, бирор мақсадга етиш мумкинлигига ёки бирор нарсанинг ҳақиқатлигига ишонмайдиган киши.

СКЕПТИЦИЗМ — 1) объектив воқеликни тўғри билиб олиш мумкинлигига шубҳаланувчи идеалистик фалсафий оқим. 2) ҳамма нарсани шубҳа остига олиш ва бирор нарсанинг ҳақиқат эканлигига ишонмай танқидий муносабатда бўлиш.

Статус-кво ([лот.](#) *status quo ante bellum* — «уруш бошланишидан олдинги ҳолат», қисқартма — **status quo**) — «бошланғич ҳолатга қайтиш». *Статус-кво ни сақлаш* — ҳамма нарсани ўз ҳолида қолдиришидир.

Статус кво “*in statu quo res erant ante bellum*” ибораси XIV аср дипломатиясидан замонавий терминологияга кўчган. Халқаро ҳуқуқий амалиётда ушбу атама уруш бошланишидан олдин мавжуд бўлган вазиятни аниқлаш учун ишлатилган. Кейинчалик, бу ибора қисқароқ эквиваленти тилга кўчди - “урушга қадар бўлган ҳолат” (душман кўшинларини олиб чиқиб кетиш ва урушгача бўлган етакчининг кучини тиклаш) ни англатадиган бўлди.

Сиёсий нуқтаи назардан **Status quo** атамаси сиёсий транзит жараёнлари учун ҳам қўлланилади унга кўра ислохотларни ўтказётган янги ҳукумат транзитдан олдинги сиёсатга содиқ қолаётганлигини ифодалашни ҳам англатади.

Сиёсат - сиёсий ҳокимиятни эгаллаш, қўлда тутиб туриш ва ундан фойдаланиш мақсадида катта ижтимоий гуруҳлар, сиёсий партиялар, ижтимоий ҳаракатларнинг давлат муносабатлари соҳасидаги фаолияти. Сиёсат, шунингдек, жамиятдаги умумий манфаатларни аниқлаш, бутун жамият учун мажбурий бўлган қарорларни ишлаб чиқиш ва уларни давлат ҳокимияти ёрдамида амалга ошириш билан боғлиқ фаолият. Сиёсатга жалб этиладиган манфаатлар гуруҳий табиатга эга. Шунинг учун маълум бир гуруҳлар бошқа гуруҳларнинг ҳолати, мақсадлари, мақомлари, манфаатларига таъсир кўрсатишни бошлаганларида ва бунга давлат ҳокимиятини жалб этганларида сиёсат тўғрисида сўз юритилади, деб айта оламиз. Сиёсатсиз жамият бўлмаган. Жамият фақат сиёсий жамият ҳолатидагина яхлитликни намоён этади. Сиёсий муносабатлар оммавий, яъни умумий ғоя, мақсадлар ва қадриятлар асосида бирлашган мустақил жамоага нисбатан ҳимоя функциясига эга. Сиёсат — ижтимоий муносабатларни бошқарувчи, тартибга солувчи глобал механизм бўлиб у гуруҳлар ўртасидаги ихтилофларни тартибга солади, улар ўртасида мулоқотни вужудга келтиради, ҳокимият учун кураш жараёнининг институционаллашган, маданий, инсоний шакллари яратади ва тутиб туради, бирор томон устунлигини истисно этади. Яъни сиёсат соҳасига кирган ҳар

қандай иштирокчи (актор) бошқа иштирокчилар (акторлар) манфаатларини ҳисобга олишга мажбур бўлади. Сиёсат функциялари: жамиятдаги гуруҳлар ва қатламларнинг ҳокимиятга доир манфаатларини баён этиш; ихтилофларни юмшатиш, уларни институционаллаштириш, қарама-қарши томонларни келиштириш; жамият фаолияти ва ривожини таъминлаш мақсадларидан келиб чиқиб моддий ва маънавий ресурсларни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш; ижтимоий ривожланишнинг умумий мақсадларини илгари суриш; жамиятни бирлаштириш ва ижтимоий тизим яхлитлигини таъминлаш; шахсни ижтимоийлашувини таъминлаш; коммуникацияни таъминлаш; ижтимоий ҳаётни ташкил этишнинг янги шакллари яратиш.

Сиёсат даражалари - Сиёсат бир қанча даражаларда амалга оширилади. **Мегасиёсат** – давлатлараро муносабатлар ва давлатларнинг халқаро ташкилотлар билан муносабатлари соҳаси. **Макросиёсат** – давлат, олий ҳокимият доирасида ташкил этилувчи сиёсат. **Мезосиёсат** – алоҳида минтақалар, маҳаллий тузилмалар, институтлар, ташкилотлар даражасидаги муносабатлар ва алоқалардан ташкил топади. **Микросиёсат** – шахслараро ва гуруҳлар ичидаги муносабатларни давлат институтлари томонидан бошқарилишини назарда тутди. Сиёсатнинг ҳар бир даражаси учун уларни тартибга солувчи ва бошқарувчи ўзига хос механизмлар, муносабатлар, технологиялар ва институтлар мавжуд, шунинг учун ҳар бир даража маълум маънода бошқаларига нисбатан мустақил деб қаралиши мумкин. Бу эса сиёсатнинг ҳар бир даражаси алоҳида-алоҳида фанларнинг ичида ўрганилишини талаб этади (масалан, халқаро сиёсат назарияси, регионалистика ва ҳ.)

Сиёсат майдонидаги шахс – онгли равишда, аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда фаолият юритувчи, сиёсий кучларнинг манфаатларини ўз манфаатлари билан уйғун тарзда олиб боровчи, мазкур манфаатларни (давлат, партия, ижтимоий-сиёсий, халқаро ва бошқа) яхлит шаклда ифода қилувчи ва амалга оширувчи субъект. Шахс сиёсатдаги асосий субъект ҳисобланади, негаки барча сиёсий кучлар моҳиятан одамлар тузилмасидир. Шахс сиёсатдаги субъект эканлиги унинг ўз манфаатларига мувофиқ равишда жамият ва давлат сиёсий ҳаётида иштирок этиш қобилияти, имконияти ва унга бўлган эҳтиёжидан келиб чиқади. Бироқ, шахс ўз манфаатларини абсолют даражада рўёбга чиқариши мумкин бўлган ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларидан фарқли ўлароқ, сиёсат соҳасида у ўз манфаатларини умумий, яъни сиёсий манфаатларнинг элементи сифатида амалга оширади. Ҳатто бу ҳолатни тушуниб етмаган ҳолда, масалан, сайловларда овоз берар экан, шахс сайлов бюллетенини кутичага ташлаш орқали ижтимоий-сиёсий аҳамиятга молик индивидуал ҳаракатни содир қилади.

Шахсининг сиёсатда иштирок этиши: митинг, намоёиш, манифестация, ҳокимият вакиллик органлари сайлови, партиялар, ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар томонидан ўтказиладиган турли кампанияларда иштирок этиш, сиёсий ташкилотлар аъзоси бўлиш ва уларнинг фаолиятида қатнашиш ҳамда бошқа шу каби жуда кўп шакл ва турларда намоён бўлади. Профессинал сиёсий фаолият шахс сиёсатда иштирок этишининг олий шаклидир.

Сиёсат майдонидаги “ўнгла” ва “сўлла” – эҳтимол тутилган сиёсий йўналишлар кўламларини кўрсатувчи ва сиёсий мазмунда ҳам муайян аҳамиятга эга бўлган тушунча. “ўнгла” ва “сўлла” атамалари инқилобдан кейинги (1789 йил) Франция парламентида юзага келган бўлиб, унда парламент аъзоларини жойлаштириш тартиби бўйича унга йўналиш юзага келган: ўн қанотда фельялар, яъни монархия тузумини сақлаб қолиш ва уни конституция ёрдамида тартибга солиш истагидаги депутатлар; марказда эса жирондистлар - иккиланувчи республикачилар; чап қанотда эса, якобинчилар - туб ўзгаришларга интилувчи радикал инқилобий ҳаракатлар тарафдорлари жойлашганлар. Шундай қилиб, сиёсатда “ўнгла” ва “сўлла”нинг дастлабки ажралиши рўй берган. Ўнгла мавжуд ҳолатни, “статус-кво”ни сақлаб қолишни истовчилар; сўлла – ижтимоий тузумни ўзгартириш тарафдорлари. Кейинчалик консерватор ва реакционер тушунчалари “ўнгла” тушунчасининг, радикаллар ва прогрессистлар эса - “сўлла” тушунчасининг синонимларига айланди.

Ўнгла ва сўлларнинг амалий фаолияти кенгайиб борган сайин ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муаммолар талқини турлича шаклларга эга бўлди. Ўнгла инсон ва мулк ҳавфсизлигини, шунингдек қонунийликни талаб қилганлар. Либерал иқтисодий назарияга, яъни давлатнинг аралашуви иқтисодиётни барбод этиши ва эркинликдан маҳрум қилиши сабабли сиёсий ҳаётда ҳам, иқтисодий ҳаётда ҳам давлатнинг ролини чекловчи назарияга амал қилганлар. Сўлла асосий эътиборни иқтисодий эгалитаризм (тенглик) принципига қаратганлар. Тенгликни талаб қилиш уни давлат ёрдамида таъминлашга бўлган уринишлар билан қўшиб олиб борилган. Европадаги анъанага мувофиқ “ўнгла” шахс устунлиги, “сўлла” эса жамият ва давлат устунлиги тарафдорларидир. Европа сиёсий ҳаётининг икки юз йиллик тарихи кўп ўзгаришларни бошдан кечирган. Ҳозирги кун консерваторлари аввалги “ўнгла”га ўхшамайдилар, худди шунингдек радикалларнинг ҳам якобинчилар авлодларига ўхшашлиги йўқ. XX аср охирида, социал-демократлар чап томондан жой олганидан кейин радикал сиёсий кучлар марказга сурилган.

Сиёсатда соғлом фикрлилик - сиёсий жараёнларни хушёрлик билан, сиёсий фаолиятда тўпланган тажрибага суяниб, мулоҳаза билан баҳолаш. Сиёсий ҳиссиётлардан устун турган ҳолда сиёсий қарорлар қабул қилиш ва сиёсий фаолиятни ташкил эта олиш қобилияти. Сиёсатда соғлом фикрлилик -

сиёсий мақсад ва вазифаларни умуминсоний қадриятлар билан мувофиқлаштира олиш қобилияти, сиёсий муроса йўлини топа билиш, пировард сиёсий муваффақият йўлида келишувларга бора олишдир.

Сиёсатда компромисс (лот.*compromissum* – битим) – иштирок этувчи томонларнинг ўзаро ён босишлари йўли билан зиддиятни бартараф этиш усули; ён бериш, келишиш, муроса. Сиёсатдаги компромисс қарама-қарши сиёсий кучлар (партиялар, ташкилотлар, давлатлар) ўртасида онгли равишда тузилган, жамиятнинг турли қатламлари ва гуруҳларининг манфаатларини ифода этувчи сиёсий битим. Компромисс сиёсий фаолиятда, сиёсий муносабатларда иштирок этаётган тарафларнинг ўзаро ён бериши орқали зиддиятларни, қарама-қаршиликларни ҳал этиш усулидир. Ушбу усул негизида битим тузаётган сиёсий кучларнинг моҳиятини, қиёфасини белгилаб берадиган асосий, муҳим аҳамиятга эга принципларни сақлаб қолган ва ўзгартирмаган ҳолда сиёсий кучларнинг ўзини ўзи чеклаши, тактик тусга эга бўлган кам аҳамиятли интилишлардан, иккинчи даражали вазифалардан воз кечиш ётади. Сиёсий компромисснинг иккита тури ажратиб кўрсатилади: 1) объектив ва субъектив сиёсий шароитлар ҳамда манфаатлар тазйиқи остида юзага келадиган мажбурий компромисслар; 2) икки ва ундан ортиқ сиёсий куч учун ўзаро манфаатлилик асосида тузиладиган ихтиёрий компромисслар. Сиёсий компромисслар демократик сиёсий тизимнинг таркибий қисми, сиёсий муаммолар ва зиддиятларни ҳал қилишнинг асосий воситаси ҳисобланади. Бу ўринда сиёсий субъектларнинг фаолиятидаги ажратувчи эмас, балки бирлаштирувчи қоидаларга таяниб иш кўриш айниқса муҳимдир. Бунинг учун эса шундай сиёсий маданиятга эга бўлиш зарурки, ён бериш, компромиссларни қидириб топиш қобилияти айна ана шундай маданиятнинг меъёрлари жумласидан бўлмоғи керак. Компромисс ўта муҳим аҳамиятга молик зарурият, демократик давлат ва жамият субъекти маданиятининг муайян хусусиятидир.

Сиёсатдаги конформизм (лот. *conformis* – ўхшаш, монанд, мавжуд тартиб, ҳукумрон ғоялар ва ҳ. ларни сушт қабул қилиш; ўз нуқтаи назарига эга бўлмаслик) - сиёсий мослашувчанлик усули бўлиб, мавжуд тартибни сушт қабул қилишни, ўз сиёсий мавқеига, принципларига эга эмасликни, муайян сиёсий тизимда ҳукмрон бўлган ҳар қандай бир қолипдаги сиёсий ҳулқ-атворга кўр-кўрона тақлид қилишни англатади. Конформизм сиёсий тизимга ва унинг фаолияти натижаларига қаттиқ йўналтирилганлиги, бироқ бу тизим амал қилишида сушт иштирок этишга қаратилганлиги билан ажралиб туради. Фуқаровий сиёсий маданиятга эга шахс ҳукумат нуфузини эътироф этади, бироқ сиёсий ҳаракатда иштирок этишга интилмайди. Конформистик онг ва ҳулқ-атвор тоталитар ҳамда авторитар сиёсий режимлар шароитларида жадал шаклланади. Ўзини “кўз-кўз” қилмаслик, ҳамма сингари юравериш

конформистларга хос асосий хусусиятдир. Конформистик онг бундай режимлар учун одатий ҳолга айланади, бунинг натижасида эса индивид ўзига хосликни, бетакрорликни, индивидуалликни йўқотади. Ишда, партия ташкилотининг фаолиятида, сайлов участкасида ва бошқа шу кабиларда мослашувчанлик туфайли инсоннинг мустақил фикр юритиш, ижодий тафаккур қилиш қобилиятига путур етади, у вазифаларни ҳеч бир мушоҳада қилмай бажаришга ўрганиб қолади, қулга айланади. Конформизм юзага келаётган демократияни бўғайди, фуқароларда, сиёсатчиларда сиёсий маданият йўқлигининг кўрсаткичи ҳисобланади.

Сиёсий авангард – (фр. олдинда ва қоровул) сиёсий ҳокимиятга, унинг мазмунига, ҳамда мақсадларига кучли таъсир кўрсатиш ва сиёсий ҳаракатга бошчилик қила олиш қобилиятига эга бўлган ижтимоий-сиёсий кучларнинг етакчи қисми

Сиёсий авантюризм – (фр. саргузашт, таваккал) сиёсат соҳасида ижтимоий қонуниятларни, ҳақиқий аҳволни ва кучлар нисбатини ҳисобга олмай амалга ошириладиган, аксарият ҳолларда мағлубиятга олиб келадиган фаолият.

Сиёсий адаптация – сиёсий тизим, сиёсий тузилмаларнинг атроф-муҳит талабларига мослашиши жараёни. Д.Истонда сиёсий тизимнинг энг муҳим функцияси. У сиёсий тизим олдида турган вазифалар ўзгариши, янги мақсадлар аниқланиши, муаммоларни ҳал қилиш учун янги ёндошувлар ишлаб чиқирилишида намоён бўлади.

Сиёсий адолат – сиёсат субъекти ва объекти, институтлар ва фуқаролар, давлат ва аҳоли ўртасида табиий ёки меъёрийлашган муносабатларнинг амалга оширилиши. У жуда кўп омилларга боғлиқ: давлат тузилиши шакли, сиёсий маданият етуқлиги, сиёсий тартибот тури, ижтимоий ва сиёсий манфаатларнинг тақсимланиши сингари. Ривожланган мамлакатларда сиёсий адолат жамият барча аъзоларининг қонун олдида тенглигига қурилади. Бу расмий тенглик ривожланган демократия шароитида сиёсий адолатнинг асосини ташкил этади. Тенглик билан бир қаторда, сиёсий адолат инсонга, унинг маданий-сиёсий мақомига муносабатни ҳам белгилаб беради.

Сиёсий антропология – инсонни барча сиёсий организмларнинг жами маданий, тарихий ва географик хилма-хиллигида ҳаракат қилувчи “сиёсий ҳайвон” сифатида ўрганувчи фан. Сиёсий антропология қудратли эмпирик базисга эга бўлган аниқ фан сифатида асримизнинг 30–40-йилларида жадал ривожланаётган африкашунослик замирида юзага келган. Сиёсий антропологиянинг махсус илмий-фан сифатида юзага келиши африкашунослик бўйича 1940 йилда учта мукамал рисола: Э.Эванс-Причард қаламига мансуб нилот халқларининг сиёсий ҳаётини ўрганишга бағишланган иккита асари

(“Нуэри” ва “Ануаклар сиёсий тизими”), шунингдек “Африка сиёсий тизимлари” деб номланган муаллифлар жамоаси асарининг (Э.Эванс-Причард, П.М.Фортес таҳрири остида) вужудга келиши билан боғлиқдир. Мазкур асарларда европалик учун одатий бўлган давлат ва унинг мажбурлов аппарати, маъмурий-расмийлик иерархияси ва сиёсий давлатнинг бошқа шу каби аломатларидан мутлақо беҳабар бўлган тропик Африканинг қадимги жамиятларидаги муайян вазиятлар ўрганилган. Политантропологик тадқиқотлар услублари Африкага татбиқ этилиши билан бир қаторда бошқа қитъаларнинг қадимги жамиятларини ўрганишда ҳам қўлланилган. Масалан, ушбу усулдан британиялик антрополог А.Гольденвейзер томонидан ўзининг Шимолий Америкада ўтказган тадқиқотлари асосида ёзилган рисолаларида, шунингдек Р. Лоуи ва В.Маклеут асарларида фойдаланилган. Сиёсий антропология фани нафақат жаҳон ижтимоий-иқтисодий алоқаларидан тўлиқ ёки қисман узилиб қолган қадимги жамиятлардаги сиёсий бошқарувни, балки нисбатан анча олдин интернациональ муносабатлар тизимига тортилган ва модернизация қилиш жараёнига дучор бўлган анъанавий жамиятларнинг сиёсий маданиятини ҳам азалдан ўзининг таҳлил соҳаси деб ҳисоблаган. Бу маънода олганда ислом, конфуциан, православ ва бошқа шу каби модернизация қилиш жараёнини бошдан кечириётган барча анъанавий жамиятларни ижтимоий бошқариш институтларининг ривожланишини сиёсий антропология соҳаси ҳисобланади. Этнография, жисмоний ва маданий антропология услубиётига бориб тақаладиган сиёсий антропология услублари ҳозирги замон сиёсий фанини жиддий бойитди. Хусусан, эътибор ҳар қандай, шу жумладан, ҳозирги замон Ғарб жамиятларида ҳам намоён бўладиган сиёсий жиҳатларга қаратилди. Бироқ, бундай жамиятларнинг ролини сиёсатшунослар анъанавий тарзда етарли даражада баҳоламай, уларга нисбатан сиёсатнинг ноинституционал ўйинлар тарзида намоён бўладиган шакллари улар фақат микросиёсат даражасида (айрим гуруҳлар ва жамоалар ичида) муҳимдир, деб ҳисоблаганлар.

Сиёсий апатия - сиёсий воқеликка нисбатан шахсда ҳиссий бефарқлик, лоқайдлик билан белгиланувчи ҳолат. У сиёсий манфаатлар ва сиёсий фаолиятга жалб этувчи турткилар кучсизланганда ёрқин намоён бўлади, инсон сиёсатга таъсир эта олиш имконияти ва қобилятини йўқотиши натижасида вужудга келади.

Сиёсий башорат – 1) сиёсий жараён келажаги тўғрисидаги сиёсий фикрларнинг ишлаб чиқилиши; 2) сиёсий ҳаёт, унинг жараёнлари, ҳодисалари ривожланишининг истиқболлари тўғрисидаги махсус тадқиқот. Муваффақиятли сиёсий фаолиятнинг зарур шарти. Башоратнинг бошқа турлари (ижтимоий, иқтисодий, техник ва ҳ..) билан боғлиқ бўлиши лозим. Ҳозирги вақтда фаннинг

энг кейинги ютуқлари, замонавий усулларига асосланади. – сиёсий воқеалар ривожининг аниқ истиқболларини белгилаш мақсадида сиёсий воқеалар ва жараёнларни илмий жиҳатдан ўрганиш. Сиёсий башоратнинг хусусиятлари таҳлилчиларнинг тадқиқотлар услубий базасини мунтазам равишда кенгайтириб боришга, бунда турли хил ноанъанавий ёндашувларга, интуицияга, сиёсий ҳуққ-атворнинг индивидуал ва коллектив тажрибасига, тарихдаги ўхшаш воқеалар ва ўткинчи сиёсий натижаларни саралаб олишга доимий эътибор қаратишини тақозо қилади.

Сиёсий бегоналашув – инсонни ўзининг асосий кучи ва фаолият маҳсулларида зўрлик билан ажратиб, уларни инсоннинг ўзига ёт, душман қилиш, кўпинча эса, ўз кучининг қулига айлантиришнинг объектив тарихий асосланган жараёнидир. Руҳий бегоналашиш жараёнини биринчи бўлиб Гегель ўзининг “абсолют рух” концепциясида кўриб чиққан. Ж.-Ж.Руссо бегоналашишни сиёсатнинг таркибий қисми сифатида тушунган. Унинг сиёсий бегоналашиш назариясида шахсдан ҳокимиятни амалга оширишга ва ўз турмушини ўзи бошқаришга бўлган “табiiй ҳуқуқи” ажралиб чиқиши ҳолати давлат, ҳукумат ва вакиллик депутатлиги мавжуд эканлиги далилида кўринади, деган фикр баён қилинган. Руссонинг фикрича, бундай ҳолатнинг моҳиятан сабаби хусусий мулк ижтимоий институтининг юзага келиши ва шу билан боғлиқ ҳолда одамлар ўртасида (шу жумладан сиёсат соҳасида) нотенгликнинг ўсиб боришидир. Сиёсий бегоналашишга барҳам бериш учун, деб ёзган Руссо, аввал бошдан индивидга тегишли бўлган ҳукмронлик вазифаларини қайтаришга қодир бевосита (плебисцитар) демократиянинг давлат шакллариини ўрнатиш керак. Давлатда сиёсий бегоналашиш ҳолати, М.Вебернинг фикрича, ҳаддан зиёд расмийчиликда кўринади. Бироқ, инсондан ҳукмронлик вазифалари ва институтларини бегоналаштириш қийин бўлгани каби сиёсий бегоналашишга ҳам яқин келажакда тўла-тўқис барҳам бериб бўлмайди.

Сиёсий блок – давлатлар, сиёсий партиялар, бошқа ташкилотлар биргаликда ҳаракат қилиш ва қўйилган мақсадларга эришиш учун тузган иттифоқи, битими; иттифоқ.

Сиёсий бошқарув – давлат оммавий ҳокимияти томонидан амалга ошириладиган, ижтимоий муносабатларни тартибга солишнинг асосий шакли. **Бошқарувнинг бошқа шаклларида сиёсий бошқарув барча учун умумийлиги ва устуворлиги билан фарқланади.** Сиёсий бошқарув қуйидаги тузилишга эга: сиёсий қарор қабул қилинади, унинг бажарилиши таъминланади, бажарилиши назорат қилинади; қарор бажарилмаган вазиятда масъул шахслар жазоланади. Сиёсий қарор буйруқ ёки қонун шаклида бўлиши мумкин. Сиёсий қарорлар бажарилиши устидан назорат функциясини давлат аппарати амалга оширади: ижро ва суд ҳокимияти тимсолида у қонун асосида фаолият кўрсатувчи

репрессив институтларга эга. Демократик жамиятларда сиёсий бошқарув давлат ҳокимияти бўлиниши тамойилларига таяниб, ошкоралик асосида олиб борилади. Шунингдек, демократик жамиятда кўпгина жараёнлар сиёсий бошқарув аралашувисиз кечади. Фуқаролик жамияти қамрови қанча кенг бўлса, ҳокимият ва бошқарув шунчалик демократик бўлади. Фуқаролик жамияти заиф ҳолатларда ва иқтисодий-сиёсий жараёнлар етук бўлмаган жамиятларда сиёсий бошқарув каттик қўлликни талаб этади.

Сиёсий география – сиёсий кучларнинг жойлашиши ва ҳудудий уйғунлиги, жамият сиёсий ҳаётига географик омилларнинг таъсири тўғрисидаги фан.

Сиёсий дискриминация– (лот. фарқлаш, ажратиш) ҳуқуқларда камситиш фуқаролар, ижтимоий гуруҳлар, давлат ташкилотлари ҳуқуқларининг бошқа фуқаролар, ижтимоий гуруҳлар, давлатлар ва мавжуд қонунларга нисбатан атайин маҳрум қилиниши ёки чекланиши. У ирқий, миллий мансублигига кўра, иқтисодий аҳволи, сиёсий ёки диний эътиқоди, қайси давлат фуқароси эканлигига қараб амалга ошириши мумкин.

Сиёсий идеал – жамиятнинг сиёсий ва давлат қурилишини ифода қилувчи мукамал намуна; муайян тарихий босқич учун сиёсий субъект онги ва фаолиятининг энг яхши шакли; самарали фаолиятга ундовчи сиёсий кадрият; идеал, омманинг замонавий, намунали талабларига жавоб берувчи инсон сифатида эътироф этилган сиёсий арбоб сиймоси; аҳолининг идеал тасаввурларига мос келадиган норматив, легитим ҳокимият механизми ва бошқа шу кабилар. Сиёсий ҳаётнинг воқелигидан келиб чиққан ҳолда сиёсий идеал ҳаёт воқелигини олдиндан ифодаловчи, оммани, шахсни инсон турмуши ва онгининг энг яхши шакллари вужудга келтириш йўналишида ҳаракат қилишга даъват этувчи омил сифатида хизмат қилади. Худди мана шу хусусиятдан сиёсий идеалнинг башорат қилиш, тартибга солиш, баҳо бериш, амалий фаолият олиб бориш, интегратив, ижтимоийлаштириш ва шу каби бошқа вазифалари келиб чиқади. Сиёсий идеал сиёсий онг ва маданиятнинг ўта муҳим, зарур таркибий қисми бўлиб, бусиз сиёсий онг ва маданият сиёсий субъектлар фикри ва ҳаракатларининг аниқ мақсадга қаратилганлиги хусусиятидан маҳрум бўлади.

Сиёсий жараён– жамият сиёсий тизими шаклланиши, ўзгариши ва фаолият кўрсатишига бевосита таъсир этувчи ижтимоий субъектлар фаолиятининг уйғунлиги. Сиёсий жараён қуйидаги босқичларга эга: манфаатларни белгилаш ва мувофиқлаштириш, фаолият мақсади ва дастурини шакллантириш; сиёсий дастурни муҳокама этиш ва қабул қилиш; одамлар ижтимоий-сиёсий бирлигининг, шахснинг фаолиятида дастурни амалга ошириш, уни рўёбга чиқариш устидан назорат қилиш; натижаларга баҳо бериш,

дастурни рўёбга чиқариш учун жавобгарлик турларини белгилаш, муваффақият ёки муваффақиятсизлик. Сиёсий жараённинг асосий тавсифини ташқи ва ички тавсифга ажратиш мумкин. Ташқи тавсиф жумласига муваққат тавсифлар (яъни, сиёсий тизимлар, партиялар, ташкилотлар ва ҳаракатларнинг юзага келиши ва ривожланиши вақти; улар фаолият юритишининг мунтазамлик ва даврийлик даражаси; мавжуд бўлишнинг узок ёки қисқа давом этиши), шунингдек макон бўйича тавсифлар (марказий ёки маҳаллий; умумдавлат, умуммиллий ёки периферик; жамият ёки айрим сиёсий ташкилотлар турмуш фаолиятининг айрим соҳаларида) киради. Ички тавсиф сиёсий жараён иштирокчилари алоқаларининг сифатига (ҳамкорлик ёки қарши кураш); сиёсий жараён ривожланишининг йўналишларига (прогрессив, регрессив); объектив шарт-шароитлар ва субъектив омилларнинг ролига; воқеалар стихияли ёки онгли равишда юз бераётганлигига дахлдордир.

Сиёсий ижтимоийлашув – индивид жамиятнинг тўлақонли аъзоси сифатида фаолият кўрсатишига имкон берувчи муайян билимлар, меъёрлар, кадриятларни ўзлаштирилиши жараёни. Инсон ўз ҳаёти давомида жамиятдаги ўз мақоми ва ролига кўра ҳулк-атвори, маданий кадриятлар ва меъёрларни ўзлаштиради. Бу жараён унда сиёсий тизимга мослашиш ва муайян функцияларни бажаришга доир сифатлар ва кўникмалар шаклланишига олиб келади. Ана шу жараён ижтимоий фанларда сиёсий ижтимоийлашув дейилади.

Сиёсий имидж – сиёсий етакчи, арбоб ва партиянинг сиймоси бўлиб, у сиймо соҳибининг обрў-эътибори ва нуфузига (рейтингига) таъсир кўрсатган ҳолда жамоатчилик фикри ва онгида юзага келади. Сиёсий имидж жамоатчилик фикрида турли даражаларда мавжуд бўлади, чунончи: оқилона даражада (имидж соҳибининг дастури, нутқи, келтирган далиллари таъсири остида), эмоционал даражада (етакчи (гуруҳ) жамиятнинг специфик асосларини сафарбар этишга қай даражада қодир эканлигига қараб), ҳис қилиш даражасида (сиёсий имидж соҳибининг ташқи қиёфаси, халқ-атвори, одатлари ва бошқалар). Сиёсий имидж, қоида тариқасида, умуман ва яхлит олганда муайян жамиятдаги аҳолининг талаблари ҳамда орзу-истакларига, шахс ва сиёсатнинг роли тўғрисидаги тасаввурларига мос бўлади. Сиёсий имидж турлари муайян сиёсий вазиятга боғлиқ ҳолда ҳар хил бўлади, масалан: “оломондан чиққан одам”, “интеллектуал”, “фош қилувчи”, “курашчи”, “қаттиққўл хўжайин”, “ментор”, прагматист-профессионал” ва бошқа шу кабилар. Сиёсий имиджни яратиш ва омма онгига сингдириш жараёни асосан сиёсий рекламалар қонунларига бўйсунди ва улар орқали белгиланади ҳамда сиёсатчининг (сиёсий гуруҳнинг) жамиятда шуҳрат қозонишига қаратилган бўлади.

Сиёсий имидж яратишнинг мақсадлари: имидж соҳибига сайлов кампаниясида, ўз дастурини рўёбга чиқаришида, аҳолини жамият олдида

турган ижтимоий масалаларни ҳал этишга сафарбар қилиш ва бошқа шу кабиларда ёрдам беришдан иборатдир.

Сиёсий интеграция— (лот. яхлит) муайян сиёсий умумийликка, давлатлар ва жамиятлар барқарор ривожланишига эришиш мақсадида сиёсий кучларнинг давлат ёки давлатлараро тузилмалар, сиёсий институтлар доирасида бирлашиши, қўшилиши; ижтимоий гуруҳлар томонидан сиёсий унсурлар мувозанатини, муайян барқарорлигини тутиб туриш шакли; сиёсий тизим ва унинг таркибий қисмларининг ички ва ташқи емирувчи омиллар (воситалар) га қарши тура олиш қобилияти. Сиёсий интеграциянинг иккита асосий шакли (тури) ажратиб кўрсатилади: давлат ички интеграцияси ва давлатлараро интеграция. Бу интеграциялардан ҳар бирининг ичида бошқа бўғинларининг интегратив жараёнлари юз бериши, улар ўтказилишининг усуллари ва механизмлари мавжуд бўлиши мумкин. Масалан, партиялараро интеграцияни ажратиб кўрсатиш керак. Бундай интеграция янада қудратли, уюшган, жипс ва таъсирчан бошқа бир партиянинг вужудга келишига сабаб бўлиши мумкин. Давлатлараро интеграция ҳозирги дунёда юз бераётган интернационаллашув жараёнини акс эттиради.

Сиёсий интуиция – сиёсий воқеаларга баҳо беришда ва сиёсий қарорлар қабул қилишда дастлабки илмий таҳлил ва асослашларсиз, аввалги сиёсий фаолият тажрибасига суяниб иш кўра олиш қобилияти. Сиёсий интуицияни илмий таҳлил, мантиқ, исботга қарши қўйиб бўлмайди, чунки у ўзига хос фикрлаш усули.

Сиёсий инқилоб – жамиятдаги, хусусан, унинг сиёсий тизими ривожланишидаги кескин сакраш, бир сиёсий тизимдан иккинчисига ўтиш. У мавжуд ижтимоий-сиёсий кучларнинг амалдаги институционал механизмлар доирасидан чиқиши ва очикдан-очик тўкнашиши тарзида кечади. Инқилоб натижасида ҳукмрон ижтимоий–сиёсий гуруҳ сиёсий муносабатдаги мавқеи ва имтиёзларини йўқотади.

Сиёсий ишонч – сиёсий манфаатлар мослашуви, ўхшашлигига асосланган алоҳида шахсларга ҳам, инсонлар жамоасига ҳам хос ижтимоий–руҳий ҳиссиёт ва аҳвол. Айрим сиёсий арбоб ва давлат ёки сиёсий ташкилот сиёсий ишончнинг субъекти ва объекти бўла олади.

Сиёсий иштирок – ижтимоий-сиёсий жамоа аъзоларининг ички сиёсий муносабатлар ва ҳокимият таркибига жалб этилганлиги (муайян босқичда эса — халқаро ҳамжамят муносабатларига ҳам). Сиёсий иштирок тушунчаси демократия концепцияларида, сиёсий модернизация ва сиёсий ривожланиш, сиёсий маданият, сиёсий партиялар доирасида асосий тушунчалардан бири сифатида қўлланади. Сиёсий иштирок субъектларига индивидлар, ижтимоий гуруҳлар ва қатламлар киради. Кўлами жиҳатидан сиёсий иштирок: маҳаллий;

минтақавий; умумдават; халқаро сиёсат даражасида амалга оширилади. Сиёсий иштирок тўғридан-тўғри (бевосита) ва бавосита амалга оширилиши мумкин; умумий ва чекланган; ихтиёрий ва мажбурий; анъанавий, фаол ва пассив, легитим ва нелегитим, қонуний ва қонунга ҳилоф бўлиши мумкин.

Сиёсий иштирок шаклларига ахборот қабул қилиш ва узатиш; сиёсат ва давлат арбоблари, ҳамда ташкилотлари билан мулоқот; сайлов ва бошқа сиёсий кампанияларда иштирок; намоёнликларда, сиёсий иш ташлашларда, оммавий норозилик ҳаракатларида, озодлик урушлари ва инқилобларда иштирок; бошқарув ва ўз-ўзини бошқарувда иштирок; қонунлар яратиш, уларни ҳимоя қилиш ва уларга амал қилишда иштирок; сиёсий партиялар ва ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар фаолиятида иштирок киради.

Сиёсий иштирок қуйидаги вазифаларни бажаради: турли манфаатлар, талаблар, умидларни ифодалаш, мувофиқлаштириш, амалга ошириш; сиёсатчилар ва бошқарув аппарати ходимларини танлаш, улар фаолиятини назорат этиш; бошқарувга доир қарорлар ва сиёсат йўналишини белгилашга аҳолини жалб этиш; сиёсий ижтимоийлашув; ихтилофларни олдини олиш ва бартараф этиш; бюрократия билан курашиш, фуқароларни сиёсат ва бошқарувдан бегоналашувига қарши кураш.

Сиёсий ихтилоф – ҳокимият муносабатлари тизимидаги ўрни ва ролига кўра қарама - қарши сиёсий манфаатлар, кадриятлар, қарашлар, мақсадларга эга субъектларнинг курашидир. Сиёсий ихтилоф тушунчаси давлат ҳокимияти институтларида ва бошқарувда таъсирга эга бўлиш, ижтимоий аҳамиятга эга қарорларни қабул қилишда иштирок этиш, манбаларни тақсимлашда қатнашиш, ўз манфаатлари яққа ҳокимлиги ва уларни барчанинг манфаати тарзида тақдим этишга интилиш учун бир ижтимоий кучларнинг бошқалари билан курашини англатади. Сиёсий ихтилоф — сиёсий субъектларнинг сиёсий мафаатлари, кадриятлари, қарашлари билан белгиланган тўқнашувлари, курашлари тарзида намоён бўлади. Сиёсий ихтилоф, бошқа ҳар қандай ихтилоф сингари, одамлар ўртасидаги ижтимоий муносабатларнинг муайян кўриниши сифатида, биринчидан, жамиятдаги сиёсий ҳокимият ва унинг амал қилиши борасида вужудга келади; иккинчидан, унда айрим индивидлар эмас, ижтимоий гуруҳлар, минглаб ва миллионларлан иборат омма ўз мафаатлари билан иштирок этади; учинчидан, сиёсий ихтилоф ижтимоий аҳамиятга эга, унинг натижалари, одатда ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида намоён бўлади. Сиёсий ихтилофларнинг уч асосий тури ажратиб кўрсатилади: **Манфаатлар ихтилофи**: иқтисодий ривожланган мамлакатлар, барқарор давлатларда кўпроқ учрайди. Иқтисодий "патир" ни бўлиш атрофидаги савдо бу ерда сиёсий қоида бўлиб қолган (солиқлар миқдори, ижтимоий таъминот ҳажми в.ҳ. учун кураш). Ихтилофнинг бу тури тез ечимини топади. **Кадриятлар ихтилофи**:

ривожланаётган давлатлар учун хос. Уларни ҳал қилиш учун кўпроқ ҳаракат талаб этилади. **Идентификацион ихтилоф** ўзини жамият (давлат) билан, муайян гуруҳ (этник, диний, тил) билан монандлигини устун қўювчи жамиятлар учун хос. Ирқлар ўртасида, этник ёки тил қарама - қаршилиги мавжуд ҳолларда вужудга келади. Иштирокчиларига кўра сиёсий ихтилоф давлатлараро (субъектлари – ҳокимият шаҳобчалари, сиёсий партиялари в.х.), регионал (худудий) (субъектлари – худудий сиёсий кучлар), маҳаллий бўлиши мумкин.

Сиёсий етакчи – халқ ёки бирон ижтимоий гуруҳ манфаатларини тўла ифодаловчи ва ҳимоя қилувчи, сиёсий арбобга зарур сифатлар йиғиндисига эга шахс. Сиёсий етакчилик – сиёсат соҳасида биргаликда ҳаракат қилиш турларидан бири бўлиб, бунда битта шахс бошқа одамларни биргаликда фаолият кўрсатиш мақсадида уюштиради ва улар фаолиятини йўналтириб боради. Етакчининг бошловчилик вазифалари жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин: мақсад, дастур ва идеални илгари суриш; уларни амалга ошириш воситаларини аниқлаш ва гуруҳ (жамият) фаолиятини уйғунлаштириш; гуруҳни (жамиятни) ўзининг далил-асосларига мойил қилиш; гуруҳнинг бирлиги ва уни сақлаб қолиш тўғрисида қайғуриш; гуруҳ ичида муносабатларни тартибга солиб бориш (“арбитраж”); ички ва ташқи алоқаларда гуруҳ номидан вакиллик қилиш; жамият учун муҳим бўлган вазифаларни ҳаракатларнинг аниқ дастурига айлантириш ва б. Сиёсий етакчилик пайдо бўлишининг сабаблари тўғрисидаги тасаввурлар турлича: доминант иштиёқ (“пассионарлик”, Л.Н.Гумилев); шахс ўзига-ўзи паст баҳо беришининг ифодаси ва бунинг ўрнини тўлақонли бўлмаган ички уйғунлик воситасида тўлдиришга интилиш (Лассуэл); диний-мифологик тусдаги мафкуралар – “оллоҳ марҳамати” (харизма); “ҳокимиятга бўлган инстинктив хоҳиш-ирода (Ф.Ницше); онгсиз фрейдизм даражасидаги турткилар; марксизмдаги – объектив социал-иқтисодий сабаблар комплекси ва б. Сиёсий етакчиликнинг ижтимоий роли сиёсий режим тури ва тарихий даврга қараб турлича бўлади: етакчи – давлат ҳокимияти иерархиясида олий амалдор ва менеджер (Ғарб демократияларида); етакчи-устоз (қадимги даврда); тоталитар давлатларда ва қадимий жамиятларда дохий (харизматик етакчи) ва б. Бундан ташқари сиёсий етакчилик курашчи, новатор, “миллат отаси”, “камситилган ва ҳақорат қилинганлар”нинг адолатли ҳимоячиси, “мафтункор йигит” каби ижтимоий сиймоларнинг кенг кўламига эга бўлади.

Сиёсий концепция (лот. *conceptio* – идрок этиш, у ёки бу ҳодисага нисбатан қарашлар тизими; ҳодисаларни ўрганиш, англаш усули; олим, санъаткор, ёзувчининг умумий мақсади) - сиёсий онгнинг шакли ёки даражаси бўлиб, унда сиёсий ҳаётдаги қандайдир бир жараённинг метафизик асоси

берилади. Сиёсий концепцияда сиёсий соҳанинг назарий асоси ҳамда уни сиёсий тизимда ва умуман жамиятда амалга оширишнинг тўғрилиги каби жиҳатлар; концептуал асосдан келиб чиқадиган кадриятлар ва сиёсий оқибатлар тизимини расмийлаштириш; сиёсий воқеликда мафкуравий ғояларни рўёбга чиқаришни режалаштириш ва мушоҳада қилиш усуллари; ғояларнинг муайян тизимини амалга жорий этиш имконини берадиган сиёсий механизмлар ва институтларни тайёрлаш ўз ифодасини топади.

Сиёсий кураш – сиёсий субъектлар манфаатларининг муайян сиёсий натижаларга эришиш йўлида қарама-қаршилиги ҳолати. Сиёсий кураш шакллари турлича: манфаатлар тўқнашуви муросасиз тус олганида ва томонлар радикал чоралар ва воситалар ёрдамида жамиятда туб ўзгаришлар содир этишни мақсад қилиб қўйганларида у инқилобий тус олади. Бундай кураш “ўйин қоидалари” нинг қўпол бузилиши, натижаларни аввалдан башорат қилиб бўлмаслик муҳотида, фуқаролар учун оғир оқибатлар билан кечади. Ижтимоий-сиёсий субъектларнинг манфаатлари босқичма-босқич, зўрликка таянмасдан, консенсус воситасида амалга оширилганида сиёсий кураш ислохотчилик табиатига эга бўлади. Унинг оқибатларини олдиндан кўра билиш осон. Сиёсий инкирозлар, урушлар, кўзғолонлар, фитналар, исёнлар ҳам сиёсий кураш шаклларидир. Сиёсий кураш сиёсий партиялар ўртасида ўз электоратини кенгайтириш учун, сиёсий етакчилар ўртасида таъсир доирасини кенгайтириш учун, қонунчилик ва ижро органлари вакиллари ўртасида ҳокимиятга доир ваколатларини кенгайтириш учун ва ҳ. олиб борилиши мумкин. Сиёсий кураш партия ичида, давлат ичида, давлатлар ўртасида ва бошқа ўхшаш ҳолларда ҳам кечиши мумкин.

Сиёсий кучлар баланси – (фран. *balance* - торози) – жамият ва давлат сиёсий ҳаётида тез ўзгарувчан сиёсий кучларнинг нисбати ёки мувозанатини тавсифловчи кўрсаткичлар тизими. Негаки, сиёсий кучлар ҳар хил, кўп бўғинли бўлиб, сиёсий муносабатларда ҳам вертикал йўналишда, ҳам горизонтал йўналишда ҳаракат қилади, гоҳ улар ўзаро муносабатлари кўрсаткичларининг муайян тизимини аниқлаш жуда мушкул. Улар ўртасидаги балансни аниқлаш ва қайд қилишга объектив ҳамда субъектив тусдаги жуда кўп омиллар бевосита ва билвосита таъсир кўрсатади. Масалан, сиёсий партия ташкилий, ғоявий-сиёсий, фаолият кўлами, маданий-маърифий ва бошқа элементлари билан тавсифланади. Уларда партиянинг ташкилий жиҳатдан қай даражада ривожланганлиги, унда қарор топган анъаналар, нормалар, партия ичидаги ва партиялараро муносабатлардаги маданият, партия етакчисининг нуфузи, асосий мақсадлар ҳамда уларга эришиш усуллари умумийлиги туфайли бирлашган одамларнинг партия масалалари ва социал масалалардаги умумий манфаатлари, партия ҳамжамятининг етакчилари, улар ёрдамчилари ва асосий омма,

электорат ўртасидаги муносабатлар характери ва бошқа шу кабилар кўзга ташланади. Ҳар бир партия элементларининг жамлама тавсифидан келиб чиққан ҳолда сиёсий ҳаётнинг ҳар бир муайян босқичидаги партиявий-сиёсий кучларнинг баланси чиқарилади. Ушбу баланс жуда ўзгарувчан, мунтазам ҳаракатда бўлишига қарамай сиёсий, сайлов технологиялари учун айниқса аҳамиятлидир.

Сиёсий маданият - тарихан шаклланган, нисбатан барқарор қадриятлар, кўрсатмалар, этиқодлар, тасаввурлар, ҳуқ-атвор моделлари тизими бўлиб сиёсий жараён субъектларининг бевосита фаолиятларида намоён бўлади ва сиёсий ҳаётнинг узвийлигини таъминлайди. Жамият ўзини маданият орқали англайди ва маданият орқали намоён этади. Маданият ижтимоий ҳаётнинг бир алоҳида соҳасига жамланмаган, у бутун жамият ҳаётини қамрайди. Сиёсий маданият маданиятнинг узвий бир қисми ва бу тушунча сиёсат билан ижтимоий онгнинг бирлигини акс эттиради. Сиёсий маданият соҳасини жамият сиёсий ҳаёти, ҳокимият ва бошқарувга алоқадор барча нарсалар, сиёсатнинг бошқа соҳалар билан муносабатлари ташкил этади. Натижада сиёсий маданиятни жамият сиёсий тизимининг асосий элементларидан бири сифатида тавсифлаш мумкин. Фанга атамани немис файласўфи И.Гердер, сиёсий фанга эса америкалик сиёсатшунос Г.Алмонд киритган. Бу соҳада муҳим тадқиқотлар ўтказган яна бир олим Р.Инглхартдир. Г.Алмонд Г.Пауэлл билан биргаликда сиёсий маданиятга берган таърифи қуйидагича: “Сиёсий маданият муайян сиёсий тизим қатнашчиларининг индивидуал нуқтаи назарлари ва тасаввурларининг бирлигидир”. Сиёсий маданият бир қанча функцияларни бажаради: билиш – у фуқароларда зарур ижтимоий-сиёсий билимни шакллантиради, аҳолининг сиёсий таълимини амалга оширади; интегратив – мавжуд сиёсий тизим доирасида кўпчилик эътироф этган қадриятлар асосида миллий келишувни шакллантиради, сиёсий муносабатларни барқарорлаштиради; коммуникатив - сиёсий жараён иштирокчилари ўртасида мулоқотни, шунингдек сиёсий қадриятлар, кўрсатмалар, этиқодлар, тасаввурлар, ҳуқ-атвор моделларини авлоддан авлодга узатилиши ва сиёсий тажрибани таъминланишини таъминлайди; регулятив - ижтимоий онгда зарур сиёсий қадриятлар, кўрсатмалар, этиқодлар, тасаввурлар, ҳуқ-атвор моделларини шакллантиради; тарбиявий – инсонни сиёсатнинг фаол субъекти сифатида шакллантиради, фуқароларни сиёсий ижтимоийлашувини таъминлайди.

Сиёсий манфаат - ҳокимият билан боғлиқ, субъект (объект) ҳаётининг ижтимоий (моддий, миллий, сиёсий) шароитларини ўзгартириш (сақлаб қолиш) асосидаги онгли (англанган) эҳтиёж. Сиёсий манфаат ички англанган сиёсий фаолият асоси бўлиб, у сиёсий субъектларни муайян сиёсий мақсадларни

қўйишга ва уларни амалга ошириш учун муайян сиёсий ҳаракатларга ундайди. Сиёсий аҳамиятга эга гуруҳий манфаатларнинг қуйидаги турлари ажратилади: синфлар, ижтимоий қатламлар манфаати; миллий манфаатлар; регионал гуруҳлар ва маҳаллий жамоалар манфаати; демографик гуруҳлар манфаати; диний гуруҳлар манфаати (уруш фаҳрийлари, эмигрантлар сингари унчалик барқарор бўлмаган субъектлар ҳам мавжуд). Сиёсий манфаат **объекти** - сиёсий ҳокимият ва ҳокимиятга доир муносабатлар, сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш механизмлари, усуллари, партиялар, ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар, жамоат ташкилотлари, лобби гуруҳлари, сиёсий элиталар ва сиёсий етакчилар. Сиёсий манфаатлар сиёсатда бир қанча муҳим вазифаларни бажаради: сиёсий манфаатларда гуруҳларнинг энг муҳим эҳтиёжлари акс этади; улар сиёсий фаолият йўналишини акс эттиради; улар сиёсий фаолият натижаларини баҳолаш имконини беради; сиёсий қарорлар мазмунини белгилайди; жамиятдаги мафкуравий майлларни акс эттиради. Сиёсий манфаат қуйидаги механизмлар воситасида амалиётга айланади: ҳокимият ва унинг тузилмаларининг фаолияти натижасида; партиялар, фуқаролик жамияти институтлари фаолияти натижасида; оммавий сиёсий кучлар босими натижасида. Манфаатларнинг сиёсатда ҳаракати уч асосий босқични ташкил этади: манфаатлар артикуляцияси, манфаатлар агрегацияси, сиёсий қарорлар қабул қилиш жараёни.

Сиёсий маркетинг (ингл. *marketing* – бозор, сотиш - бозор қоидаларини билиш, уларга мослашиш ва унга таъсир қилишнинг замонавий усуллари қўллаш) – одамлар онги ва хулқ-атвориға, уларнинг бирлашмалари ва ташкилотларига аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда таъсир кўрсатиш тизими бўлиб, у сиёсий ва фуқаровий эркинликлар шароитида одамларда, уларнинг бирлашмалари ва ташкилотларида сиёсий муносабатларнинг амалдаги субъекти учун нафли бўлган манфаатлар ва эҳтиёжларни шакллантириш имконини беради.

Мазкур тизим сиёсий назарияларни, сиёсий муҳитни ўрганишнинг услублари, йўллари ва усуллари, шунингдек фуқароларнинг хулқ-атвориға таъсир кўрсатиши мумкин бўлган талабларни шакллантириш йўллари ўз ичига олади.

Сиёсий маркетинг сиёсий қарашлари, қизиқишлари, эътиқодлари ҳар хил бўлган одамлардаги турли-туманликни ҳисобга олишга асосланади.

Ҳозирги замон шароитларида маркетинг таъминотиға эга бўлмаса, етакчиликка даъвогар бўлган ҳар қандай шахс муваффақиятсизликка маҳкумдир. Сайлов инженерияси ёки сайлов технологияси сиёсий маркетинг турларидан ҳисобланади. Ушбу атама орқали илмий-тадқиқотлар йўналиши

белгилаб берилади. Бундай тадқиқотлар доирасида сайлов кампанияларини ташкил этиш ва ўтказиш муаммолари ўрганилади.

Сиёсатни ҳам товар сифатида талқин этуқчи концепцияларга кўра сиёсий маркетинг сиёсий товарни бозорда таклиф этишнинг самарадор усуллари аниқлаш билан шуғулланади. Сиёсий товар сифатида сиёсий ҳокимият, сиёсий ғоялар, ташкилотлар, шиорлар, эътиқодлар, сиёсатчиларнинг ўзлари, яъни нафақат индивидуал, балки оммавий тарзда одамлар ўртасида сиёсий айрибош предмети бўлган ҳамма нарса намоён бўлиши мумкин.

Сиёсий масъулият – сиёсатдонларнинг ўз мафкуралари ва сиёсий амалиёти сиёсий жараён кўламини кенгайтиришга мос келишига бўлган интилиши, ҳокимият вакиллариининг қонунийликка риоя этиши. Сиёсий масъулият тузилишида бир неча бўғинни ажратиб кўрсатиш мумкин. Масъулият сиёсатдонлар, биринчи навбатда, элита ваъдалари уларнинг амалий ишларига мос келишини тақозо қилади. Жаҳон сиёсат майдонида популизм, яъни омманинг қулоғига ёқадиган ваъзхонлик пайдо бўлди. Сиёсий дабдабабозлик, сафсатабозлик, алдоқчилик ва бошқа шу кабилар ҳам ана шу ваъзхонлик кўринишлари ҳисобланади. Бундай салбий кўринишларнинг ҳаммаси ҳам сиёсатдонларнинг у ёки бу даражада масъулиятсизлигидан дарак беради. Сиёсий муҳолифат фаолиятининг мазмуни ва шакллари сиёсий масъулиятнинг муҳим жихати сифатида намоён бўлади. Муҳолифатнинг саъй-ҳаракатлари доимо мавжуд ижтимоий-сиёсий вазиятни ўзгартиришга қаратилади. Харобага айлантуриш кучига эга бўлган ҳатти-ҳаракатлар жамиятга катта зиён етказиб, уни тўғри йўлдан чалғитиши мумкин. Расмий муҳолифат ҳам масъулиятсизлик борасида ўз манфаатини кўзловчи элитадан қолишмайди. Танг вазиятларда муҳолифатнинг масъулиятсизлиги айниқса катта зиён етказади. Халқнинг, электоратнинг масъулияти катта аҳамиятга моликдир. Бинобарин, бу Ватан олдидаги, жамиятни сақлаб қолиш йўлидаги масъулиятдир.

Сиёсий менежмент – давлат сиёсатини самарали ташкил этиш ва самарали бошқарувга оид фан.

Сиёсий меъёр – сиёсат субъекти эътироф этган ва амалда риоя қилувчи наъмуна, қоида, фаолият тамойили, тегишли сиёсий маданият кадриятларига мувофиқ индивидлар ва ижтимоий гуруҳларнинг сиёсий фаолиятини тартибга солувчи, жамиятда сиёсий тизимнинг барқарорлиги ва бирлигини мустаҳкамловчи сиёсий хулқ-атвор қоидалари, кутилаётган натижалар ва мезонлар, таъқиқлар ва тартибга солиш воситалари. Улар расмий-норасмий; оғзаки-ёзма; ошкора-яширин; универсал-хусусий бўлиши мумкин. Белгиланган тартибда қабул қилинган, қоғозда қайд этилган ва сиёсий субъектлар учун мажбурий бўлган сиёсий меъёрлар айнаи вақтда ҳуқуқий меъёрлар ҳамдир.

Сиёсий меъёрларни сиёсатдаги “ўйин қоидалари” сифатида тасаввур қилиш мумкин.

Сиёсий монополия – жамият сиёсий ташкилотининг, сиёсий ҳокимиятнинг шакли бўлиб, унда бошқарувнинг бутун тизими сиёсатнинг ягона субъектига тегишли бўлади. Монопол ҳокимият битта одам қўлида мужассам бўлиши мумкин. Монопол ҳокимият қадимги Шарқнинг мустабид тузумларига, Европа феодализмининг абсолютизмга, XX аср тоталитаризмга, турли хил шаклдаги империялар ва бошқа шу кабиларга хосдир. Ҳокимият жамиятдаги бошқа гуруҳларга қарама-қарши мақсад ва манфаатларга эга бўлган одамлар томонидан амалга оширилганида у олигопол, корпоратив шаклга эга бўлади. Ҳокимиятни иқтисодий жиҳатдан ҳукмрон синф номидан амалга ошириш синфий ҳокимиятни келтириб чиқаради. Монополистик ҳокимиятнинг моҳияти шундан иборатки, субъект ҳокимиятнинг барча асосий вазифаларини мустақил амалга оширади, яъни битта субъектнинг ўзи ҳам қонун чиқарувчи, ҳам ижро қилувчи ҳокимият раҳбари ва ҳам одил судловни амалга оширувчи бўлади. Сиёсий тизимнинг қолган барча субъектлари ҳокимиятни амалга ошираётган субъектнинг фуқаролари ва қароллари бўлади.

Сиёсий муассаса – жамиятнинг сиёсий ва бошқа соҳалари фаолиятини таъминловчи бошқарув органлари, ташкилотлари, идоралари.

Сиёсий муносабатлар - одамларнинг сиёсий соҳада, давлат ишларида иштироки давомида, сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш ёки шу билан боғлиқ тарзда шаклланувчи ижтимоий ўзаро алоқалар шакли. Одамлар ўзларининг индивидуал, гуруҳий ёки умумий манфаатларини амалга оширишлари, давлат воситалари, механизмлари ва ресурсларидан фойдаланишлари жараёнида сиёсий муносабатлар вужудга келади. Ҳар қандай ижтимоий муаммо агар у ижтимоий гуруҳ ёки бутун жамият манфаати билан боғлиқ бўлса ва давлат аралашувини тақозо этса – сиёсий табиатга эга бўлади. Уларнинг ичида: а) синфлар, ижтимоий гуруҳлар, қатламлар ичидаги муносабат; б) бошқарув органлари фаолияти натижасида вужудга келувчи вертикал муносабатлар; с) сиёсий ташкилотлар ва муассасалар ўртасида вужудга келувчи горизонтал муносабатлар ажратилади. Сиёсий муносабатлар мавжуд бўлиш даражасига қараб: маҳаллий, минтақавий, миллий, халқаро, глобал, ташқи сиёсий ва ички сиёсий муносабатлар кўринишида бўлади. Ўзининг намоён бўлиш механизмига қараб, сиёсий муносабатлар стихияли ва онгли муносабатларга бўлинади.

Сиёсий мунозара – турли нуқтаи назарлар ойдинлашувига олиб келувчи баҳс, муаммоли масалани муҳокама қилиб кўриб чиқиш.

Сиёсий муҳолифот – бир сиёсий қарашлар, ғоялар ва ҳаракатларни бошқа сиёсий қарашлар, ғоялар ва ҳаракатларга қарши қўйиш усули. Муҳолифот сиёсатда сиёсий ҳукмронликнинг турли даражаларида, давлат ва

партия ҳокимиятининг турли кўринишларида, улардан ҳар бирининг ичида амалга оширилиши мумкин. Парламент муҳолифоти алоҳида ўринга эга бўлиб, қоида тариқасида, партия мезонлари, фракциялар бўйича вужудга келади, унинг сиёсий қарашлари ва эътиқоди расмий ҳукуматнинг сиёсий қарашлари, эътиқодидан бирмунча ажралиб туриши мумкин.

Сиёсий муҳолифот реал ва нореал, мўътадил ва радикал, амалий ва деструктив, утопик ва реалистик, демократик ва ғайридемократик ҳамда шу каби бошқа тусларга эга бўлиши мумкин. Қандай тусда бўлишидан қатъи назар, муҳолифот жамият ва давлатда расмий нуқтаи назардан, мавқедан, фаолият дастуридан бошқача бўлган нуқтаи назар, мавқе, ҳаракат дастури мавжудлигининг далолатидир. Уларни албатта инобатга олиш, агар амалий мазмунга эга бўлса, албатта, улардан ишда фойдаланиш ва уларни бажариш лозим. Бинобарин, муҳолифот ҳукмрон партияга, давлат ҳокимияти тузилмаларига ўз камчиликларини кўриш имконини беради.

Сиёсий муҳолифот жамият сиёсий турмушининг зарур ва мақбул элементидир. Муҳолифот, агар амалий асосга эга бўлса, фикрлар ва ҳаракатлар ошкоралигига кўмаклашади. Деструктив муҳолифот эса, аксинча, танқидбозлик, қулоққа ёқадиган ваъзхонлик билан шуғулланиб, ҳокимият фаолиятига ҳалакит қилади.

Демократик ҳуқуқий жамият ва давлатда сиёсий муҳолифот асосга эгадир, негаки унинг фаолияти одамлар ижтимоий бирлигининг ҳуқуқи ва маданиятига, реал манфаатларига асосланади.

Сиёсий мулоқот - субъектларнинг ўз сиёсий қарашларини, фикр-мулоҳазаларини, баҳоларини, сиёсий тафаккур усулларини ошкора баён қилиш усули. Сиёсий мулоқот жараёнида субъектлар ўртасида келишувга эришилади, сиёсий фаолиятнинг дастури ва механизмлари ишлаб чиқилади. Сиёсий мулоқот демократик сиёсий тизим ривожланишининг белгиловчи шартидир, негаки у жамиятнинг кўппартиявийлик тизимини акс эттиради. Сиёсий мулоқотнинг қуйидаги асосий шакллари ажратиб кўрсатилади: 1) муайян масала юзасидан тортишув – ҳар қандай сиёсий муаммо юзасидан қарама-қарши фикрларнинг кескин, ошкора кураши; 2) мунозара – сиёсий муаммолар бўйича фикр алмашув, мунозара жараёнида сиёсий келишувга, консенсусга эришиш учун асослар қидириш.

Сиёсий муносабатларнинг субъекти ва объекти – сиёсий жараён иштирокчилари.

Субъект - фаолият, ҳаракатнинг фаол томони. Сиёсий фаолиятда бевосита ва у ёки бу даражада онгли иштирок этувчи шахслар, ижтимоий гуруҳлар, қатламлар, ташкилотлар, онгли ва шунга кўра англаб олинган, мақсадли фаолиятга қодир амалий фаолият эгалари субъект бўла олади. Субъект бир

қанча сифатларга эга бўлади: ирода, масъулиятни зиммасига ола билиш, малакавийлик, ресурсларга эгалик, авторитет, интизом, онглилик, шу жумладан ўз-ўзини англаганлик, аниқ мақсадга ва уни амалга ошириш қобилиятига эга бўлиш. Сиёсатда субъект сифатида алоҳида индивидлар ҳам, турли гуруҳлар, ташкилотлар ҳам қаралади.

Объект – 1) ташқи дунё, воқелик, киши, субъект онгидан ташқарида ва ундан мустақил мавжуд бўлган нарса; 2) киши билишга интилган ва ўз фаолиятини шунга қаратган ҳодиса. Сиёсатда объект сифатида сиёсий муносабатлар, сиёсий тизим ва унинг институлари, сиёсий жараёнга жалб этилган ижтимоий гуруҳлар ва индивидлар қаралади. Сиёсий муносабатларнинг субъекти ва объекти ўзаро ўрин алмашинади: институт ёки ижтимоий гуруҳ бир вақтнинг ўзида ҳам субъект ҳам объект бўла олади. Улар бир-бирини фаолиятини белгилаб, чеклаб, ўзгартира олади. Сиёсий фаолиятда субъект-объект ва субъект-субъект муносабатлари ажратилади.

Сиёсий онг – ижтимоий онг шаклларида бири бўлиб, реал сиёсий муносабатларни акс эттирувчи ижтимоий ҳиссиётлар, тасаввурлар, қарашлар бирлигидир. Сиёсий онг шахснинг сиёсий соҳада фаолият кўрсатиши, мавжудлигини таъминловчи маънавий тизилмаларнинг бирлиги, унинг сиёсатда ўзига хос вазифаларини бажара олиши, бошқарув органлари билан мулоқот қила олиши, ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда маъсулиятни ҳис қила билиши ва ҳ.к.ларни белгилайди. Сиёсий онг инсон ўзининг бирор гуруҳга мансуб эканлигини идрок этиши, ҳокимият билан боғлиқ ҳодисаларга муносабатининг аниқ-равшанлиги, ўзининг бирор сиёсий йўналишига мансублигини англаши (масалан, либерализмга, консерватизмга ва ҳ.) асосида шаклланади. Шахс сиёсий онги сиёсий воқеълик тўғрисида инсон онгида мавжуд тасаввурлар, баҳолар, ҳиссий образлардан таркиб топади. Г.Алмонд ва С.Вербага кўра сиёсатни англашнинг уч усули ажратилади: когнитив – яъни тизимни, унинг амал қилиш қоидаларини, муаммо ва зиддиятларини англаш; ҳиссий, яъни сиёсий воқеъликни ижобий ёки салбий ҳиссиётлар кўринишида қабул қилиш; баҳоловчи, яъни сиёсий фаолият мақсадлари, натижалари ва оқибатлари тўғрисидаги фикрлар билдириш.

Сиёсий олигополия – давлатдаги кам сонли, муайян гуруҳга кирувчи одамлар манфаатлари йўлида халққа нисбатан амалга ошириладиган ҳокимият шакли. Олигополия ҳукмрон тузилмалар монополизмидан ва демократик ҳокимиятдан фарқ қилади. Олигополия ҳокимиятни узурпация қилишга, у ёки бу баҳона остида ҳаддан ташқари кўп ҳуқуқларни қўлга киритишга асосланади. Олигополия, қоида тариқасида, ҳокимият тўнтаришлари, ҳокимиятни ноқонуний, экстремистик тарзда эгаллаб олиш ёки сиёсий тизимларни ўзгартиришга, ўз умрини ўтаб бўлган тизимлар қайтарилишига олиб келишга

кўмаклашадиган сиёсий режимлар вақтида шаклланади. Тарихда жуда кўп турдаги зўравонликка асосланган диктатуралар (“банан” республикалари, хунталар ва бошқа шу кабилар), фашистик ва тоталитар режимлар маълум.

Сиёсий платформа - бирор сиёсий партия, ташкилот, гуруҳ илгари сураётган дастур, вазифалар, талаблар, мақсадлар, муайян концептуал асосга таянадиган умумий сиёсий мавқе. Сиёсий платформа таянадиган назария ёки ижтимоий-сиёсий таълимот, одатда, яхлит, универсал тусга эга бўлиб, бир қанча турли ички жиҳатларни ўзида қамраб олади. Платформалар асосида йирик сиёсий йўналишлар ривожланиб, кўплаб партиялар юзага келишига сабаб бўлади. Мазкур партиялар ўз олдига қўйган мақсадга мувофиқ платформаларни конкретлаштирадилар.

Мисол тариқасида ҳозирги замон Ғарб цивилизацияси доирасида XIX – XX асрлар сиёсий назарияси ва амалиётида таркиб топган бир қатор платформаларни ажратиб кўрсатиш мумкин, булар: консерватив, либерал ва радикал платформалар (қаралсин: Консерватизм; Либерализм; Сиёсий радикализм).

Сиёсий психология – политологиянинг жамият сиёсий ҳаётидаги руҳият билан боғлиқ жиҳатларини (кайфият, фикр, ҳиссиёт, қадриятлар, стереотиплар ва ҳ.к.) ўрганувчи соҳаси. Улар миллатлар, синфлар, ижтимоий гуруҳлар, ҳукуматлар, шахслар сиёсий онги даражасида шаклланади ва муайян сиёсий фаолиятда намоён бўлади. Сиёсий психология - политология ва психология фанлари чегарасида шаклланган ва амал қилувчи замонавий интегратив фан йўналишларидан бири. Сиёсий психология соҳасини таърифлашда иккита ёндашувни ажратиб кўрсатиш мумкин. Биринчи ёндашув сиёсатчилар (сиёсий етакчилар, фаоллар, партия аъзолари, парламентарийлар) психологияси, яъни сиёсий фаолият сифатида талқин қилинади. Бу маънода у шахс психологиясига яқинлашиб, амалий бўлимлар, масалан, сиёсий қарорлар қабул қилишнинг мақбул усуллари ишлаб чиқиш биринчи ўринга чиқиб олади. Иккинчи ёндашув у ёки бу тарзда сиёсатга таъсир кўрсатувчи барча руҳий жараёнларни ўрганиш тарзида тушунилади. Бундай тушунишда сиёсатнинг жамиятдаги роли ва ўрнини, унинг йўналтирувчи сабаблари ва манфаатларини, жамиятга таъсири ва бошқа шу кабиларни ўрганишга ҳаракат қилинади. Сиёсий психология сиёсий муносабатларнинг психологик жиҳатлари ва индивидуал ҳамда коллектив субъектлар сиёсий фаолиятининг турларини, жамият ва давлат сиёсий ҳаётининг психологик жиҳатларини ўрганади. Сиёсий психологиянинг тўртта асосий муаммолар доираси ажратиб кўрсатилади: сиёсий етакчи; кичик гуруҳлар; катта гуруҳлар ва ижтимоий қатламлар; омма ва оммавий кайфият. Сиёсий воқеликнинг одам онгида психологик акс этиши субъектларнинг баҳолаш мушоҳадаси, қайғуриши, эътиқоди, қатъий қоидалари

кўринишида бевосита қайд этилади. Шунга қараб, сиёсий онгнинг ҳолати, субъектнинг сиёсий жараёнларга, сиёсий ҳокимиятга нисбатан муносабати, унинг сабаблари, кадрият йўналишлари ва сиёсий ҳаётнинг бошқа психологик аломатлари тўғрисида фикр юритиш мумкин. Бошқа томондан олганда, сиёсий ҳокимият халқ онги ва маданиятига таъсир кўрсатишнинг кўпгина психологик механизмларига эга. Сиёсий механизмларни билишнинг шакллари ва усуллари катта назарий ҳамда амалий аҳамиятга эгадир.

Сиёсий плюрализм— (лот. кўплик) сиёсатда қарашлар, ғоялар, муносабатлар, ташкилотлар хилма-хиллиги.

Сиёсий рақобат – бирор мақсадга эришишдан манфаатдор шахслар, гуруҳлар, партиялар ўртасидаги сиёсатнинг қандайдир соҳаси бўйича мусобақа, беллашув, тўқнашув.

Сиёсий раҳбарлик – ҳокимиятни амалга ошириш механизмларидан бири. Жамият учун муҳим қарорлар ишлаб чиқиш ва қабул қилиш, унинг мақсадлари, вазифалари, истиқболларини аниқлаш билан боғлиқ фаолият.

Сиёсий реализм мактаби – халқаро муносабатларни ўрганишнинг ўз концептуал аппарати, категорияларига, жаҳон ишларига доир ўз тушунчалари ва танқидий ёндашувларига эга бўлган илмий методология. Чикаго университетининг профессори Ганс Моргентау сиёсий реализм мактабининг бош назариётчиси ҳисобланади. Моргентау университетда 20 йил давомида Ташқи ва ҳарбий сиёсатни ўрганиш марказига бошчилик қилган. “Моргентау мактаби” АҚШ ташқи сиёсати соҳасидаги барча томонидан эътироф этилган манбага, назариёт ва амалиётнинг ягона мужассамига айланди. Ж.Кеннан, К.Томпсон, Р.Страус-Хюпе, Ч.Йост. Ж.Болл. С.Браун, З.Бжезинский, У.Ростоу, Ю.Ростоу, С.Хантингтон ва бошқалар мазкур мактаб вакиллари ҳисобланади. Н.Макиавелли ва Т.Гоббс каби олимлар сиёсий реализмнинг назарий ўтмишдошларидир. “Реалистлар” ахлоқ ва сиёсатни бир-биридан ажратиш таклифини киритган протестантизм назариётчиси Р.Нибурни; халқаро муносабатлар тарихига “миллий манфаатлар” нуқтаи назаридан қараган тарихчи Ч.Бирдни; халқаро муносабатларни “ҳокимият учун кураш майдони” деб ҳисоблаган геосиёсатчи Н.Спайкменни ўз устозлари деб ҳисоблашган. Г.Моргентау фикрича, пировард мақсадларидан катъи назар, халқаро сиёсатнинг яқин келажакдаги мақсади - ҳокимиятдир. Сиёсатчилар халқаро сиёсат воситалари орқали ўз мақсадларини амалга оширишга киришар эканлар, буни ҳокимият учун кураш йўли билан рўёбга чиқарадилар.

Сиёсий режим – тартиб, давлат тизими, бошқарув тартиби - муайян давлат ва жамиятда сиёсий ҳокимиятнинг реал тақсимланишини акс эттирувчи сиёсатшунослик категорияси, жамиятда сиёсий тизим амал қилишининг усули. У муайян бир жамиятда муайян бир вақтда мавжуд сиёсий ҳокимият қиёфасини

акс эттиради. Агар «бошқарув шакли» категорияси давлатнинг Конституция ва қонунларда акс этган белгиларига асосланиб, асосан, сиёсий ҳаётнинг расмий-ҳуқуқий томонини ёритувчи ва нисбатан статик тушунча бўлса, «сиёсий режим» ушбу жамиятда сиёсий ҳокимият амалда кимга тегишлилиги, у қандай воситалар билан амалга оширилиши, давлат ва фуқаролик жамияти унда қай тарзда ўзаро таъсир этиши, шахс, ижтимоий гуруҳларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари кўлами ва уларни амалга ошириш имкониятлари тўғрисидаги саволларга ойдинлик киритади. Бошқача қилиб айтганда, сиёсий режим – бу давлат тартиби бўлиб, у давлат ва фуқаролик жамияти ўзаро муносабатлари, давлат ҳокимиятининг, жамият ҳаётининг бошқа соҳаларига «кириб» бориш даражасини акс эттиради. Сиёсий режим моҳиятини шарҳлашда сиёсатшунослик соҳасида иккита йўналиш мавжуд. Биринчиси – юридик-ҳуқуқий талқин. Бундай талқин сиёсий режим давлат амал қилишининг расмий-юридик мезонларига таянувчи бошқарувнинг расмий ва легаль шаклларида иборат бўлади. Шундан келиб чиққан ҳолда сиёсий режим дейилганида конституциявий (қонуний) тартиблар ва уларни амалиётга аниқ татбиқ этиш тизими тушунилади. Иккинчиси – социологик йўналиш бўлиб, бунда ҳокимият, жамият ва фуқароларнинг ўзаро муносабатларига урғу берилади. Шу нуктаи назардан олганда сиёсий режим алоҳида ижтимоий механизм, бир томондан, ҳокимият органларини шакллантиришнинг базавий моделлари ва сиёсий қарорлар қабул қилишнинг усулларини бирлаштирувчи жамиятни бошқариш усули, бошқа томондан эса, ҳукмрон элита, партияларнинг етакчилари, алоҳида фуқаролар каби турли сиёсий субъектларнинг иштирок этиш усуллари. Сиёсий режимнинг: авторитар, тоталитар ва демократик режим каби учта тури ажратилади.

Сиёсий стереотип – бирор сиёсий ҳодиса тўғрисида соддалаштирилган, схематик, образли, ўзгариши жуда қийин тасаввурлар.

Сиёсий стратегия ва тактика – (гр. қўшинни олиб бораман ва гр. тартибга солмоқ) сиёсий ҳаёт, сиёсий жараён ва сиёсий курашда сиёсий партиялар, бошқа кучлар, ҳаракатлар, ташкилотлар иштирок этишининг назарияси ва амалиёти.

Сиёсий социология - сиёсат билан чегарадош фанлардан бири. У сиёсий ва ижтимоий муносабатларнинг ўзаро бир-бирига ўтиши ва алоқадорлигини, жамият ижтимоий тузилмасини, ижтимоий унсурлар ва уларнинг ўзаро муносабатлари табиатини, юқоридагиларнинг сиёсий муносабатлар тизимида касб этувчи алоҳида ҳукмронлик мазмунини ўрганади. Жамиятнинг ижтимоий асоси ва таркиби сиёсатнинг негизини ташкил этади. Ўз навбатида, сиёсат ҳам жамият ижтимоий соҳаси ривожланиши ва амал қилиши механизмларига муҳим таъсир этади.

Сиёсий соҳа - муайян жамиятнинг барча муносабатларини қамраб олувчи ижтимоий ҳаёт бўлими. Сиёсий соҳани синфлар, ижтимоий қатламлар ва гуруҳлар, миллатларнинг давлат ҳокимиятини эгаллаш, қўллаш, унга таъсир этиш муносабатлари ташкил этади.

Сиёсий суверенитет – давлат ва ҳокимиятнинг асосий тавсифи ҳамда мансублигини очиб берувчи тушунча. Сиёсий суверенитет ғоясининг шаклланиши Ғарбий Европада миллий-мустақил, марказлашган давлатлар вужудга келиши жараёни даврига тўғри келади. Бу ўринда суверенлик вужудга келадиган давлатларнинг диндан, бошқа давлатлар ва муайян давлат ичидаги бошқа ҳокимият марказларидан мустақил бўлишидан иборат асосий сифатини англатади. Н.Макиавеллининг талқинига кўра, суверен ҳокимият чексиз ҳукмронликдир. Янги даврга келиб, феодал, монарх, олий ҳукмрон шахсий ҳокимиятининг сиёсий суверенитетидан давлатнинг, кейинчалик эса (Ж.Локк, Спиноза, Ж.-Ж.Руссо) халқнинг алоҳида ҳуқуқларига ўтилишига урғу берилади. Суверенитет “аралашмаслик” (халқаро ҳуқуқ муҳофаза қиладиган давлат ишларига аралашмаслик – Г.Гроций, И.Кант; хусусий ҳуқуқ муҳофаза қиладиган индивиднинг ишларига аралашмаслик – Гегель, И.Кант) хусусиятини касб этади.

Сиёсий ташкилот - сиёсат ва ҳокимиятга, сиёсий манфаатларга доир мақсадларни рўёбга чиқариш учун қатъий белгиланган тузилишга, таркибий қисмлари вазифаларининг аниқлигига, фаолиятининг яхлит тизим сифатида қурилишига асосланувчи, одамлар, ихтиёрий равишда, ўз мақсадларига эришишлари учун тузган иттифоқлари. Сиёсий ташкилот учун барқарор аъзолик, тузилмаларга эга бўлиш, интизом ва масъулият, умумий мақсадга эришиш учун турли хил воситалардан фойдаланиш хос хусусиятдир. Бундай ташкилот ўз етакчисига, унинг ўринбосарлари – яқин тарафдорларига, фаол ва фаолиятсиз аъзоларига эга бўлади. Сиёсий ташкилотларнинг турлари кўпгина асослар бўйича бир-биридан фарқланади. Давлатга нисбатан: давлат сиёсий ташкилотлари (парламент, ҳукумат, федерация субъектларининг вакиллик ва ижро қилувчи ҳокимият органлари ва бошқалар) ва нодавлат (сиёсий партиялар, ижтимоий-сиёсий ташкилотлар ва бошқалар) ажратиб кўрсатилади. Сиёсий ташкилотлар ўзининг ижтимоий таркибига кўра синфий, миллий, умуман ижтимоий ташкилот бўлиши мумкин.

Сиёсий таҳлил– илмий усул. У бутунни қисмларга бўлиш ва уларни сифат ёки миқдор жиҳатидан жиддий ўрганишга асосланади. Таҳлил аниқлик киритиш ва талқинни назарда тутиши мумкин. Масалан, муайян сиёсий кучлар ривожланиши, таркиби, фаолияти, талаблари ва ҳаракатларини билиш мақсадида уларни таркибий қисмларга бўлиб ўрганиш.

Сиёсий тизим - 1) турли сиёсий ҳодисаларнинг умумий тизимга тегишли хусусиятлари, белгиларини тавсифлаш имконини берувчи назарий-фикрий модел, назария; 2) жамиятда ҳокимият шаклланиши ва амал қилишининг реал, мураккаб механизми. Ушбу категориянинг пайдо бўлиши Т.Парсонснинг жамият тизими таҳлилига бағишланган тадқиқотлари билан боғлиқ. Т.Парсонс олимлар ичида биринчилардан бўлиб, тизимлар умумий назариясини сиёсий жараёнлар таҳлилига татбиқ этишга уринган. У сиёсий тизим интеграцияни, умумий ишларни тузиш ва рўёбга чиқаришни таъминлаши керак, деб тушунган. Политологияда сиёсий тизимлар назарияси 50–йиллардан бошлаб Д.Истон, Г.Алмонд, У.Митчелл, К.Дойч, А.Этциони, Д.Дивайн ва ҳ. лар томонидан кенг ва атрофлича ишланган. 1953 йилда АҚШда Д.Истоннинг “Сиёсий тизим” деб номланган китоби нашр этилганидан кейин жамиятнинг сиёсий тизимини изчил ва мақсадли ўрганиш бошланди. Истон политологик тадқиқотлар услубиётини – тизимли методологияни асослаб берди. У сиёсатни ҳокимият билан муносабатларга доир қарорлар қабул қилиниши ва рўёбга чиқарилиши жараёни сифатида тушунишни таклиф қилган. Тузилмавий жиҳатдан олганда сиёсий тизим тўртта асосий унсурдан таркиб топади: сиёсий институтлар; улар ўртасидаги муносабатлар; сиёсий меъёрлар, онг, маданият; сиёсий фаолият, сиёсий жараён. Бошқача қилиб айтганда, сиёсий тизим: институционал, меъёрий-маданий, функционал ва субстанционал каби кичик тизимларга бўлинади. Жамиятнинг сиёсий тизими яхлит тарзда: интеграцион, сафарбар қилиш, тартибга солиш, стратегик, қадриятларни асраш, қўриқлаш ва бошқа шу каби вазифаларни бажаради.

Сиёсат фалсафаси (грек. донишмандлик) – сиёсий фанлардан бири, у сиёсатни фалсафий, назарий-методологик жиҳатдан ўрганади. Сиёсат фалсафасининг предметини сиёсат ва сиёсий ҳокимият онтологияси, сиёсий-ҳокимлик муносабатларининг субстанционал асослари, уларнинг муҳим умумий жиҳатлари, сиёсий гносеология, сиёсий праксеология, сиёсат субъектларининг маданияти ва ҳ.лар ташкил этади. Сиёсат фалсафасида алоҳида ўринни сиёсий субъектларнинг маънавий дунёси – уларнинг сиёсий онги, миллий онг, монандлик, миллий-давлат мафкураси, сиёсий менталитет ва бошқалар эгаллайди. Сиёсат фалсафаси тушунчаси XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ижтимоий фанларда кенг қўлланила бошланди. Ижтимоий фанларда сиёсат фалсафаси иборасини биринчи бўлиб ишлатган олим Г.Гердердир. Сиёсат фалсафаси политология ва фалсафанинг ўзаро боғлиқлиги натижасида вужудга келган фан сифатида инсоният фаолиятининг шундай қирраларини қамрайдики, унда жамиятда мавжуд сиёсий қарашлар, сиёсий ахлоқ ва сиёсий меъёрлар акс этади. Сиёсат фалсафаси фанининг асосий рефлексияси сиёсий дунё ҳисобланади. Сиёсат фалсафаси фанининг

вазифалари қуйидагилардир: сиёсат борлиғини холисона ўрганиш; сиёсат фанининг категориал аппаратини яратиш; сиёсат фанининг методологиясини яратиш; сиёсатда реализм ва идеализм намоён бўлишини кўриб чиқиш; сиёсатнинг бошқа соҳалар билан боғлиқлигини ва ўзига хос жиҳатларини кўрсатиб бериш; сиёсатнинг универсал ва ўзига хос қонунларини ўрганиш.

Сиёсий фаоллик – муайян сиёсий ва бошқа мақсадларга эришишга қаратилган онгли ҳаракат даражаси. Шахс, гуруҳ, партиялар, халқ оммаси фаолиятининг энг муҳим сифатларидан, хусусиятларидан бири: шунга кўра индивидуал ва гуруҳий сиёсий фаоллик ажратилади. Сиёсий фаоллик индивидлар, ижтимоий гуруҳларнинг ўз сиёсий мақомлари ва атрофларидаги муҳитни ўзгартиришга қаратилган ҳаракатлари бирлиги сифатида конструктив ва деструктив табиатга эга бўлиши мумкин. Сиёсий фаоллик фаолиятда, мулоқотда, ҳулқ-атворда намоён бўлади ва ўз умрини ўтаб бўлган сиёсий шаклларнинг сиёсий сифатини, конструктив тузилишини ислоҳ қилиш ва уларга барҳам беришга қаратилган бўлиши мумкин. Индивидуал фаоллик шахсни ўз туб манфаатлари ва қадриятларига дахлдор сиёсий жараёнлар иштирокчисига айлантиради.

Сиёсий фаолият – одамлар аниқ мақсад йўлида онгли равишда ўз ҳаётлари, мақомлари, ўзларини такомиллаштириш мақсадида амалга оширадиган ҳаракатлар уйғунлиги. Сиёсий фаолият аниқ мақсадлар, нуктаи назарлар, қарашлар, ҳиссиётлар ва кайфиятлар асосида амалга ошади. Бундай фаоллик натижасида сиёсий муносабатлар янги сифатга эга бўлади ёки уларнинг мавжуд шакли сақлаб қолинади. Сиёсий фаолият тузилмасида унинг субъекти (ҳаракат қилувчи шахс ёки ижтимоий гуруҳ), объекти (ҳаракат қилувчи субъектнинг фаоллиги қаратилган соҳа) ва ҳаракатнинг ўзи ажратиб кўрсатилади. Сиёсий фаолиятнинг асосини ташкилотлар, биринчи навбатда, партиялар ташкил этади. Сиёсий фаолият турларига бошқарув, ҳуқуқий, ташкилий ахборот, ташвиқот-тарбиявий фаолият соҳалари киради; шаклларида ҳокимият органларини тузишда иштирок этиш, сайловлар, қарорлар қабул қилишда иштирок этиш, умумхалқ муҳокамаси, намоёишлар, петициялар, эксперт хизматлари, абсентизм, муҳолифат ва ҳ.к. киради; Сиёсий фаолият усулларини келишув, ихтилоф, ён босиш, битимлар ташкил этади. Сиёсий фаолиятда сиёсатни ишлаб чиқиш ва ҳаётга татбиқ этишга, яъни амалга оширишга қаратилган иккита асосий йўналиш ажратиб кўрсатилади. Бунинг учун сиёсий воқелик тўғрисидаги билимга эга бўлиш ва қадрият йўналишлари мавжуд бўлиши зарурки, уларга мувофиқ сиёсий фаолиятнинг учта асосий: билиш, қадриятлар ва амалий фаолият каби тури вужудга келади.

Сиёсий элита – анча мустақил, олий, нисбатан имтиёзли, камчиликни ташкил этувчи гуруҳ. Бу гуруҳ вакиллари юқори руҳий, ижтимоий ва сиёсий

сифатларга эга ва ҳокимиятни қўллаш ёки унга таъсир этиш билан боғлиқ қарорларни қабул қилиш, ҳамда амалга оширишда иштирок этади. Сиёсий элита ёрқин сиёсий раҳбарлик сифатлари билан ажралиб туради. Сиёсий элиталар **олий, ўрта қатлам, маъмурий** элиталарга бўлинади. **"Олий элита"** ни қарорлар қабул қилувчи ёки бу жараёнга бевосита таъсир этувчи одамлар ташкил этади. Ривожланган демократик давлатларда ҳар бир миллион аҳолига олий элитанинг 50 вакили тўғри келади. **"Ўрта элита"** га мансублик даромад миқдори, касбий мақоми, маълумоти каби уч кўрсаткич асосида аниқланади. Ўрта элитага катта ёшдаги аҳолининг 5% мансуб, деб ҳисобланади. Юқоридаги кўрсаткичларнинг битта ёки иккитаси йўқ бўлганда номзод **"маргинал элита"** га мансуб, деб ҳисобланади. **Маъмурий элитага** юқори даражадаги давлат хизматчилари, мансабдор шахслар киради. Жамиятда сиёсий элиталар бир қатор муҳим вазифаларни бажаради. Аввало улар бутун жамият, алоҳида қатламлар манфаатини ифодаловчи янги ғояларни ишлаб чиқарадилар ва жамият ривожининг асосий йўналишларини белгилаб беради. Бу - **стратегик функциядир**. Сиёсий элита ўз дастурларида жамиятдаги турли ижтимоий қатламларнинг манфаатлари акс этишига интилиши билан, иккинчи, **коммуникатив** функцияни бажаради. Сиёсий элита **ташкилотчилик**, яъни ишлаб чиқилган режаларни ҳаётга тадбиқ этиш вазифасини ҳам бажаради. Шунингдек, сиёсий элита жамиятнинг барқарорлик ва бирлигини, унинг иқтисодий ва сиёсий тизимлари турғунлигини, ихтилофларнинг олдини олиш орқали **жамиятни бирлаштириш** функциясини бажаради.

Сиёсий ҳокимият – муайян гуруҳ, қатлам, синфнинг ёки жамиятдаги кўпчиликнинг ҳамда уларнинг манфаатларини ифодаловчи ташкилотлар ва индивидларнинг бошқа гуруҳлар, қатламлар, синфларга, алоҳида индивидларга ўз иродасини ўтказиш, умумий манфаатларни ва мақсадларни турли воситалар ёрдамида амалга ошириш қобилияти. Сиёсий ҳокимиятнинг ўзига хос хусусиятларига сиёсий қарорларнинг бутун жамият ва ҳокимият бошқа шакллари учун устуворлиги; оммавийлиги, яъни бутун халқ номидан амал қилиши; куч ишлатишнинг қонуний, легитим ҳуқуқига эгаллиги; сиёсий қарорлар ягона марказда қабул қилиниши; ҳокимиятни тутиб туришнинг кўплаб воситаларига эгаллиги сингарилар киради. Сиёсий ҳокимиятнинг асосий унсурларини ҳокимият субъекти, объекти, ресурслари, ҳокимлик жараёни ташкил этади. **Сиёсий ҳокимият белгиларига қуйидагилар киради:** сиёсий ҳокимият аҳолининг кўпчилигига тегишли манфаатлар, қадриятларни ифодалашга даъвогарлик қилади, аслида эса муайян қатлам, гуруҳ манфаатларининг устиворлигини белгилайди; ижтимоий муносабат сифатида сиёсий ҳокимият доимо субъект ва объект ўртасида қарама-қаршиликка, ассиметрияга эга; сиёсий ҳокимият муайян вазиятлар билан боғлиқ

имкониятдир. Шу маънода уни хусусийлаштириб бўлмайди. Ҳокимиятга эгалик – муайян воситалар ёки ҳукмронлик ҳукуқига эгалик қилишни англатади; сиёсий ҳокимият жамиятдаги манфаатлар, алоқалар, эҳтиёжларни акс эттиради ва улар ўртасида мувозанат ўрнатишга ҳаракат қилади ва ҳ. **Сиёсий ҳокимият функциялари:** бошқариш; назорат этиш; мувофиқлаштириш; сафарбар этиш. **Сиёсий ҳокимият механизмлари:** мажбурлаш; зўрлик, жазо, рағбат; сиёсий қарорлар қабул этиш ва уларнинг барча учун мажбурийлиги; назорат ва бошқарув; рақобат ва ҳамкорлик.

Сиёсий ҳокимиятнинг легитимлиги (лот. *legitimus* – қонуний деб эълон қилиш – қонунийлик, тўғрилиқ, адолатлилик) – сиёсий ҳокимият, унинг воситалари, фаолият механизмлари, шунингдек уни сайлаш усулларининг халқ ва сиёсий кучлар томонидан ҳаққоний, қонуний деб эътироф этилишини англатувчи қадриятини тушунча. Аввал легитимлик мансабдор шахсларнинг одатларга кўра фаолият юритиши сифатида тушунилган. Лекин XIV асрлардан бошлаб сайланган ҳокимиятнинг ҳукуқий асосга эга эканлигини англата бошлади. Немис олими М.Вебер бу тушунчани сиёсий фанга киритди ва батафсил таҳлил қилди. У ҳар қандай ҳокимият мададга ва эътирофга таянишини кўрсатди. Ҳокимиятнинг кўпчилик фуқаролар томонидан тан олиниши, унинг адолатли эканлиги, мавжуд қадриятларга мослиги эътироф этилиши легитимлик атамасининг асосини ташкил этади.

Легитим ҳокимият ўзаро ишончга асосланади: халқ ҳокимиятга муайян вазифаларни амалга оширишни ишониб топширади, ҳокимият эса, ана шу вазифаларни кўплаб механизмлар ва усуллардан фойдаланган ҳолда бажаришни ўз зиммасига олади. Фуқароларни жамият ва давлатни бошқаришга, амалдорларнинг фаолияти устидан назорат қилишга жалб этиш сиёсий ҳокимият легитимлигининг энг самарали усулидир. Легитимлик даражаси қанчалик паст бўлса, ҳокимият кучга шунчалик кўп таянади. М.Вебер легитимликнинг учта моделини асослаган: **анъанавий легитимлик** урф-одатларга, кучга ва муайян жамиятда қарор топган анъаналарга содиқликка асосланади. **Харизматик легитимлик** етакчига, доҳийга ва унинг ғайриоддий фазилатларига шахсан содиқлик сифатида тавсифланади. **Рационал легитимлик** қонунийликка асосланади.

Ҳокимият легитимлигининг учта даражасини ажратиб кўрсатиш мумкин: мафкуравий, тузилмавий ва персонал даража. Мафкуравий даража ҳокимиятнинг тегишли мафкурага мувофиқлигига асосланади. Тузилмавий даража эса, жамиятда барқарор сиёсий тизим мавжудлигини, унинг институтларини шакллантириш механизмлари ишлаб чиқилганлигини билдиради. Персонал легитимлик аҳоли томонидан муайян шахс

ҳукмронлигини маъқуллашдир. Ҳуқуқ ва ҳуқуқий маданият легитимликнинг, самарали ҳокимиятнинг, унинг кучи ва нуфузининг ҳал қилувчи воситасидир.

Сиёсий ҳуққ-атвор - сиёсат субъектининг сиёсий фаолиятнинг у ёки бу турини амалга ошириши жараёни, ижтимоий субъектларнинг (ижтимоий жамоалар, гуруҳлар ва шахсларнинг) сиёсий тизим фаолиятига жавоблари (реакциялари) бирлиги. Сиёсий фанда сиёсий ҳуққ-атвор дейилганда алоҳида акторлар фаолияти ва оммавий чиқишлар; ҳокимиятнинг уюшган субъектлари фаоллиги ва оломоннинг стихияли ҳаракатлари; тизимни қўллаб-қувватлашга қаратилган ва унга қарши ҳаракатлар; бирор номзодга қарши овоз бериш ва сайловда иштирок этмаслик тушунилади. Ҳуққ-атвор шаклланишида қуйидаги омиллар иштирок этади: ҳуққ-атвор субъектига турткилар юборувчи ташқи муҳит; индивид ёки гуруҳнинг эҳтиёжлари; субъект фаолиятига сабаб бўлувчи турткилар; субъект амал қилувчи қоидалар, кадриятлар, ориентациялар, эътиқодлар, мақсадлар; ролларнинг, қарорлар қабул қилиш усуллари, шахслараро муносабатларнинг, тафаккурнинг ўзига хослиги; ҳаракат ва фаолиятнинг ўзи; ҳуққ-атвор ва шароитлар ўртасидаги ортга қайтувчи алоқа. Бу схеманинг энг муҳим элементлари – ташқи муҳит, эҳтиёжлар ва турткилардир. Ҳуққ-атворнинг оммавий шакллари сиёсатга босими кучли деб баҳоланади, уларда амал қилувчи қонуниятлар ҳам бутунлай бошқача. Стихияли ҳуққ-атвор одамларнинг сиёсий инқироз ёки нобарқарорликка оммавий жавоби тарзида вужудга келади. Унга иррационал, инстинктив ҳиссиётлар устуңлиги хос.

Сиёсий ҳаёт - одамларнинг ҳокимиятга доир ўзаро алоқалари шакллари, фаолияти сифатида намоён бўлади. У доимо моддий ва ижтимоий–маънавий асослар билан белгиланади ва муайян тарихий шаклда намоён бўлади. Сиёсий ҳаёт ўз ичига сиёсат субъектларини, уларнинг эҳтиёж ва манфаатларини, муносабат ва фаолиятларини, сиёсий институтларни, қоида, онг ва маданиятни, сиёсий ҳокимиятга доир алоқалоқарни олади.

Сиёсий ҳамкорлик – халқаро сиёсат субъектларининг биргаликдаги сиёсий ҳаракатларида вужудга келадиган масалалар юзасидан ягона нуқтаи назарлар ишлаб чиқилишида ифодаланувчи муносабат турларидан бири. Унга кўра томонлар ўз фаолиятининг асосий йўналишларида мустақилликни сақлаб қолгани ҳолда қарашлар мос тушувчи амалий масалаларда биргаликда фаолият кўрсатадилар. Масалан, гитлерчи Германиясига қарши давлатлар ҳамкорлиги.

Сиёсий қарор - ҳокимият амал қилиши билан боғлиқ вазифалар, босқичлар, воситаларни белгиловчи жараён. У ёки бу ижтимоий манфаат давлат ривожланиши учун аҳамиятли деб топилиб сиёсий қарорлар шаклини олади. Бу жараёндаги фаол агентларга ассамблеялар (парламентлар), манфаат гуруҳлари ва партиялар, ижро органлари, бюрократиянинг олий қатлами киради. Қарорлар қабул қилиш жараёни Конституциялар билан белгиланади.

Улар оддий ва мураккаб бўлиши мумкин. Парламентлар, одатда, қарорлар қабул қилишнинг мураккаб, жиддий ишлаб чиқилган тадбирларига таянади. Ижро органлари эса, одатда, оддий қоидаларга амал қилади. Ҳар бир сиёсий институт доирасида қарор қабул қилишнинг муайян қоидалари амал қилади. Уларнинг энг муҳими овоз бериш тартиби билан боғлиқ. Кўп ҳолларда «бир киши – бир овоз» қоидасига риоя қилинади.

Сиёсий қарорлар сиёсий ҳокимиятни ижтимоий жараёнларни бошқаришга айлантириш технологиясидир. Сиёсий қарорларни қабул этишнинг уч босқичи кўрсатилади: 1) тайёргарлик босқичи; 2) қарорларни қабул қилиш босқичи; 3) қабул қилинган қарорларни амалга ошириш босқичи. Биринчи босқичда умумий ижтимоий контекстдан сиёсий руҳдаги талаб ва зиддиятлар ажратиб олинади. Иккинчи босқичда ечимни талаб этаётган муаммоларни топиб, муҳокама қилинганидан сўнг сиёсий мақсадлар ва уларга эришиш йўллари белгилаб берилади.

Синфлар - Маркснинг назариясига кўра одамларнинг катта гуруҳи бўлиб, жамиятнинг сиёсий ташкилоти мазкур гуруҳ негизида шаклланади. Фанда синфлар тушунчаси XIX асрда, буржуа жамиятида синфларнинг ривожланиши ва муайян шаклга келиши муносабати билан пайдо бўлган. М.Вебер таърифига кўра синфлар - даромад миқдори, касбининг нуфузлилиги, билими, ҳокимиятга таъсири даражаси билан белгиланувчи, ижтимоий мақоми тахминан бир хил бўлган одамлар гуруҳидир. Жамият юқори синф, ўрта синф, қуйи синфга ажралади. XX аср охирига келиб саноатлашувнинг янги даражаси, анъанавий оғир жисмоний меҳнат талаб этувчи тармоқларнинг емрилиши(кончилик, металлургия, кemasозлик), иқтисодда хизмат кўрсатиш соҳаси ўсиши туфайли синфлар таркиби жиҳатидан мутлақо ўзгариб кетдилар. "Америкада демократия" асарининг муалифи Алексис де Токвиль Арастудан сўнг жамиятда фақат "ўрта синф" нинг кўплиги — барқарорлик ва тинчликни таъминловчи асосий омил эканлигини таъкидлаган. Юқори синф ёки қуйи синфнинг кўпайиб кетиши - жамиятда зулм ва истибдоднинг ортишига олиб келади. Ўрта синфгина жамиятни барқарор тутиб турувчи ижтимоий куч бўла олади. Бир томондан, бу синф вакиллари етарли даражада билим, ахборот, малака, бойлик, обрўга эга бўлганлари учун кенг фикрлай олиш, жамиятдаги жараёнларга тўғри баҳо бера олиш лаёқати ва ресурсларига эга бўлсалар, иккинчи томондан, улар бошқа қатламлар манфаатлари ва ҳаракатларини кузатиб бориш, муаммоларнинг ечимини излаш, уларни ҳал қилишдан тўла манфаатдорлар.

Сионизм - мафкура ва амалдаги ҳаракат. Унга кўра бутун дунё яҳудийлари жаҳон миллатини ташкил этади, унга тарихийлик ва илоҳийлик хос ва ҳ.

Сифат усуллари - тадқиқотда индивидуал тажриба, кузатиш, интуиция, тушунчаларнинг анъанавий фалсафий ва мантикий таҳлили усуллари, тарихий қиёслаш, шахсий ва расмий ҳужжатлардан фойдаланиш, қайдларни, хулосаларни ва тавсияларни бадиий публицистик асослаш усуллари билан фойдаланишга эътибор қаратади. Сифат усуллари сиёсий ҳодисалар, жараёнлар ва тизимларининг сифатий жиҳатларини таҳлил қилади. Одатда сифат усуллари миқдор усуллари билан биргаликда қўлланилиши мумкин.

Социал алмашинув - политология, социология, психология, иқтисодда кенг тарқалган назария (П.Блау, Ж.Хоманс, Р.Эмерсон). Унга кўра 1) ижтимоий муносабатларнинг асосини турли социал неъматлар билан алмашинув ташкил этади. Унинг асосида мақом, нуфуз, ҳокимият сингари тузилмалар вужудга келади; 2) инсон ҳуқ-атворида уни муайян «фойда» олишга даъват этувчи оқиллик устун туради; 3) ижтимоий таъсирни одамлар ўртасида доимий социал «фойда» билан алмашиниш жараёни сифатида қарайди.

Социал-демократик партиялар – партиявий-сиёсий майдонда сўл-марказда жойлашган, ижтимоий ислохотлар, аралаш иқтисодий ривожлантириш, фаровонлик давлатини барпо этишга оид кенг қўламли дастурлар билан чиқувчи сиёсий ташкилотлар. Социал-демократик партиялар турлича номларга эга: социал-демократик, социалистик, лейбористик, ишчи. Хозирги кунда дунёда бу йўналишда фаолият кўрсатувчи қарийб 80 дан ортиқ партиялар мавжуд ва улар сафларида 20 миллионга яқин аъзоларни бирлаштирадilar. Бу партиялар учун 200 миллиондан ортиқ сайловчилар овоз берадилар. Бу партияларнинг ярми охириги ўн йилликлар ичида ҳукуматларни бошқариб келади ёки ҳукмрон коалициялар таркибида фаолият кўрсатади. Жумладан, бир партиявий ҳукуматларни турли даврларда Австралия лейбористик партияси, Австрия социалистик партияси, Венесуэла демократик ҳаракати, Испания социалистик ишчи партияси, Норвегия ишчи партияси, Швеция социал-демократик ишчи партияси ва ҳ.лар шакллантирганлар. Коалициялар таркибида Исроил Меҳнат партияси, Италия социалистик партияси, Финляндия социал-демократик партияси ва ҳ.лар ҳукуматларни бошқарганлар. Хозирги кунда социал-демократик партиялар қуйидаги сиёсий вазифаларни илгари сурадилар: ижтимоий ва иқтисодий янгиланган саноатлашган тамаддунни ёқлайдилар; ижтимоий давлатни кенгайтириш, ижтимоий ва минтақавий имкониятларни тенглаштириш; ишлаб чиқариш технологияларини ривожлантиришга ижтимоий масъулият билан қўмаклашиш; аралаш иқтисодий демократия учун; иш вақтини қисқариши шароитида тўлиқ бандлик сиёсати учун; аёллар тенглиги; бирдамликка асосланган индивидуализм учун; марказ қарорларини минтақавий ўз-ўзини бошқарув ва номарказлашув билан бирлаштирувчи ижтимоий демократия учун.

Социал-демократия - таълимот ва ҳаракат. Мазмуни - демократик социализмга ислоҳотлар ёрдамида аста-секин ўтиш. Белгилари: кундалик ва пировард мақсадларнинг инсонийлиги, ижтимоий коллективизм. Асосий ғоялари: ҳар қандай диктатурага йўл қўймаслик; демократик парламентаризмга содиқлик; сиёсий плюрализм ва консенсусга асосланиш; тинч демократик воситалар устунлиги; иқтисоднинг давлат томонидан тартибга солиниши ва бозор механизмларини ривожлантириш; меҳнаткашларни ижтимоий ҳимоялаш. Социал-демократия жамиятни эркинлик, адолат ва бирдамлик асосларида қуришни мақсад қилиб қўйган, барча минтақалар ва ҳокимиятнинг турли даражаларида фаол ҳаракат қилувчи замонамизнинг таъсирчанг сиёсий кучи. Социал-демократия фаолият кўрсатиши учун муайян сиёсий шароитлар мавжуд бўлиши лозим: демократик ҳокимият институтларининг юқори даражада барқарорлиги, тегишли қонунлар билан кафолатланган сиёсий плюрализм, ҳуқуқий давлат ва ҳ. Социал-демократиялар бир қатор умумий белгиларга эгалар: ғоявий жиҳатдан – демократик социализм концепциясини нафақат идеал, балки фаолият жараёни сифатида қараш; касаба уюшмалари, жисмоний ва ақлий меҳнат вакиллариининг турли қатламлари билан мустаҳкам, барқарор алоқалар мавжудлиги; айрим давлатлар билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилишда сиёсий консенсус тамойилига содиқлик; ижтимоий мақсадларнинг иқтисодий мақсадлардан устуворлигини эътироф этиш. Социал-демократиялар таклиф этувчи ижтимоий ислоҳотлар дастури уч асосий фикрга таянади: иқтисодий ўсишнинг юқори суръатлари доимийлиги; ижтимоий таъминот ва хизмат кўрсатиш тизимининг яратилиши ва ривожлантирилиши (“фаровонлик давлати”); иқтисодиётни давлат томонидан бошқарилиши механизмларининг кенг қўлланилганлиги. Социал-демократияларнинг бу асосий кўрсатмаларини тадбиқ этиш иқтисодиётда инқирозли ҳолатларни кучайтириши, бозор муносабатларига асосланган механизмларни емиришини таъкидлаш лозим.

Социализм - замонавий ижтимоий ишлаб чиқаришнинг жамоавий негизга эга эканлигини ва ижтимоий тенглик ғоясини тарғиб этувчи сиёсий ва иқтисодий ғоялар тизими ва бу ғоялар тизимига асосланувчи иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий тартиб. Социалистик ғоялар тарихи жуда қадимга бориб тақалишига қарамай (кейинчалик социалистик деб аталган дастлабки назарий фикрлар ХУ1 асрда вужудга келган), фақат XIX асрнинг 30-йилларига келибгина атама ижтимоий манбаларда пайдо бўлади. Атамани мулоқотга олиб кирган одам француз назариётчиси Пьер Лер хисобланади: у 1834 йилда “Индивидуализм ва социализм тўғрисида” деган мақолани ёзган. XIX асрнинг охирида немис мутафаккирлари ва жамоат арбоблари К. Каутский ва Э. Бернштейн, Вандервельде, Фольмар, Жореслар томонидан социал-демократик мафкура асослаб берилди. Социал-демократия мафкураси ижтимоий моҳиятига

кўра ислохотчи оқимдир. Унга биноан социализмга синфий кураш орқали, инқилобий йўл билан эмас, балки тинч, эволюцион йўл билан — буржуа жамиятини аста секин ислох қилиш билан ўтилади. Социализмнинг бошқа, сўл оқими марксизм бўлиб, XIX асрнинг 40-йилларида К.Маркс (1818-1883йй.) ва Ф.Энгельс (1820-1895 йй.) томонидан яратилган фалсафий, иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий назария кўринишини олди. Кейинчалик марксизм ва коммунистик мафкура атамалари синонимларга айланди.

Социетал — социологияда кенг қўлланувчи атама. А.Г.Келлер томонидан таклиф этилган. Бутун жамият миқёсидаги муносабатлар ва жараёнларни баён этиш учун қўлланилади.

Спикер — айрим мамлакатларда қуйи палатанинг раиси, баъзи мамлакатларда парламент раиси. **Ўзбекистон** Республикасида эса Олий Мажлис Қонунчилик (қуйи палата) палатаси раиси

Стагнация — ишлаб чиқариш, савдо-сотиқ, фаолиятдаги турғунлик.

Статик — тинч ёки мувозанат ҳолат.

Статистика — жамият ривожланишини миқдор ўзгаришларида ўрганувчи фан. Ушбу миқдор ўзгаришлари илмий ва амалий мақсадларда қайта ишланади ва таҳлил қилинади.

Статистик усуллар - тадбиқий математик статистикага оид усуллар ва моделлар бирлиги. Шартли равишда уларни иккига бўлинади. Биринчи гуруҳга: терма (танлаш) усули, тавсифловчи (таърифловчи) статистика, боғлиқлик ва алоқалар таҳлили, статистик хулосалар баҳолар ва мезонлар назарияси, тажрибани режалаштириш усуллари киради. Иккинчи гуруҳга кўп ўзгарувчилиги усуллар киради: даражалаш; таксономик тадбирлар; корреляцион, факторли, сабабий таҳлил ва бир гуруҳ статистик моделлар.

Статус — ижтимоий тизимда шахс ёки гуруҳнинг бошқа шахс ёки гуруҳга нисбатан тутган ўрни. Иқтисодий, сиёсий, мутахассислик ва бошқа белгиларга кўра аниқланувчи мақом. Статус (мақом) — инсоннинг жамият у ёки бу поғонасидаги ўрни, бажарадиган роли, ҳуқуқлари ва бурчларини акс эттиради. У ўз ичига обрў-эътибор, шаън, жамиятдаги ўрни сингари тушунчаларни қамрайди. Анъанавий жамиятларда мақом аниқ, шаклланиб бўлган табиатга эга. Замонавий жамиятларда у нисбий, ўзгарувчан, кўпроқ моддий таъминланганлик, касб ёки фаолият турига қараб белгиланади. Статус инсоннинг келиб чиқиши, маълумоти, жинси, ирқий ёки этник мансублиги сингари омилларга ҳам боғлиқ. **Сиёсий мақом** инсоннинг жамият сиёсий тизимидаги ўрнини юридик белгиланган сиёсий ҳуқуқлари ва эркинликлари, ҳамда уларни қайд этувчи сиёсий институтлар бирлигини англатади. Ўзбекистон Конституциясининг иккинчи бўлими инсон ва фуқаро ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларига бағишланган. Конституциянинг VII боби “Шахсий

ҳуқуқ ва эркинликлар” га, VIII боби “Сиёсий ҳуқуқлар” га IX боб эса “Иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар” га бағишланган. Улар мамлакатимизда инсон мақомини, шу жумладан, унинг сиёсий мақомини, аниқлашнинг бош тамойилларини акс эттиради. Ўзбекистон Конституциясида қайд этилган ҳуқуқ ва бурчларни ҳеч ким суд қарорисиз ўзгартириши ёки чеклаши мумкин эмас (19-модда). Бир инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларининг амалга оширилиши бошқа шахслар, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликлари бузилишига олиб келмаслиги керак (20-модда). Барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга ва жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мақомидан қатъий назар қонун олдида тенгдирлар (18-модда).

Стимул – фаолиятга ундовчи туртки, сабаб.

Стихия – ҳеч нарса билан тутиб туриш мумкин бўлмаган куч.

Страта – барқарор ижтимоий жамоа, синф, биргаликда фаолият кўрсатувчи одамлар тузилмаси. Стратани ажратиш асосида одамларнинг жамиятдаги аҳволи қийёсланувчи бирор ресурс ётади. У ёки бу ресурсга эгалик гуруҳнинг жамиятдаги мақомини аниқлаш ва шу асосда гуруҳларни бир-биридан ажратиш имконини беради.

Стратификация – ижтимоий гуруҳлар ўртасида доимий мавжуд тенгсизлик муносабатлари, шунингдек, гуруҳлар эгаллаган ижтимоий мавқедан келиб чиқувчи уларнинг ҳуқуқ ва бурчлари, қатламлашув.

Структура – қурилма, тузилиш.

Суб... – ниманидир тагида бўлишини ёки итоат, қарам, қуйи мавқени эгаллашни англатувчи қўшимча.

СУБЪЕКТИВЛИК — бирор нарсага шахсий, ноҳақ ва бирор манфаатлар нуктаи назаридан қарашлар билан белгиланадиган муносабат.

Субмаданият – нисбатан каттароқ маданий жараёнлар таъсирида шаклланган ижтимоий, сиёсий ёки демографик гуруҳ маданияти.

Субстанционал – муҳим, асосий, моҳиятига тегишли.

Суверенитет – давлат мустақиллиги; олий ҳокимиятнинг ёлғиз унга тегишлилиги.

Суд ҳокимияти - ҳокимиятлар бўлиниши назариясига кўра ижро ва қонунчилик ҳокимиятлари билан бир қаторда турувчи, улардан мустақил ва қонунлар, ҳамда Конституция бажарилишини назорат этувчи орган. Суд ҳокимияти сиёсий ҳокимият саналмайди, лекин уни назорат этиш механизмларига эга.

СЦИЛЛА ВА ХАРИБДА — қадимги грек мифологиясида Мессии бўғозининг икки томонидаги қояларда яшовчи ва денгизда «сузувчиларни

ютиб юборувчи икки маҳлуқнинг номи. “Сцилла ва Харибда орасида бўлиш” ибораси: бир вақтнинг ўзида икки томондан хавф таҳдид *солаётган ҳолатга тушиб* қолганликни билдиради.

“СЭМ АМАКИ” - АҚШнинг йиғма, кўпчилик ҳолларда истехзоли номи. Бу тўғрида энг кўп тарқалган фикрлардан бирига кўра, бу ном АҚШ нинг биринчи ҳарфлар («Un[ited]» «S[tates]») бўйича ҳазиллашиб ўқилганидан келиб чиққан

Схематик – энг умумий, содда тасаввур берувчи.

Т

Табиий ҳуқуқлар – либерализм вакиллари асослаган ва инсоннинг яшашга, эркинликка, мулкка, истибдодга қаршилик кўрсатишга йўналтирилган ҳуқуқларини табиий, бегоналашмайдиган ва муқаддас деб билувчи ҳуқуқлар тизими. Бунда табиийлик – улар инсонга туғилишидан тегишлилигини, бегоналашмаслик – уларсиз инсон ўз сифатларини намоён қила олмаслигини, муқаддаслиги – инсон ҳуқуқлари олий қадрият эканлигини англатади.

Табу – 1) бирор нарса, ҳаракат, сўз ва ҳ.к.га солинадиган диний тақиқ. Уни бузиш гўё фалокатга олиб келиши мумкин; 2) тақиқланган нарсалар, саволлар, фикрлар, сўзлар ва ҳ.к.

Тавтология – аввал айтилганларни бошқа тарзда ифодалаган таъриф ёки тушунчани яна шу тушунча орқали таърифлаш. Масалан, сиёсат – “сиёсат тўғрисидаги фан” таърифи – тавтологиядир.

Тадбиқий политология – сиёсатшунослик фанининг йўналишларидан бири. У бевосита сиёсий жараёнларни ўрганиш, улар тўғрисида ҳукм юритиш ва аниқ хулосалар асосида тавсиялар ишлаб чиқиш билан шуғулланади. Тадбиқий политология бихевиористик йўналиш асосида Иккинчи Жаҳон урушидан сўнг вужудга келди ва у асосан сиёсий таҳлилнинг эмпирик усуллариغا таянади.

Ташқи сиёсат – халқаро майдонда давлатлар ва халқлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солишга оид сиёсат. Ташқи сиёсат миллий манфаатларни акс эттиради. Уларни рўёбга чиқарар экан, давлат ўзининг ташқи сиёсий фаолиятини амалга оширади. Бунда турли усуллар қўлланади. Энг муҳим усул – дипломатия. Ҳар қандай давлатнинг ташқи сиёсати унинг ички сиёсатининг давоми бўлиб, ўзида шу давлат ва жамият белгиларини мужассам этади. Ташқи сиёсат - муайян давлатнинг бошқа давлатлар билан муносабатларини бошқаришга оид барча масалаларни қамрайди. Ҳар қандай давлатнинг ташқи сиёсати аввало ўз халқи (миллати) манфаатини таъминлаш билан боғлиқ. Шу билан бирга, халқаро майдонда давлат сиёсати ташқи омиллар таъсирида ҳам шаклланади.

Таркибий–функционал таҳлил - Э.Дюркгейм, В.Парето ва бошқалар томонидан кенг қўлланилган ёндошув. У икки қисмдан иборат: 1) таркибий – турли тузилмалар таҳлилидан улар бажараётган функцияларни аниқлашга ўтувчи; 2) функционал – функционал талабларнинг муайян бирлигидан келиб чиқиб, бу функцияларни бажарувчи муайян тузилмаларни аниқлашга ўтадиган ёндошувлар. Уларнинг барчаси учун меъёрийлик, яъни ижтимоий муҳит ва инсон ҳуқ-атворининг меъёрий кўрсатмалари ва қадриятлар билан белгиланганлигидан келиб чиқиш хос.

Тезаурус – махсус терминология, луғат.

Тезис – муаллиф ёки нотик ҳимоя қилиши лозим бўлган эҳтимол, фикр.

Телеология – дунёда мақсадга мувофиқлик ва инсонга боғлиқ бўлмаган объектив мақсадлар борлиги ҳақидаги таълимот.

Тенглик – 1) ижтимоий тенглик – жамиятда одамларнинг ижтимоий аҳволи бир хиллигини англатувчи тушунча. Либерал талқинда – «имкониятлар тенглиги»; 2) сиёсий тенглик – барча фуқаролар ҳуқуқлар ва эркинликлар жиҳатидан бир хилдалиги (гарчанд улар ўзлари эга сиёсий ва бошқа ресурсларга кўра фарқлансаларда) ва уларнинг кафолатланганлиги.

ТЕНДЕНЦИОЗ - 1) муайян *тенденцияга* бўйсундирилган. 2) атайин олдиндан ўйлаб қўйилган, ғаразли (масалан, воқеаларни нотўғри ёритиш) мақсадларга эргашадиган.

Тенденция – 1) бирор нарсага интилиш, мойиллик; 2) бирор ҳолат, ҳодиса ривожланиши йўналиши.

Тендер – буюртмаларни жойлаштиришнинг танлов шакли. У буюртмачи томонидан турли объектларни қуриш, ҳар хил хизматларни бажаришга пудратчиларни жалб қилиш ва бошқа тадбирлар учун уюштирилади.

Теократия – сиёсий ҳокимият дин пешволарига тегишли бўлган давлат бошқаруви усулларида бири. Теократия м.а. V-I асрларда мавжуд бўлган. Теократик давлатларга ҳалифаликлар ҳам мисол бўла олади. Замонавий теократияларга мисол: Саудия Арабистони, Эрон Ислом Республикаси, Ватикан. Замонавий Ватикан 44 гектар ерни эгаллайди, 1929 йилда ташкил топган, унинг бошлиғи – Рим папаси монархнинг чекланмаган ҳокимиятига эга. Ватиканнинг маъмурий ишларини кардиналлар қўмитаси ва папа томонидан тайинланган нубернатор амалга оширадилар. Диний ва сиёсий масалаларни рим курияси (ҳукумати) бажаради. Курия раҳбари (премьер-министр) кардинал-статс-секретарь, айти вақтда ташқи ишлар вазири ҳамдир. Папа қошида синод - католик черковларининг олий мақомли пешволаридан иборат кенгаш фаолият кўрсатади. Ватиканда дунёдаги 125 мамлакат ваколатхоналари мавжуд. У БМТда тақдим этилган. Ватикан, Эрон ислом республикаси сингари давлатлар

мисолида бугунги кунда теократияни анахронизм деб аташ мумкин эмаслигини кўрамиз.

Терроризм – кўрқитиш сиёсати, сиёсатда зўравонлик - сиёсий мотивларга кўра алоҳида шахслар жонига суиқасд, оммавий жисмоний қурбонлар билан боғлиқ жиноятлар содир этишга қаратилган фаолият. Давлатлар, ташкилотлар, гуруҳлар томонидан содир этилиши мумкин. Тарихда диний ва дунёвий ҳаётда сиёсий кураш воситаси сифатида кенг қўлланилган. Айниқса, ўтиш даври жамиятларида фаоллашади. Хозирги кунда терроризм ўакллари ва амалга ошириш усуллари янгилашиб бормоқда. Террористик фаолият тобора хилма-хил, шафқатсиз ва айёрона тус олмоқда. Халқаро терроризмга қарши туриш учун халқаро ҳамкорлик самарали восита бўлиб хизмат қилади. Хозиргача БМТнинг терроризмга қарши 13 хужжати қабул қилинган: 11 конвенция ва икки протокол.

Террористик ҳаракат – конституцион тузум асосларига, давлат хавфсизлигига қарши қаратилган жиноят.

Тест – (ингл. синов, тадқиқот) тўғридан-тўғри кузатиб бўлмайдиган мураккаб хусусиятларни ва сифатларни ўрганиш, ўлчаш усули, техникаси. Аввал психологияда ишлаб чиқилган.

Технократия – америкалик иқтисодчилар Г.Скотт, Т.Вебленлар XX асрнинг 20- йилларида ишлаб чиққат таълимот. Унга кўра замонавий жамиятларни менеджерлар, замонавий билим, маданият ва ихтисосликка эга техник ходимлар бошқаради. Д.Беллнинг «янги синф» назарияси ҳам шуларга яқин бўлиб, унга кўра замонавий жамиятларни қобилиятли ва муносиб инсонлар бошқаради (меритократия). Шу таълимот доирасида қаралувчи «кибернетик элита» назариясига кўра (К.Штайнбух) замонавий жамиятларда ҳокимият экономистлар, математиклар, программистларга тегишли бўлиши лозим. «Компьютер демократияси» назариясига кўра замонавий жамиятларда шахсий компьютерлар, кабель телевиденияси, янги ахборот каналларининг тарқалиши зиддиятларни электроника ёрдамида ҳал қилиш имконини беради. М.Дюверже 1972 йилда киритган “технодемократия” атамаси ҳам қўлланади. Технократиянинг назарий асосини “технологик детерминизм”, яъни техник муҳитнинг ижтимоий-сиёсий шарт-шароитлар ва ижтимоий тараққиётга боғлиқ эмаслиги, аксинча, бу жараёнлар техник тараққиёт билан белгиланиши ташкил этади.

Технологик детерминизм – ижтимоий ривожланишнинг асосини ишлаб чиқаришнинг техник ва технологик тузилмалари ўзгаришларига бевосита боғлайди. Унга кўра техник-технологик ҳар бир муҳим ўзгариш ижтимоий тузилмаларни ва улар ўртасидаги муносабатларни ўзгартиради. Бу ёндошув индустриал, постиндустриал, технотрон, ахборот жамиятлари концепциялари

учун хос. Икки асосий йўналиши 1) эвдемонизм (гр. бахт) илмий техник инқилоб ўз-ўзидан барча муаммоларни ҳал қилишидан келиб чиқса; 2) алармизм (фр. ҳавотир) илмий техник инқилобнинг салбий оқибатларига диққатни қаратади.

Технология – восита ва усуллар тўғрисидаги билимлар бирлиги.

Тимократия – Афлотун “Давлат” асарида таҳлил қилган салбий бошқарув шаклларида бири. Мулк цензига асосланган бошқарув.

ТИРАДА — одатда баланд оҳангда айтилган узун жумла, алоҳида узундан-узун луқма, монолог.

ТИРАН — 1) Қадимги Грецияда ва ўрта аср Италиясидаги шаҳар-давлатларда ҳокимиятни зўрлик билан босиб олган якка-бош ҳоким. 2) (*Кўчма маъноси*) бағритош одам, зўравон, эзувчи, золим.

ТИРАНИЯ — 1) *тираннынг* (золимнинг) бошқариши, ҳокимияти. 2) Ҳукмронлик, шафқатсиз зўравонлик чоралари ёрдамида эзиш.

Толерантлик – сабр-тоқатлилик ўзгалар фикри, эътиқоди, турмуш тарзи, анъаналари, қадриятлари, ғоялари, ҳуққ-атвориға тоқатлилик, бағри кенглик. Толерантликка асосланган сиёсий маданият қонун доирасидаги ҳар қандай сиёсий фаолиятга нисбатан тоқатлиликни англатади. Толерантлик расмий, мазмунли, мавҳум, амалий ва б. бўлиши мумкин. Толерантлик сиёсий плюрализмда тугал тарзда намоён бўлади.

Тори – Англиядаги сиёсий партия (XVII-XIX а). У йирик ер эгалари, дворянларга таянган. Ҳозирда консерватив партия сифатида фаолият юритади.

Тоталитаризм – XX асрда вужудга келган сиёсий тизим тури: унда сиёсий ҳокимият жамиятнинг барча соҳаларини тўлиқ, тотал назорат қилишга интилади. Сиёсий нутққа бу атамани 1923 йилда италиялик либераллар Джованни Амендола ва Пиерро Гобеттилар италиядаги фашизмни аввалги диктатуралардан фарқини кўрсатиш учун киритганлар. Муссолини ва унинг тарафдорлари атамани ижобий талқин қилганлар: тоталитар рух, тоталитар ирода, тоталитар давлат устунлигини кўкларга кўтарганлар. XX аср 30-йиллари ўрталаридан нацизм ва сталинизмга нисбатан салбий маънода қўлланди. Ф.Хайек «Қулликка йўл» китобида тоталитаризм генезиси либерал ва социалистик ғояларга қарши, инсонни мутлақ қадрият сифатида эмас, мавҳум коллектив мақсадга томон ҳаракатнинг бир қисми сифатида қарашдан келиб чиқишини асослайди. Адорно раҳбарлигидаги коллектив тадқиқотда («Авторитар шахс» (1950)), «тоталитар синдромли» одамлар барқарор мавжудликни сўзсиз итоатга алмаштиришга тайёрлиги тўғрисидаги фикр асосланади. К. Фридрих тоталитаризмнинг беш асосий белгисини ажратган: ягона мафкура; ягона партия; террористик яширин полиция; оммавий ахборот воситаларига якка ҳокимлик; марказлашган иқтисод. Ҳозирги кунда

тоталитаризм ҳокимият ва жамият ўртасидаги муайян муносабатлар тизими сифатида ўрганилади. Негаки муайян белгиларга эгалик муқаррар равишда тоталитаризмни келтириб чиқмаслиги аён бўлди. Тоталитар давлат ўз зиммасига жуда кўп вазифаларни юклайди, шу жумладан ўзига хос бўлмаганларини ҳам, аммо, уларни тўла қўламда бажара олмайди. Натижада бундай тартиботлар ёки емирилади, ёки аста-секин либераллашади.

Трайбализм – қабилалар ўртасидаги нифоқ, қабилаларнинг ажралишига, бўлакликка интилиши. Қабила-уруғчилик муносабатлари сақланган жамиятларда учраши мумкин.

Транзит – авторитар сиёсий тизимлардан демократияга ўтиш. Транзит муқаррар равишда демократияга ўтиш билан якунланиши шарт эмас. Бу кўп шаклли мураккаб жараён. Унда либераллашув ва демократлашув босқичлари ажратилади.

Трансмиллий корпорация (ТМК) – XX аср ўрталаридан илмий техник инқилоб ва жаҳон иқтисодиётидаги ўзгаришлар туфайли ривожланган халқаро монополиялар. ТМКнинг ривожланиши жаҳон иқтисодиётидаги янги босқич билан боғлиқ. Эндиликда фақат товарлар эмас, капитал ҳам миллий чегараларни кесиб ўтади. Ихтисослашиш, кооперативлашув, меҳнат тақсимоти асосида бугунги кунда ТМКлар илғор технологиялар ва катта молиявий маблағларга эга.

Трансформация – тоталитар сиёсий тизимларнинг демократик сиёсий тизимларга ўзгариши жараёни.

ТРАФАРЕТ — 1) шаблон, андаза бўлиб, бирор расм ана шунга қараб қилинади, бирор буюм ана шунга қараб тайёрланади. 2) Қа- бул қилинган андаза бўлиб, унга танқидий баҳо бермай ва қайта қараб чиқмай одатланиб қолипганига кўр-кўрона тақлид қилинади (масалан, нутқнинг бир хил услуби, ҳаракатнинг эскидан қўлланиб келинаётган шакли).

Туркумлашув – турли нарсалар, ҳодисалар, ҳолатлар ўртасидаги умумий ва фарқли томонларни топиш, идеал, умумлаштирувчи модел асосида уларни гуруҳлаш. Туркумлашув натижасида ижтимоий ҳодисаларнинг муайян идеал типлари аниқланади. Туркумлашувнинг эмпирик ва назарий турлари фарқланади: эмпирик туркумлашувда фақат тажриба асосида олинган маълумотлар негизида барқарор белги ва сифатлар умумлаштирилади ва системалашади. Назарий туркумлашувда концептуал модел яратилади ва унда объект ўзига хос таркибий даражалар ва омиллардан иборат тизим сифатида ўрганилади.

Тўғридан-тўғри демократия модели - Политологлар халқ ҳокимиятининг мукамал шаклини Юнонистоннинг шаҳар-давлатлари билан боғлайдилар. Юнонистондаги демократия жамоа аъзоларининг жамоа

ишларида тўғридан-тўғри иштирокига асосланган. Демократиянинг бу элементлари ҳамма халқларда учрайди. Сиёсатнинг мураккаблашиб бориши, яъни кўплаб манфаатларнинг ажралиб чиқиши билан ҳукмронлик-итоат муносабатлари қарор топди. Ҳокимият поғонавий тус олди. Юнон давлатчилиги тарихи ана шу муносабатларнинг (авторитар) мазмунини янги, демократик маъно билан тўлдирди. " Ҳоким – оқ суяк - зодагонлар - демос (халқ)" поғонавий ҳукмронлик тартиби ўрнини "халқ йиғини - (чек ташлаш, сайлаш, ротация асосида тайинланувчи) лавозим эгалари – етакчи" муносабатлари эгалади. Йиғин - ҳокимиятни тайинлади, яъни олий ҳукмрон устидан ҳукмронликка эга бўлди, халқ - ҳокимиятнинг манбаига айланди. Бу даврнинг ўзида демократия ривожига икки йўналиш белгиланди. Биринчиси, ўз-ўзини бошқарувчи, яъни фуқароларнинг тўғридан- тўғри иштирокини назарда тутувчи тартиб ва иккинчиси, умумхалқ демократияси, яъни халқни ҳокимиятнинг манбаи сифатида қараб, унинг номидан ҳокимияти амалга оширувчи тартиб. Греklar аввало тушунчанинг ўзини киритганлар. Қадимги шаҳар-давлатлар – полисларда аҳоли тенглик ва тўғридан-тўғри сайловлар воситасида ҳокимиятни шакллантирган. Қадимги Юнон демократиясининг моҳиятини барчанинг фаровонлигини таъминлаш, фуқароларнинг қонунлар, шаҳар конституцияси, ижтимоий тартибга бўйсунishi, адолатга эришиш ташкил этар эди. Греklar тасаввурида демократик тартиб қуйидаги талабларга жавоб бериши керак бўлган: фуқароларнинг манфаатлари яқин бўлиши керак бўлган; фуқаролар имкониятлари, бўш вақтлари, тили, дини, таълим даражаси нуқтаи назаридан тенг бўлишлари, шунингдек, ирқ, этник келиб чиқиши, маданияти жиҳатидан ҳам фарқ қилмасликлари керак бўлган; фуқаролар сони кам бўлиши (энг маъқули 40-50 мингдан ошмаслиги) керак; фуқаролар мажлисда қатнашишлари, қонунларни ўзлари бевосита тасдиқлашлари ва сиёсий қарорларни қабул қилишлари керак; фуқаролар бошқарув ишларида иштирок этишлари керак; шаҳар-давлат мустақил бўлиши, ўз-ўзини бошқариши, нафақат сиёсий, балки иқтисодий ва ҳарбий жиҳатдан ҳам ўз-ўзини таъминлай олиши керак.

Қадимги Юнонистонда халқ ҳокимиятини “демократия”, Қадимги Римда эса мавжуд тузумни республика деб аташган, лекин улар деярли бир маънода қўлланган. Қадимги Юнонистондаги демократия модели тўғридан-тўғри, Қадимги Римдаги демократия эса – вакиллик демократияси эди.

У

Узурпация – ҳокимиятни зўрлик билан эгаллаб олиш ва қўлда тутиб туриш.

Ультиматум – дипломатик алоқаларни узиш ёки бошқа чоралар кўриш билан огоҳлантириб, бир давлатнинг иккинчи давлат томонидан кўрсатилган муддатда қўйилган шартларни бажарилишини қатъий талаб этиши.

УЛЬТРА... — ўтакетган, ўта, ҳаддан ташқари, бирор нарсанинг нариги томонида маъносини билдирувчи мураккаб сўзларнинг бир

бўлаги, масалан, ультра-реакцион — ўта кетган реакцион, ультра-современный — ўта замонавий.

Умумий сайлов ҳуқуқи тамойили – 18 ёшга тўлган фуқароларнинг сайлаш, сайлов билан боғлиқ бошқа жараёнларда иштирок этиш, қонунчиликда белгиланган ёшга тўлгач эса - давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайланишини кафолатловчи конституциявий тамойил. Фуқаролар ижтимоий келиб чиқиши, ижтимоий ва мулкӣ мавқеи, ирқӣй ва миллий мансублиги, жинси, маълумоти, тили, динга муносабати, машғулотининг тури ва хусусияти каби шарт-шароитлардан қатъи назар, сайлаши ва сайланиши мумкин. Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаролар, шунингдек суд ҳукми билан озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётган шахслар сайланиши мумкин эмас ва сайловда қатнашмайдилар.

Умумлашма – бир хиллик ва доимийликнинг умумий қайди. У тушунтиришнинг энг оддий шакли бўлиб предметни аниқ билишни талаб этади.

Унитаризм – давлат бирликларига марказлашган бошқарувнинг мавжудлиги ва таркибида мустақил давлатларнинг йўқлиги билан белгиланувчи давлат тузилиши. Унитар давлат – ягона, бўлинмас бир яхлитликни ташкил этучи давлат шакли.

Унитар давлат – ҳудуд, Конституция, фуқаролик, олий давлат ҳокимияти, суд тизими ягона бўлган давлат шакли. Унитар давлатда суверенитет ягона марказда тўпланади ва барча маъмурий бирликлар ҳеч қандай қўшимча ваколатларга эга бўлмайдилар. Давлатнинг барча органлари бир бутуннинг қисмларини ташкил этади ва улар ягона Конституция, ягона қонунлар тизими асосида амал қиладилар. Унитар давлат маъмурий-ҳудудий бирликлардан ташкил топади (департаментлар, вилоятлар, туманлар ва ҳ.к.). Бу бирликлар сиёсий жиҳатдан мустақилликка эга эмаслар, лекин марказ ва маъмурий-ҳудудий бирликлар ўртасидаги муносабатлар ҳам мураккаб. Маҳаллий ҳокимиятларда суверенитет йўқ бўлгани учун улар тўлалигича марказга бўйсунди (федератив давлатда – вилоят ёки штат ҳокимиятига). Ҳокимлик ваколатлари бўлинишига кўра **марказлашган ва марказлашмаган унитар давлатлар** ажратилади. Марказлашмаган унитар давлатларда (Франция, Испания) ҳудудий давлат ҳокимияти органлари ваколатлари бир мунча кенг бўлади. Бугунги кунда бир қанча унитар давлатлар (Буюк Британия,

Испания, Италия, Дания, Финляндия) нисбий мухториятга эга худудий бирликларга эга. Бу эса хозирги кунда унитар давлатлар дунёда кўпчиликни ташкил этсада, давлатларнинг федерацияга ўтиши тенденцияси кучайганлигини кўрсатади. Унитар давлат белгилари: ягона Конституция мавжудлиги ва унинг модаларининг мамлакат бутун худудиди бирдек қўлланилиши; давлат олий ҳокимияти органларининг ягона тизими ва унинг маъмурий-худудий бирликларга бўлиниши; ягона фуқаролик ва ягона ҳуқуқ тизими мавжудлиги; марказлашган суд тизими.

Урбанизация – жамиятда шаҳарлар нуфузининг ортиб бориши билан боғлиқ тарихий жараён. Шаҳар аҳолиси сонининг кўпайиши.

Утилитаризм – инсон фаолиятининг асосида фойдага эришиш, оқиллик ётишини асословчи назариялар. Асосчиси У.Бентам.

Ф

ФАКТОР — бирор процесснинг боришига таъсир этувчи ва унинг характерини белгиллаб берувчи омил, сабаб, ҳаракатланти- рувчи куч (масалан, оммани сиёсий жиҳатдан тарбиялаш — комму- нистик қурилишнинг муҳим Ф. дир).

Фактор–таҳлил – кўп ўлчовли математик статистика усули. У ижтимоий объектлар белгилари ўртасидаги ўзаро алоқаларни ўлчаш ва белгиларни ана шу ўзаро алоқалар асосида туркумлашга асосланади. Жуфт корреляциялар асосида фактор таҳлилда янги, йирикроқ белгилар олинади. Ана шулар фактор деб аталади.

Фальсификация – ҳақиқийни қалбакига, аслини соҳтага алмаштириш, реал борлиқни бузиб кўрсатиш.

Фанатизм – ўз эътиқодига содиқликнинг бошқаларнинг эътиқодларига тоқатсизлилик билан уйғунлашуви.

ФАНАТИК — фанатизми билан ажралиб турувчи киши (маса- лан, ўз ишининг Ф. ги — ишқибози, диний Ф. — мутаассиб).

Фаол сайлов ҳуқуқи – Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг давлат ҳокимияти вакиллик органларига ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларига сайлашни кўзда тутувчи конституциявий ҳуқуқидир. Фаол сайлов ҳуқуқига 18 ёшга тўлган фуқаролар эга ҳисобланади. Ўзбекистон фуқароси ижтимоий келиб чиқиши, ижтимоий ва мулкый мавқеи, ирқий ва миллий мансублиги, жинси, маълумоти, тили, динга муносабати, машғулотининг тури ва хусусияти каби шарт-шароитлардан қатъи назар, сайлаш ҳуқуқига эгадир. Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаролар, шунингдек суд ҳукми билан озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётган шахслар сайланиши мумкин эмас ва сайловда қатнашмайдилар.

Фаровонлик давлати (инг. *The Welfare State* – фаровон давлат) – ёки “ялпи эзгулик давлати” (ижтимоий давлат) – даромадларни қайта тақсимлаш орқали жамият барча аъзоларининг ижтимоий ҳуқуқларини таъминлашга даъват этилган ижтимоий институтларнинг, асосан Ғарб давлатларидаги ижтимоий институтларнинг мажмуини англатувчи тушунча. Фаровон давлат – ижтимоий йўналишдаги ўзига хос назарий ва амалий модел бўлиб, унда аҳолининг имтиёзларга эга бўлмаган қатламларига ижтимоий ёрдам кўрсатишга қаратилган дастурларнинг кенг мажмуи амалга оширилади. Фаровон давлат моделини нафақат социал-демократик раҳбарлар, балки консерваторлар ҳам рўёбга чиқаради. Америка Президенти Л.Жонсон эълон қилган “буюк жамият”, ГФР канцлери, христиан-демократик партияси раҳбари Л.Эрхард таклиф қилган “шаклланган жамият” концепциялари юқоридаги фикрга мисол бўла олади. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги ўттиз йиллик – Ғарб жамиятида фаровон давлатларнинг гуллаб-яшнаган даври бўлди. 50-йиллардан бошлаб халқ таълими, ижтимоий таъминот, соғлиқни сақлаш, уй-жой ва коммунал-маиший хизмат объектлари куришга ҳамда шу каби бошқа турли ижтимоий дастурларга сарфланган ҳаражатлар ҳажми борасида портлаш юз берганлиги кузатилади. Ялпи ички маҳсулотдаги ҳаражатлар улуши бир неча марта ортиб, давлат бюджети барча маблағларининг деярли ярмини ташкил этди. Пенсия таъминоти, ишлаб чиқаришда бахтсиз ҳодисалар юз бергандаги касаллик бўйича ижтимоий суғурта, болалар ва оилаларга нафақалар бериш, ижтимоий ёрдам кўрсатиш, уй-жой билан таъминлаш ва бошқа шу каби масалалар асосий вазифалар жумласига киради. Фаровон давлатга нисбатан саноати ривожланган жамиятнинг таркибий қисми, бундай жамият амал қилиши чоғидаги турли чиқимларнинг ижтимоий амортизатори сифатида қаралган. Фаровон давлатни танқид қилувчилар (асосан неоконсерватив доиралар вакиллари) давлат бюджетининг ижтимоий ҳаражатлари борасида “истеъмомчилик психологияси”га қарши кураш шиори билан ўртага чиқдилар. Ғарб жамияти олдида турган қарама-қаршилик шундан иборатки, агар саноати ривожланган мамлакатлар, бир томондан, фаровон давлатга кўника олмасалар, бошқа томондан, бундай давлатсиз мавжуд бўлмайдилар ҳам. Ғарб сиёсий ғоясида фаровон давлат интегратив механизм бўлиб, унинг ёрдамида модернизациянинг вайрон қилувчи элементларига барҳам бериш мумкин, деган тушунча қарор топган. Бунинг моҳияти моддий таъминланганлик ва тенглик учун ҳукумат жавобгар бўлиши керак, деган ғоядан иборат.

Фашизм – тоталитар сиёсий тизимнинг кўринишларидан бири. Қаттиққўл ва поғонавийлашган ҳокимият тизими, диктатор авторитетига сўзсиз бўйсунуш, мамлакатда барқарорликни таъминлаш учун кескин чоралар

қўлланилишини оқлаш, бир партиявий тизим ва давлатнинг жамият ҳаётининг барча соҳалари устидан ялпи назоратини ўрнатиш – фашизмга хос белгилардир. Фашизм Италияда **1919 йилда** ўрнатилган. Италия фашизми асосан миллат раънақи, Рим империяси буюклиги тиклаш вазифасини қўйган. Фашизм миллат "руҳи"ни поклаш, маданий ёки этник асосда коллектив бир хилликни таъминлаш, жиноятчиликни йўқотиш даъволари билан чиқади. 30-йилларда Испания ва Германияда (кейинчалик национал-социализм кўринишини олди), 40-50-йилларда Аргентинада, 60-йилларда Грецияда шаклланган тартибларни ҳам фашистик деб аташ мумкин. Фашизм мафкуравий назариётчиларидан бири Ж.Жентилега (1875—1944) кўра фашистик давлат моҳияти қуйидагича: *“Фашизм учун барча нарса давлатда мужассамлашган. Инсонийлик ва маънавиятга доир ҳеч нарса ўз-ўзича мавжуд эмас, давлатдан ташқарида эса – булар ҳеч қандай қийматга эга эмас. Шу маънода фашизм тоталитардир, фашистик давлат эса барча қадриятларни бирлаштирувчи ва умумлаштирувчи сифатида халқ ҳаётинини талқин этади, унинг гуллаб-яшнаши ва кучга тўлишига хизмат қилади. Давлатдан ташқарида индивидлар ҳам, гуруҳлар ҳам (сиёсий партиялар, жамоалар, синдикатларва синфлар) мавжуд бўлиши керак эмас.”*

Федерализм - бошқарув тизими. Унда бошқарув икки даражага эга: миллий ҳокимият ва минтақавий ҳокимият (штатлар, вилоятлар, республикалар, кантонлар, ерлар). Федерализм ҳудудий бирликларнинг кенг мустақиллигини назарда тутди.

Федерация – конституцион тарзда бир марказий ва икки ёки ундан ортиқ ҳудудий (минтақавий) ҳукуматларга бўлинган давлат. Марказ – бутун миллат масъулиятига доир ваколатларни ўз зиммасига олади, минтақавий ҳукуматлар ваколатлари эса, одатда, маҳаллий табиатга эга. Федерацияда суверенитет камида уч элементдан ташкил топган: марказ, икки ва ундан ортиқ минтақавий ҳукуматлар, маҳаллий ҳокимиятлар. Федерациялар тарихан янги ҳодиса. Ж.Боден, Т.Гоббс, Б.Спинозалар федерацияларни билмаганлар Улар давлатларни суверен ва носуверенларга бўлганлар. Маъносига кўра бу – монархик турдаги марказлашган давлатлар ва ўзаро шартнома ёки вассаллик билан боғлиқ ҳудудларга тенг келган. Демак, ҳозирги маънодаги федерациялар кейинги 200 йил ичида шаклланди. Федерация моҳиятан икки давлат суверенитетини уйғунлаштиришга интилишдир. Федератив давлатда фуқаро бир вақтнинг ўзида икки жамоа аъзоси ҳисобланади: федерация ва унинг субъекти аъзоси. Ўзининг ички тузилишига кўра федерация қуйидаги белгиларга эга: бошқарувнинг икки даражаси мавжудлиги: суверенитет марказ ва ҳудуд ўртасида тақсимланган бўлади. Бу эса, ҳеч бўлмаганда, назарий жиҳатдан бир бошқарув даражаси иккинчисига тазйиқ ўткази олмаслигини

англатади. Иккала даража фуқаролар манфаатини ифодалашда ўз ваколатига эга; марказ ва федерация субъектларининг ваколатларни тақсимлаш Конституция билан белгиланиши. Конституцияларнинг ёзма (кодификациялашган) бўлиши; регионал манфаатларнинг федерал даражада тақдим этиш механизмларининг мавжудлиги (одатда парламент иккинчи палатаси орқали); федератив Конституция устунлиги; турли даражадаги ҳокимиятлар низоларини ҳал қилиш учун мустақил суд (одатда, Конституцион суд) мавжудлиги; Федерация субъектларининг муҳторияти анча юқори бўлиши мумкин. Улар ўз Конституцияларига эга бўлишлари, фуқароликни ўрната оладилар. Федерация субъектлари ўзларининг маъмурий ва ҳудудий мустақиллакларини сақлаб қоладилар. Суверенитет тақсимланиши нуқтаи назаридан улар сиёсий ва асосий иқтисодий ваколатларини марказга беришга мажбурлар. Лекин ҳеч қандай ҳолатда улар бир томонлама тарзда федерация таркибидан чиқа олмайдилар. Ҳозирги вақтда федератив Марказ ва минтақалар ўртасидаги муносабатлар”марказлашган федерализм” (амалда унитар давлат билан деярли бир хил) билан “шартномавий федерализм” (кенг, аввалдан белгилаб олинган ваколатларга эгалик) чегараларида амалга оширилади.

Феминизм – XVIII асрда вужудга келган эркак ва аёллар ўртасида тенглик ўрнатиш учун қаратилган ҳаракат. Биринчи босқичда, XIX - XX асрнинг биринчи ярмида, ҳуқуқий тенглик учун, иккинчи босқичда, XX аср ўрталаридан, амалий тенглик учун кураш олиб борган. Ҳозирги даврнинг кўзга кўринган ижтимоий-сиёсий ҳаракатларидан бири. Сиёсатда феминизм дастлаб аёлларга сайлов ҳуқуқининг берилиши учун курашда намоён бўлган. 1791 йилда француз ёзувчиси О. Де Гуж “Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари декларацияси” га ўхшаш “Аёл ва фуқаро ҳуқуқлари декларацияси”ни ёзган. XIX асрнинг иккинчи ярмида Англияда аёллар ҳаракатининг қатнашчилари “суфражистка” (ингл. suffrage – овоз бериш ҳуқуқи) лар деб аталган. Кейинроқ суфражизм АҚШ, Германия, Франция ва бошқа кўпгина мамлакатларда тарқалди. Сайлов ҳуқуқини қўлга киритишда биринчи муваффақият финляндиялик аёлларга тегишли (1905 йил), сўнг норвегиялик ва даниялик аёллар шу ҳуқуққа эга бўлганлар. 1918-1920 йилларда овоз бериш ҳуқуқи Бельгия, Германия, Польша, Канада, АҚШ ва б. давлатлардаги аёлларга берилди. Феминистик сиёсий ҳаракатда бир қанча оқимлар мавжуд. Либерал феминиз аёлларнинг эркаклар билан тенглигига аста-секинлик билан уларнинг инсоний ва фуқаролик ҳуқуқларини эътироф этиш орқали эришиш тарафдори. Социалистик феминизм бундай эътирофдан ташқари аёлларга асосий ижтимоий ҳуқуқларни тақдим этиш, жинслар ўртасидаги меҳнат тақсимотини йўқотиш, эркакларни фарзанд тарбиясига жалб этишни талаб этади. Ҳар иккала йўналишни уйғунлаштирган давлат феминизми булардан ташқари аёлларнинг муҳим давлат ва сиёсий

лавозимларни эгаллашларида квоталар мавжудлигини талаб этади. Бу оқим Скандинавия давлатларида кенг ривожланган. 60-йилларнинг охири–70-йилларнинг охирида феминизм бир қатор радикал ғояларни ҳам илгари сурди: оила ва оналик – аёлларнинг камситилишига хизмат қилувчи институтлар сифатида қаттиқ танқид остига олинди. Радикал феминизм маркази АҚШ бўлди. Ижтимоий-сиёсий ҳаракат сифатида феминизм баҳоларининг асослилиги, фаолиятининг жиддийлашуви, назарий етуқлигига эришиш учун унга вақт керак бўлди. Бунга феминистик тадқиқот марказларининг ташкил топиши ҳам катта хисса қўшди. Бу марказлар ҳаракат илмий-назарий негизини мустаҳкамлаш билан бирга маърифий фаолият ҳам олиб боради.

Ўзбекистонда аёллар ва эркаклар тенглиги конституцион тарзда мустаҳкамлаб қўйилган. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 46-моддасида “аёллар ва эркаклар тенг ҳуқуқларга эгалар” дейилган. Бундан ташқари Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18-моддасида мамлакат фуқароларининг жинси, ирқи ва бошқа белгиларидан қатъий назар ҳуқуқ ва эркинликлари тенглиги эътироф этилган.

Франкфурт мактаби – XX асрнинг 30-йилларида Германияда, Франкфурт-Майндаги социал тадқиқотлар институти негизида вужудга келган ижтимоий-фалсафий мактаб. У фашизмга, шунингдек, технократик оммавий истеъмол жамиятига интеллектуал муҳолифатни ташкил этган.

Фракция – 1) сиёсий партиянинг унинг йўналиши, услубларига қўшилмайдиган, у билан курашадиган, лекин таркибидан чиқиб кетмайдиган ўз қарашлари, ички интизомига эга қисми; 2) ўз партиялари сиёсатини амалга ошириш учун парламент, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органи ёки бирор ижтимоий гуруҳ таркибига сайланган депутатлар ёки аъзолар гуруҳи.

Француз сиёсий фани мактаби - XIX аср охири XX аср бошида француз жамиятида рўй берган жараёнлардан келиб чиқиб, француз политологлари давлат ва унинг институтларини, шаклланаётган партиявий тизимларни чуқур ўргандилар, фуқароларнинг сайлов жараёнида иштироки кенгайтирилиши жиддий таҳлил қилдилар. Айнан Францияда сиёсий фан шаклланишида фалсафа ва социология таъсири кучли бўлган. Илк давр француз сиёсий фани мумтоз вакилларида Эскир де Парьенинг «Сиёсий фан тамойиллари» (1870), Эдмон Шевриернинг «Сиёсий фан унсурлари» (1871), Эмил Аколянинг «Сиёсий фан фалсафаси» (1877) асарлари кўрсатилади. II Жаҳон урушидан сўнг унда давлатшунослик, сиёсий жараёнларни конституцион ҳуқуқ доирасида ўрганиш ривожланди. Француз сиёсий фани мактаби асосан қуйидаги йўналишларда тадқиқотлар олиб боради: сиёсий муносабатлар доирасида синфлар ва гуруҳларни ўрганиш (Л. Сэв, М. Фуко в.б.); ҳокимият моҳиятини, сиёсий фаолият агентлари ўзаро таъсирларини,

элиталарни танлаш, сиёсатда оқилона ва нооқилона (рационал ва иррационал) ҳолатлар (П. Бурдые, Ф. Буррико в.б.) ни ўрганиш; сиёсий партиялар ва ҳаракатлар стратегиялари, сиёсий инқирозлар, сиёсий ижтимоийлашув (айниқса, ёшларнинг) ни ўрганиш; сиёсат ва сиёсий маркетинг (Д. Давид, М. Бонгран в.б.).

Функция – фаолият, бурч, иш, вазифа.

Футурология – ижтимоий жараёнлар, инсоният истиқболларини таҳлил қилувчи фанлараро илмий назариялар. Синоними – прогноз. Бу фан ижтимоий ва табиий фан маълумотларига асосланиб инсоният ва жамиятнинг айрим соҳалари келажакда қандай ривожланишини аввалдан башорат қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Футурология алоҳида эътиборни глобал муаммолар ва уларнинг ҳал қилиниши масалаларига қаратади. Фан доирасида "муқобил дунёлар", "келажакнинг кутилаётган образлари" ни яратиш асосан АҚШда XX аср 60-йилларида ташкил топган футурологик марказларнинг асосий вазифасини ташкил этди. XX аср охириги чорагида футурологик мавзудаги китоблар, брошюралар, мақолаларнинг сони йилига икки мингга етди. Уларда тўрт мавзу етакчилик қилади: 1) Қуролланиш пойгаси истиқболларини баҳолаш; 2) Аҳоли ўсиши, ресурслар ва атроф муҳит муаммолари. 3) Жаҳон иқтисодий ривожланиши; 4) Инсоният ривожланишининг ижтимоий қирралари. Футурологиянинг кўзга кўринган вакиллари Ж. Несбитт ва О. Тоффлер.

Фуқаролик – шахснинг муайян давлатга ҳуқуқий мансублиги.

Фуқаролик жамияти – бозор ва демократик ҳуқуқий давлатчилик шароитида эркин ва тенг ҳуқуқли индивидлар ўзаро муносабатлари тизими. У давлатнинг аралашувисиз мавжудлиги, горизонтал муносабатларни – рақобат ва бирдамлик асосида қамраши билан ажралиб туради. Фуқаролик жамияти - одамлар ўз хоҳиш-иродасини эркин баён эта оладиган ва бу ҳол мунтазам кенгайиб борадиган, одамларнинг фаолиятига давлатнинг аралашуви ваколатлари чекланган ва қатъий белгилаб қўйилган жамият. Бундай жамият хусусий шахслар, одамлар ихтиёрий равишда бирлашган уюшмалар ва институтлар (шу жумладан, оила, мактаб, оммавий ахборот воситаси, ишлаб чиқариш, ижодий йўналишлар ва қизиқишлар бўйича бошқа бирлашмалар, сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари ва ҳаракатлари) мажмуидан иборат бўлиб, уларнинг ўзаро муносабатлари фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинади ва улар сиёсий давлатнинг ўзига бевосита тобе бўлмайди. Тарих нуқтаи назаридан олганда фуқаролик жамияти ғояси фуқаролик тўғрисида тасаввур пайдо бўлган ва жамият тушунчаси юзага келган даврда, яъни қадимги Ғарбий Европадаги сиёсий-ҳуқуқий фикрлар, хусусан, Цицерон ижоди замирида пайдо бўлган. Айтиш мумкинки латинча *civis* (фуқаро) сўзидан *civitas*

(жамият) тушунчаси ҳосил бўлган. Бироқ, “фуқаролик жамияти” тушунчаси табақачиликка барҳам бериб, Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари декларациясини эълон қилган XVIII асрдаги Франция буржуа инқилобидан кейин кенг ишлатила бошланди. Гегелнинг жамият ва давлат ўртасидаги фарққа доир ёки бошқача қилиб айтганда, жамиятда одамларнинг давлат ҳукмронлиги остида бўлмаган фаолият соҳалари мавжудлиги ҳақидаги ғояси фуқаролик жамияти тўғрисидаги ҳозирги замон тасаввурларига асос бўлди. Бунга қадар юз йилликлар давомида “давлат” ва “фуқаролик жамияти” тушунчаларига нисбатан синонимлар сифатида қараб келинган. Янги даврда давлат ўзининг фуқаролар билан ўзаро муносабатларида айрим умумий тамойиллар ва қоидаларни белгилаш билангина чекланиб, фуқаролик жамиятидан ажралади. Давлат шахснинг биргаликда фаолият олиб бориш учун бошқа шахслар билан эркин бирлашиши орқали ўзининг специфик манфаатларига эришиш ҳуқуқини белгилайди. Ҳозирги вақтда фуқаролик жамияти, энг аввало, одамлар ўртасидаги алоқалар ва муносабатларнинг янгича кўринишида, уюшган ҳолда эканлигида намоён бўлади. Бунинг маъноси шундан иборатки, фуқаролик жамиятида одамлар гуруҳи ва уларнинг ташкилотлари умумий хўжалик, сиёсий, илмий, маданий ва бошқа мақсадларга эришиш учун эркин бирлашишнинг реал, давлат томонидан кафолатланган имкониятига эга бўладилар. Марказий Осиёда, хусусан Ўзбекистон ҳудудида ҳам жамоа бўлиб яшаш, маълум бир урф-одат, қонун-қоидаларга итоат қилиш, маълум бир гуруҳларнинг бирлашиб давлат иштирокисиз, ўз-ўзини бошқарув асосида эзгу ишларни амалга оширганлиги тўғрисидаги тарихий маълумотлар мавжуд.

Фуқаролар тотувлиги – ижтимоий ҳаётнинг туб муаммолари бўйича фуқаролик жамиятининг турли ижтимоий кучлари (ёки уларнинг аксарияти) ўртасида консенсус, якдиллик, келишув мавжудлигидир. Айни мана шу ҳол муаммоларни ҳал этиш бўйича фуқаролар ўзаро келишиб ҳаракат қилишларига асос бўлади. Фуқаролар тотувлиги шахслар ва улар бирлашмаларининг нуктаи назарлари ҳамда маслак-мақсадлари бир-бирига мос келишига асосланади. Фуқаролик тотувлиги юзага келиши учун фуқаролик жамияти аъзоларининг манфаатларини ифода қилувчи турли ижтимоий гуруҳлар ва қатламларни, уюшмалар ва ташкилотларни сиёсий расмийлаштириш зарур. Бунинг йўли битта – давра суҳбати, музокара жараёни, ўзаро мақбул ечимлар топиш. Бунда давлат фақатгина тарафлардан бири сифатида эмас, балки ҳакамлик, воситачилик ва тўқнаш келадиган манфаатларни уйғунлаштирувчи марказий орган сифатида ҳам иш кўради. Шунинг учун фуқаролар тотувлиги – реал музокара жараёни сифатида ижтимоий шартнома режими ва доирасида фаолият кўрсатувчи ижтимоий кучларнинг барчасига мақбул ечимни топиш натижасидир. Фуқаролар тотувлиги фуқаролик жамиятининг ҳокимият

вакиллик органлари (парламент ва бошқа шу кабилар) мавжудлигида ўзининг якуний ифодасини топади. Бундай органда фуқаролик жараёни қатнашчилари манфаатларининг барчаси (ёки аксарияти) ўртага қўйилади ва ҳам иштирокчи бўлади. Фуқаролар тотувлигига турли шакллар, яъни давра суҳбати, “маданий тортишув”, “ҳокимият тақсимоти”, “ўзаро ёнбериш усули”, “шартнома” ва бошқа шу кабилар орқали эришилади. Фуқаролар ўртасида тотувликнинг мавжудлиги пировард натижада жамиятнинг интеграциялашда сифат жиҳатидан янги даражага эришилганлигини англатади. Ижтимоий ғоялар тарихида “консенсус” деб аталувчи умумий социологик категорияни Лебон ва Тард (психологик талқин), Э.Дюркгейм (социологик ёндашув), М.Вебер (консенсуснинг “соф” ёки идеал турининг маъновий модели), Ю.Хабермас (“ҳаётнинг дунё” феноменологик социологияда коммуникатив ҳаракат назарияси) ва бошқалар ривожлантирганлар.

ФИАСКО — бирон ишнинг, ташаббуснинг тўла муваффақиятсизликка учраши, инқироzi, барбод бўлиши.

ФИЛЕИЗМ - Фанга қараганда динга кўпроқ ишонувчи, дин ва диний эътиқодлар, диний хурофотларни ҳимоя қилувчи реакцион назария.

ФИКТИВ — ёлғон, сохта, ўйлаб чиқарилган, ҳақиқатда мавжуд бўлмаган (масалан, сохта капитал, сохта никоҳ).

ФЛЮГЕР — (*кўчма маъноси*) ўз қарашлари ва майлини ўзга шароитларга мувофиқлаштириб ўзгартирувчи, шароитга қараб иш кўрувчи киши.

...**ФОВ** — бирор кишини ёки бирор нарсани ёқтирмаслик, хуш кўрмаслик, ёмон кўришни билдирувчи мураккаб сўзларнинг бир қисми (масалан, пагонафоб — соқолни ёмон кўрувчи)

ФОРМАЛИЗМ — 1) санъатда ва инсон фаолиятининг бошқа соҳаларида мазмунга ҳалал етказган ҳолда, формага бирламчи, асосий аҳамият берувчи, назарияни практикадан, воқеликдаи ажратиб қўювчи йўналиш. 2) Давлат ва жамоат органларининг фаолиятида масалани ҳал қилишга расмий-бюрократик ёндашиш, ишнинг моҳиятини ўрганмай, инсонларнинг ҳаётнинг манфаатларини чуқур ўрганмай ва ҳисобга олмай, қонуннинг ҳарфига ёпишиб олиб, майда ва иккинчи даражали расмийчиликка ҳаддан ташқари берилиш.

Х

Хавфсизлик – ҳеч қандай хавфнинг мавжуд бўлмаслиги, дахлсизлик, ишончлилиқ. Тўрт асосий тури ажратилади: халқаро; жамият; давлат; шахс хавфсизлиги. Ушбу категория давлатлар, ҳарбий-сиёсий гуруҳлар ўртасидаги

муносабатлар аҳволига таалуқли расмий қарорларга асосан шарҳланади. Ҳозирги кунда у халқаро вазиятни соғломлаштириш, оммавий қирғин қуроллари ва қуролли кучлар миқдорини қисқартириш ёки йўқотишга қаратилган. Бунда тенглик, баробар хавфсизлик, учинчи давлатларга зиён етказмаслик ақидаларига амал қилинади, халқаро муносабатларда куч ишлатишга нисбатан сиёсий воситалар устиворлигига амал қилинади, давлатлараро муносабатлар беқарорлигига йўл қўйилмайди.

Халқаро сиёсат - кўпинча ташқи сиёсат билан бир нарсa, деб қаралади. Лекин унда давлатлар жаҳон ҳамжамиятининг улар олдида турган муаммоларни ҳал қилишга доир биргаликдаги, келишилган ҳаракатларини таъминлаш билан боғлиқ муҳим жиҳат ажратилади. Халқаро муаммоларни ҳал қилиш усуллари ҳам ўзига хос. Улар тенг ҳуқуқли, суверен давлатлар ўртасидаги рақобат, келишув, музокаралар йўли билан ҳал қилинади.

Халқ - 1) умумий тарихий тақдир, ўхшаш турмуш тарзи белгилари ва ахлоқий қадриятлар, шунингдек, ягона тарихий жамоага мансублик ҳисси асосида бирлашувчи ижтимоий гуруҳлар бирлиги; 2) мамлакат, давлат аҳолиси. Халқ политологиянинг муҳим категорияси бўлиб, унинг моҳияти етакчи субъектнинг манфаатлари ва сиёсий мавқеига қараб жиддий равишда ўзгаради. Бошқарувнинг олигархик шакли тарафдори бўлган Афлотун халққа нисбатан оломон, донишмандликка ғаним тўда сифатида беписанд муносабатда бўлган. Унинг фикрича, идеал жамиятда жисмоний меҳнат билан банд бўлган фуқароларнинг аксарияти давлат бошқаруви соҳасидан чиқарилиши ва ўз лавозимини ваколатли мутахассис посбонлар қўлига топшириши керак. Афина демократиясининг “олтин асри” вакиллари юқоридагига зид бўлган фикрга асосланганлар. Уларнинг фикрича, давлатни бошқаришда барча фуқаролар иштирок этиши лозим. Бироқ, шуни инобатга олиш керакки, юқорида келтирилган ҳар иккала ҳолатда ҳам юнон шаҳар-полисларининг эркин фуқаролари ҳақидагина гап борган. Кейинги авлодларнинг сиёсий онгида “давлат (“республика”) дегани “халқ иши”дир” (Цицерон), деган фикри чуқур из қолдирган. Халқ дейилганда ҳуқуқ ва манфаатларнинг умумийлиги масалаларида ўзаро келишув орқали бир-бирига боғлиқ бўлган жуда кўп одамларни тушунмоқ кераклиги таклиф қилинган. Ўрта асрлар жамиятида халқ оммасининг ҳукмронларга ва ҳукмрон табақаларга бўйсунилишини “олий фазилат” сифатида кўкларга кўтарилган. Ҳокимият учун сиёсий курашда “халқ” категорияси буржуазия жамияти қарор топиши ва ривожланиши даврида ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Табақа имтиёзлари ва ўз умрини ўтаб бўлган ўрта аср удумларига қарши чиқар экан, буржуазия доимо ва ҳамма жойда “халқ” номидан, “халқ” манфаатини кўзлаб ҳокимият учун кураш олиб борган. Дунёга келаётган буржуазиянинг мафкурачилари халқнинг давлат тузилишини

белгилашга бўлган табиий ҳукуқи ҳақида гапирганлар, мустабид тузумнинг сиёсий ўзбошимчаликларига жавоб тариқасида халқнинг қўзғолон қилиш ҳукуқига эга эканлигини эълон қилганлар. Бу ўринда халқ дейилганида миллатнинг имтиёзли табақаларига қарши турган барча қатламлар тушунилади.

Халқаро валюта фонди – БМТнинг ихтисослашган муассасаси мақомига эга валюта ташкилоти. Вазифаси – ташқи савдо ва халқаро валюта – молия ҳамкорликларини ривожлантиришга ёрдам беришдан иборат. Ресурслари унга уюшган мамлакатларнинг аъзолик бадаллари (квота)дан ташкил топади.

Халқаро муносабатлар – дунё ҳамжамиятининг барча субъектлари ўртасидаги сиёсий, ҳўжалик-иқтисодий, илмий-техник, валюта-молиявий, ижтимоий, дипломатик, ҳукуқий, ҳарбий, гуманитар, коммуникацион алоқалар ва муносабатларнинг тизимли бирлиги (яхлитлиги)дир. Халқаро муносабатлар халқлар, давлатлар ва давлатлар тизими ўртасидаги алоқалар ва ўзаро муносабатларнинг жамламаси деб ҳам тавсифланади. Ғарб сиёсатшуносларининг фикрича, халқаро муносабатлар – икки ва ундан ортиқ давлатнинг ўзаро ҳаракатлари, ташқи сиёсат эса, битта миллатнинг ташқи муносабатлардаги ҳаракатларидир. Халқаро муносабатлар тушунчасига доир турли нуқтаи назарларни шартли равишда иккига бўлинади. Биринчи ҳолда халқаро муносабатларга нисбатан ижтимоий муносабатларнинг алоҳида тури, бошқа ҳолда эса, бу муносабатлар иштирокчиларининг биргаликдаги ҳаракатлари сифатида қаралади. Халқаро ва ички сиёсатнинг боғлиқлиги муаммосининг бир қатор талқини мавжуд. Биринчи нуқтаи назардагилар мазкур боғлиқликда халқаро муносабатларга устунлик берадилар. Уларнинг фикрича, давлат ички сиёсати ташқи омилларнинг ривожига (географик детерминизмга, геосиёсий концепцияларга) қараб белгиланади. Иккинчи нуқтаи назарга кўра, халқаро муносабатлар ички сиёсатнинг бевосита давоми сифатида қаралиши керак. Учинчи талқинга кўра, ички сиёсат, ташқи сиёсат ва халқаро муносабатлар бир-бирини ўзаро мувозанатлаштириб туради, улар тенг ҳуқуқлидир. Бундай талқин тарафдорлари ички ва халқаро муносабатлар негизи ижтимоий тараққиётнинг ягона қонунларидан иборат эканлигига асосланадилар.

Халқаро ташкилотлар – муайян мақсадларга эришиш учун келишув асосида тузилган давлатлараро ёки нодавлат бирлашмалари. Ҳар бир халқаро ташкилот ҳам ўз уставига эга бўлавермайди (масалан, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти – БМТ ўз уставига эга, Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти – ЕХХТ эса, фаолиятининг хусусиятларига кўра уставга эга эмас). Халқаро ташкилотлар халқаро ҳукуматлараро (давлатлараро) ташкилотларга ва халқаро ноҳукумат (нодавлат, жамоат) ташкилотларига бўлинади.

Халқаро ҳукуматлараро (давлатлараро) ташкилотлар – давлатлар ёки уларнинг ваколатли институциялари ўртасида халқаро шартнома асосида тузилган давлатлар бирлашмалари ёки давлатлар институцияларидир.

Халқаро ноҳукумат (нодавлат, жамоат) ташкилотлари – аъзолари (фуқаровий, сиёсий, маданий, ижтимоий ва иқтисодий соҳалардаги умумий манфаатларни ҳимоя қилиш ва устав мақсадларига эришиш учун биргаликдаги фаолият асосида уюшган) турли мамлакатларнинг субъектлари ҳисобланган ва қонунчилиги хорижий жисмоний ёки юридик шахсларга жамоат ташкилотлари ташкил этиш ва уларнинг раҳбар органи таркибига сайланиш имконини берадиган давлатда рўйхатдан ўтказилган шахслардан иборат бўлган уюшмалардир.

Халқаро тиллар – ҳозирги замон халқлари орасидаги муносабатларда энг кўп ишлатиладиган тиллар. БМТнинг расмий тиллари – инглиз, француз, испан, рус ва хитой тилларидир.

Халқаро ҳавфсизлик – сиёсий субъектларга уларнинг қонуний суверенитетини кафолатловчи, халқаро қонунлар амал қилувчи геосиёсий макон ҳолати. Халқаро ҳавфсизлик ягона глобал сиёсий макон вужудга келиши шароитида рўёбга чиқади. **Хозирги кунда бу жараёнлар БМТ атрофида кечмоқда. (Хозирги вақтда ушбу жараёнлар БМТда жамланади.)** БМТнинг ҳавфсизлик Кенгаши агрессорга турли воситалар билан таъсир кўрсатиш борасида топшириқ олган. БМТ билан бирга халқаро ҳавфсизлик турли халқаро ташкилотлар томонидан ҳам назорат қилинади. Масалан, ҳозирги вақтда НАТО (Шимолий Атлантика блоки) энг кўп таъсир кўрсатувчи ташкилот ҳисобланади. Халқаро ҳавфсизлик муаммоси борган сари долзарб бўлиб бормоқда. Бу ҳол, бир томондан, ҳозирги дунёни инсонпарварлаштириш билан, бошқа томондан эса, ҳарбий ҳаракатлар натижасида цивилизация йўқ бўлиб кетишининг реал имконияти мавжудлиги билан боғлиқ. Халқаро ҳавфсизликка бўлган эҳтиёж кенг қамров касб этиб бормоқда. Халқаро ҳавфсизлик миллий ёки давлат даражасида, минтақавий ва глобал даражада амалга оширилади. Ҳавфсизликка эришиш учун таъсир кўрсатишнинг – ҳарбий, сиёсий, иқтисодий, гуманитар ва шу каби бошқа турли-туман тизимларидан фойдаланилмоқда.

Халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши тамойили – халқаро ҳуқуқнинг энг қатъий, асосий тамойилларидан бири. У қуйидагиларни назарда тутати: халқ ўз давлат тузилишини эркин танлаши, шу жумладан, давлат таркибидан чиқиб, мустақил давлат тузишгача; ўз ривожланишининг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий –маданий истиқболларига оид масалаларни мустақил ҳал этиши; давлатчиликнинг институтлари ва рамзларини эркин танлаш ҳуқуқи; халқларнинг ягона давлатга бирлашиши ихтиёрийлиги. Миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши ҳуқуқи намоён бўлиши шакллари:

айирмачилик (халқ талаби асосида миллатнинг кўп миллатли давлат таркибидан чиқиши) ва бирлашиш (бир миллатнинг бошқаси билан федерация, конфедерация ёки мухторият асосида бирлашиши).

ХАМЕЛЕОН — 1) калтакесаклар турига мансуб бўлиб, атрофдаги муҳит ўзгаришлари таъсири остида ўз рангини ўзгартирувчи жонивор. 2) (*Кўчма маъноси*) шахсий фойдасини кўзлаб, ўз қарашлари ва маслагини вазиятга мувофиқлаштириб ўзгартирувчи принципсиз киши.

ХАОС — ғоят тартибсизлик, чалкашлик.

ХАРТИЯ — қонун кучига эга бўлган ва сиёсий аҳамиятга мо- лик баъзи ҳужжатларнинг номи, масалан, чартистларнинг Халқ Х. си (қ. *Чартизм*).

ХИМЕРА — (*кўчма маъноси*) ғалати, асосланмаган ва амалга ошириб бўлмайдиган хаёл, фантазия.

Харизма – католикларда худо томонидан черков манфаати йўлида қўллаш учун бирон шахсга берилган руҳий-маънавий фазилат. Социологияга Грельч томонидан киритилиб, М.Вебер уни ҳукмронликнинг идеал турлари тўғрисидаги қарашларида таҳлил қилган. Харизматик ҳукмронлик, М.Веберга кўра, етакчига хос алоҳида сифатларга асосланади. Етакчи ва омма муносабатлари ҳиссий даражада, тўлиқ ўзлигидан кечиш, кўр-кўрона ишонч асосига қурилади. Кейинги йилларда тушунчага эътибор яна жонланди. Замондош олим А.М.Гантер харизматик етакчига хос 6 асосий хусусиятни кўрсатган: 1) одамларга ҳиссий-эмоционал таъсир эта олиш, атрофдагиларга қувват бера олиш қобилияти; 2) оммада яхши таассурот қолдирувчи қиёфага эга бўлиш; 3) улкан коммуникатив қобилиятлар, катта аудиторияларни ўзига жалб эта олиш; 4) ўзига қаратилган эътиборни ижобий қабул қилиш; 5) ўзига ишониш; 6) буюк мақсадларга эриша оладиган кучли инсон имиджига эга бўлиш.

Хартия – ўрта асрларда оммавий ҳуқуқий сиёсий характердаги ҳужжат бўлган. Ҳозирги халқаро ҳуқуқда декларациянинг синоними. У – мажбурий кучга эга бўлмаган, умумий тамойиллар ва мақсадларни ифода этувчи ҳужжат.

Хартленд – геосиёсатда «марказий ер», курраи заминнинг бош, асосий қитъаси тушунчаси. Унга эгалик қилиш – дунёга эгалик қилиш имконини беради.

Холдинг – одатда, ишлаб чиқаришнинг бир тармоғи доирасида корхоналарнинг ҳамкорликдаги фаолиятини акцияларнинг (ёки бошқа қимматли қоғозларнинг) контроль пакетига эгалик орқали назорат этиш усули. Холдинг кампанияси аъзолари хўжалик ва ҳуқуқий жиҳатдан мустақилликларини сақлаган бўладилар.

Хронология – воқеаларни уларнинг тарихий кетма-кетлигидаги тартибига кўра жойлаштириш; ҳодисалар вақтини, ҳужжатлар пайдо бўлган вақтни аниқлаш.

Хунта – 1) испан тилли мамлакатларида давлат ҳокимиятининг олий коллегиял органи номи; 2) давлат тўнтариши ёки бошқа ноконституцион йўл билан ҳокимият тепасига келган ҳарбий (аралаш) гуруҳлар номи.

Ц

Ценз – чеклаш; шахсларга муайян сиёсий (аввало сайлов) ҳуқуқларидан фойдаланишда қўйиладиган чекловчи шартлар. **Сайлов цензи** – Конституция ёки сайлов тўғрисидаги қонун билан белгиланган сайлов ҳуқуқини олиш ёки амалга ошириш шартлари. Турли мамлакатларнинг амалиётида ёш, фуқаролик, саводлилик, маълумот, мулк, турғунлик, тил ва бошқа сайлов цензлари мавжуд.

Центризм – сиёсий кучлар онги ва фаолиятининг ҳолати; мўтадил, компромисли, йирик ижтимоий негизга асосланувчи оқилона ҳаракатлар; ўнг ва сўл радикализмдан қочиб, турли сиёсий кучларнинг қарашларини мўтадил ислохотчилик асосида бирлаштиришга ҳаракат қилувчи сиёсий йўналиш. Сиёсатда Центристлар деб “ўнг” ва “сўл” лар ўртасида, яъни марказда жойлашган сиёсий гуруҳларни номлайдилар. Центристлар икки ёнларидаги сиёсий кучларга хос кескинликни юмшатадилар, уларнинг ҳатоларини такрорламайдилар, сиёсий масалаларни оқилона қўйилиши ва ҳал этилиши, ҳамда жамият ва давлат институтларининг жиддий ўзгаришига олиб келмайдиган мўтадил воситаларни қўллаш тарафдоридилар.

Цивилизацион ёндошувнинг - моҳияти шундаки, у инсониятнинг тарихий тараққиётини ўзига хос миллий маданиятлар ривожланиши ва алмашилиши жараёни тарзида акс эттиради. Унга кўра тарихий жараён – цивилизациялар алмашинуви жараёнидир. Бир цивилизациянинг иккинчисидан фарқи ўзига хос қадриятлар тизими билан белгиланади. Ҳар бир цивилизацияга муайян фалсафа, ижтимоий аҳамиятга молик қадриятлар, дунё ҳақидаги тасаввурлар, муайян турмуш тарзи ва муайян ҳаётий тамойиллар хос. Шу билан бирга «... жамиятлар маданиятларни институтлаштиргани туфайли улар бошқа маданиятлар билан мулоқот учун ташқи таъсирларга очик, ёпиқ (биологик) тур генетик таркибидан фарқлича... турли маданиятлар муайян шароитларда самарали ўзаро алоқага кириша олади».

Цивилизация – (лот. фуқаролик, ижтимоий) жамият ривожланганлиги даражаси, поғонаси. Ўзбек тилида маданий тараққиёт даражаси ёки **тамаддун** атамалари қўлланиши мумкин.

Цинизм – беҳаёлик, сурбетлик билан умумий ахлоқий қоидаларни рад этиш, уларга нафрат билан қараш.

Циркуляция – айланма ҳаракат. Масалан, элиталар циркуляцияси дейилганда - элиталарнинг алмашинуви жараёни назарда тутилади.

ЦИРКУЛЯР — бирор юқори инстанция томонидан ўз қўл остидаги ташкилотлар ва мансабдор шахсларга юборилиб, директив характерга эга бўлган ёзма фармойиш.

ЦИТАДЕЛЬ — 1) қалъанинг энг мустаҳкамланган марказий қисми бўлиб, унинг химоячилари мустақил муҳофаа олиб боришга қодир бўлади. 2) (*Кўчма маъноси*) суянчиқ, қалъа, таянч.

ЦИТАТА —ўз фикрини тасдиқлаш ёхуд бирор кишининг қонидасини рад этиш учун бирор авторнинг асаридан ёки ҳужжатдан сўзма-сўз (айнан) кўчириб олинган парча. Ц. дан тўғри, илмий жиҳатдан оқланган йўл билан фойдаланишни *цитатабозлик* билан алмаштириб юбориш ярамайди.

Ч

Чикаго мактаби - Жаҳон урушлари оралиғида америка политологияси ривожига улкан хисса қўшган олимлар жамоаси. Чикаго мактаби вакиллари ўз тадқиқотларини фанлар аро боғлиқликда ўтказганлар ва социология, фалсафа, антропология, иқтисод сингари фанлар чегарасида оламшумул кашфиётлар қилганлар. Энг кўзга кўринган вакиллари: Ч. Мерриам, Х. Госснел, Г. Лассуэлл, Л. Уайт, Э. Фройнд ва б. Чарльз Мерриам тадбиқий сиёсатнинг аҳамиятини таъкидлаган, биология ва физикадаги кашфиётлар инсоннинг сиёсий ҳуққатворини ҳам тўлиқроқ тушуниш учун имкон яратишини кўрсатган. Сиёсий ҳодисалар таҳлилида бу мактаб вакиллари табиий фанларнинг усулларини ҳам қўллаганлар. Ч. Мерриам шогирди Гарольд Лассуэлл ўз тадқиқотларида сиёсатни таҳлил қилишнинг методологик масалаларига алоҳида эътибор беради. У сиёсий-руҳий таҳлилга кўп эътибор берган ва ҳар бир шахснинг психологияси унинг сиёсатга муносабатини белгиловчи муҳим омил эканлигини асослаган. Чикаго мактаби вакилларининг илмий мероси жаҳон сиёсий фанининг “олтин жамғармасини” ташкил этади.

Ш

Шариат –Қуръони каримга асосланган диний ва ҳуқуқий қоидалар мажмуи.

Шахс – субъект, индивид. Ижтимоий мавжуд ва индивидуал сифатларга эга инсон.

Шахсга сиғиниш – бир киши ролини ошириб кўрсатиш орқали, унга ғайритабиий фазилатларнинг берилиши ва тарихий жараён ривожланишига ўша шахс таъсирини белгиловчи деб ҳисоблаш.

Шахснинг сиёсий ижтимоийлашуви – давлат фуқароларининг сиёсий муносабатлар тизимига жалб этилиши. Сиёсий ижтимоийлашув умумий ижтимоийлашув жараёнининг ўзига хос бир қисмини ташкил этади. Сиёсий ижтимоийлашув мазмунига сиёсий онг, сиёсий маданият, сиёсий тажриба ва амалиёт ривожланиши, электорал тарбия, сиёсий иштирок, сиёсий фаолият субъекти сифатидаги фаолиятларни киритиш мумкин. М.Веберга кўра, шахснинг ижтимоийлашувини белгиловчи бир нечта сиёсий муҳит турини ажратиш мумкин: партиархал, табаалик ва фаол турлар.

Шовинизм – миллатчиликнинг энг кескин, реакцион шакли. Моҳиятини бошқа халқларга нисбатан нафрат ва душманликни тарғиб қилиш ташкил этади. Наполеон Бонапартнинг босқинчилик сиёсатини маъқуллаган француз аскарари Шавин исмидан олинган. Мафкура сифатида учига чиққан миллатчилик, яъни бир миллатнинг бошқа миллатлар устидан устунлигини асослашдан иборат; Сиёсат сифатида бошқа миллатларни таҳқирлаш, эзиш, бир миллатни иккинчисига гиж-гижлашни назарда тутати. Ташқи сиёсатда Шовинизм бошқа давлатлар билан муносабатларни фақат агрессия шаклида қуради. АҚШ ва Англияда **жингоизм** деб номланади

ШЕМЯКА СУДИ — адолатсиз, ғаразли суд (15-асрнинг биричи ярмида яшаган ва 17-18-асрнинг сатирик повестларида тасвирланган полиция князи Дмитрий Шемяка номидан олинган).

ШЕРИФ - 1) Буюк Британия, АҚШ, Ирландияда маъмурий ва баъзи суд функцияларини амалга оширувчи лавозимли киши. 2) Мусулмон мамлакатларида баъзи феодал ҳукмронларнинг унвони.

Э

Эволюция – аста-секинлик билан боровчи миқдор ўзгаришларининг муайян шароитда янги сифатга ўтишига олиб келувчи ҳаракат шакли.

Эвристика – ҳақиқатни излашга қаратилган мулоҳазалар тизими. Политологияда қўлланувчи умум илмий усуллардан индукция ҳамда аналогия эвристик усулларга киритилади.

Эгалитаризм – ўзининг олий қадрияти сифатида тенгликни эътироф этувчи ижтимоий-сиёсий назария. Эгалитаризм ғоялари диний таълимотлар, ўтмишдаги кўпгина халқ ҳаракатлари тарихига бориб тақалади. Сиёсий фикр тарихида Ж.Ж.Руссо, Г. Бабефлар томонидан асосланган. Бугунги кунда тенглик масаласига турлича ёндашувлар шаклланганлигини кўрамыз: янги либераллар ва социал-демократлар Эгалитаризмга мўътадил қараш тарафдорлари. Улар имкониятлар тенглиги ва натижалар тенглиги ўртасида компромисс йўлини излайдилар, мулкдаги тенгсизликни юмшатиш, даромадлар ўртасидаги тафовутларни камайтириш борасида фаолият олиб бордилар.

Бунда асосий восита – давлатнинг фаол иқтисодий сиёсати (солиқ сиёсати, дотациялар, ижтимоий дастурлар ва ҳ.). Янги консерваторлар тенглик эркинлик ва инсон табиатига зид бўлгани учун унга жуда салбий муносабатдалар. Сунъий равишда яратилувчи натижалар тенглиги жамият, аввало, унинг иқтисодий тизимининг самарали фаолият кўрсатишига тўсқинлик қилиши, боқимандалик кайфиятини тарбиялашини таъкидлайдилар.

Экосиёсат – экологик ўзаро боғлиқликларни тартибга солиш воситаси. У ялпи тусда бўлиб сиёсий жараённинг бошқа таркибий қисмлари ва ижтимоий ҳаётнинг турли соҳалари билан яқиндан боғлиқ. Сиёсатда экология муаммоларнинг кенг ўрин олиши унда умуминсоний қадриятларнинг биринчи ўринга чиқаётганлигини кўрсатиб турувчи омилдир.

Экспансия – давлат сиёсати. У дипломатик, иқтисодий ва харбий воситалар ёрдамида бошқа давлатларга ўз таъсири доирасини кенгайтиришни англатади.

Эксперт – (лот. тажрибали) муайян масала юзасидан экспертиза ўтказиш учун, хулосаларини бериш учун таклиф қилинган мутахассис.

Экспертиза – муайян масаланинг мутахассислар томонидан текширилиши, ҳал этилиши.

ЭКСТРАВАГАНТ — ўзига хос, ажойиб; ўзининг одатдан ташқарилиги билан, умум томонидан қабул қилинган нормага, модага номувофиқлиги билан эътиборни жалб қилувчи ёки мода ҳисобланувчи ҳамма нарсани бўрттириб, ҳаддан ошириб юбуровчи.

ЭКСТРАОРДИНАР — фавқулодда, нодир, ғалати, ажойиб, одатдан ташқари.

Экстремизм – кўпроқ сиёсий соҳада кескин қарашлар ва воситаларга мойиллик. Одатда Экстремизм мавжуд сиёсий меъёрларни, қадриятларни, тадбирлар ва сиёсий тизимни ташкил этишнинг бош тамойилларини инкор этиш, сиёсий барқарорликни емириш, мавжуд ҳокимиятни ағдаришга интилишлар тарзида намоён бўлади. Экстремизмга толерантлик, плюрализм, консенсусга мойиллик хос эмас. Сиёсий, этник ва диний экстремизм фарқланади. Сиёсий Экстремизм давлат тузумини радикал ўзгартиришга интилади. Экстремизм қийинчиликларни тез бартараф этиш, барқарорлик ва юқори турмуш даражасига тез эришиш ваъдасини беради. Бунинг учун эса ўз сиёсий, мафкуравий, бошқа қадриятлари тизимини ўрнатиш, бошқача фикрловчиларни қатъий бостириш чораларини қўллайди. Экстремизмни турли омиллар келтириб чиқаради: одатдаги ижтимоий қатламлашувнинг емирилиши; аҳолининг оммавий қашшоқлашуви; иқтисодий ва ижтимоий инқирозлар; давлат ҳокимиятининг заифлашуви; аввалги қадриятлар тизимнинг емирилиши; миллатлар ҳуқуқларнинг камситилиши ва ҳ. Мафкуравий жихатдан Экстремизм

куруқ сафсатага асосланган шиорлар ва чақириқларни қўллайди, террористик актларни ташкил этади, тартибсизликларни келтириб чиқаради, фуқароларни итотсизликка даъват этади.

Эксцесс – жамоат тартибини бузувчи кескин тўқнашув.

Электорат – сайловчи маъносини англатади - парламент, президентлик ёки маҳаллий ҳокимият органларини сайловларда овоз бериш йўли билан шакллантирувчи аҳоли; муайян мезон бўйича танланган сайловчилар доираси. Масалан, тегишли партия электорати деганда ушбу партия учун овоз берадиган сайловчилар тушунилади. Электорат ўзи қўллаётган номзодларнинг ёки партияларнинг нуфузли, таъсирга эга кучга айланишини таъминлайди, унинг фаолияти қирраларини белгилайди. Демократия шароитида электоратнинг кўрсатмалари, мақсадлари ва манфаатлари сиёсий партиялар ва етакчиларнинг сиёсий дастурларига айланади. Электоратнинг шаклланиши манфаатлар бирлиги асосидагина эмас ҳудудий асосда ҳам амалга оширилиши мумкин. Масалан, АҚШда шимолий штатларнинг аҳолиси демократларга, ғарбий штатлар эса – республикачиларга овоз беради.

Электрон демократия (булутли демократия, рақамли демократия, виртуал демократия) - бу демократияни таъминлашнинг шакли бўлиб, давлат бошқарувининг (хабардор қилиш, қўшма қарорлар қабул қилиш, электрон овоз бериш, қарорларнинг бажарилишини назорат қилиш ва бошқалар) маҳаллий ўзини ўзи бошқариш даражасидан халқаро даражагача ахборот-коммуникация технологияларидан (АКТ) жамоавий фикрлаш ва қарор қабул қилишнинг асосий воситаси сифатида фойдаланиш билан тавсифланади.

Элита назариялари – XIX аср охирига келиб элиталарнинг келиб чиқиши, жамиятдаги ўрни, вазифалари ҳақидаги илмий қарашлар шаклланган. Бу назариянинг энг кўзга кўринган вакиллари – италиялик социолог ва политологлар Гаэтано Моска (1856-1941) ва Вильфредо Парето (1848-1923) лардир. Г. Моска "Сиёсий фан унсурлари" (1896) китобида сиёсат икки қарама-қарши синф кураши соҳаси эканлигини кўрсатади: ҳокимиятга эга камчилик (элиталар) ва уларга тобе кўпчилик (омма, халқ). Москада элита “ҳукмронликни амалга оширувчи синф” ёки “барча сиёсий функцияларни бажарувчи одамлар синфи”дир. Г.Моска фикрича, уюшган камчиликнинг уюшмаган кўпчилик устидан ҳукмронлиги муқаррардир. Унинг таркибига кирувчи индивидлар оммадан уларга муайян моддий интеллектуал ва, ҳатто, маънавий устунлик берувчи сифатлари билан ажралиб туради, вақт ўтиши билан бундай сифатлар ўзгаради. Унга кўра уч сифат одамларга сиёсий синфга йўл очади: харбий жасорат - харбий аслзодаликка; бойлик — молиявий ҳукмронликка ва авлиёлик - диний аслзодаликка. Моска фикрича сиёсий элита қотиб қолган ёпиқ ижтимоий гуруҳ эмас, у уч усул билан янгиланиб боради:

ворислик, сайланиш ва кооптация. Сиёсий сииф ривожланишида олим икки йўналиш мавжудлигини таъкидлайди: аристократик ва демократик. **Аристократик йўналишнинг** устунлик қилиши сиёсий элитанинг ёпиқлигига ва, оқибатда, турғунликка олиб келади, элита — "айнийди". **Демократик йўналишдаги** тараққиётда унинг янгиланиши, ўзгарувчанлиги ва самарадорлиги ортади. В. Парето 1915-1919 йилларда нашр этилган тўрт томлик "Умумий социология бўйича компендиум" асарида Москадан фарқлича элитани "энг самарадор ва энг қобилиятли", фаолиятнинг муайян соҳасида энг юқори кўрсаткичларга эга одамлар гуруҳи сифатида таърифлайди. В.Паретто фикрича жамиятни ҳар доим алоҳида психологик ва ижтимоий сифатларга эга бўлган элиталар гуруҳи бошқариб келган ва бошқаришлари лозим. Ушбу гуруҳлар ҳукмрон ва контрэлиталар (юксак сифатларга эга бўлган, лекин ҳокимиятни бевосита бошқаришда иштирок этмаётган кишилар) дан иборатдир. Жамият тараққиёти элиталарнинг даврий равишда алмашилиши воситасида рўй беради. Парето элиталарнинг вужудга келишини кўп даражада психологияга боғлайди. Москва ва Паретоларнинг ижоди **элитология фанига** асос солди ва унда "**Макиавели мактаби**" йўналишини ташкил этди. Элиталар тўғрисидаги таълимотлар тараққиётга Р.Михельс ҳам йирик хисса қўшган. У жамиятда элитарликни вужудга келтирувчи ижтимоий механизмларни тадқиқ қилди. Р.Михельс фикрича жамият ташкил этилишининг ўзи элитарликни талаб қилади. Жамиятда "олигархик тенденцияларнинг темир қонуни" амал қилади. Ҳозирги кунда элиталарга **қадриятӣ, институционал, репутацион** ёндошувлар шаклланган. **Элиталар плюралиزمи** назарияси ана шу ёндошувларни умумлаштириб, ҳозирги вақтда жамиятда хилма-хил элиталар фаолият кўрсатиши (сиёсий, иқтисодий, маданий, ҳарбий) ва бирортаси мустақил ҳолда, ёлғиз ўзи ҳокимиятни амалга ошира олмаслигини асослайди.

Элиталарни танлаш, саралашнинг антерпренерлик тизими — элиталарни шакллантириш тизимларидан бири. Уни а) очиклиги, етакчи ўринларни эгаллашда барча ижтимоий гуруҳ вакилларининг кенг имкониятларга эгалиги; б) расмий талаблар, институционал филтрларнинг кам миқдори; в) элиталарни сараловчилар доирасининг кенглиги, улар, ҳатто, мамлакатнинг барча сайловчилари бўлиши мумкинлиги; г) раҳбарлик ўринларини эгаллаш учун курашнинг ўткирлиги саралашнинг рақобатлилиги; д) шахсий фазилатлар, фаолликнинг, кўпчилик ҳайрихоҳлигига эриша олишнинг биринчи даражали аҳамиятга эга эканлиги. Бу тизим демократик давлатлар учун хос.

Элиталарни танлаш, саралашнинг гильдия тизими— (нем. корпорация) элиталарни шакллантириш тизимларидан бири, антерпренерлик тизимининг акси. Унга 1) ёпиқлик, юқори лавозимларга элитанинг қуйи

қатламларидан номзод танлаш, юқорига силжишнинг поғонавийлиги; 2) лавозимларни эгаллаш учун кўплаб расмий шартларнинг мавжудлиги; 3) танловни алоҳида имтиёзли кичик гуруҳ амалга ошириши; 4) мавжуд етакчи типини тиклашга, яратишга, сақлаб қолишга ҳаракат қилиниши сингарилар хос.

Элчихона – суверен давлатнинг бошқа суверен давлат қошидаги дипломатик ваколатхонаси. Шу ваколатхона жойлашган бино.

Эмансипация – қарамликдан, зулмдан, сарқитлардан озод бўлиш.

Эмбарго – мамлакатга бошқа давлатдан маҳсулот, валюта, юклар олиб кириш ёки олиб чиқиб кетишни таъқиқлаш.

Эмиграция – маълум иқтисодий, ижтимоий (кўпинча диний) ва сиёсий сабабга кўра бир мамлакатдан иккинчисига оммавий кўчиб кетиш ҳолати.

Эмпирик тадқиқот – мавжуд ҳодисалар, ҳолатлар, хулқ-атвор, фаолият натижаларини тўғридан-тўғри ёки бевосита қайд этиш йўли билан ижтимоий фактларни умумлаштириш ва аниқлаш. Назарий тадқиқотдан фарқ қилади.

Эркинлик демократияси – демократия кўринишларидан бири. Француз сиёсатчи ва мутафаккири А.Токвилга кўра феодализм босқичидан ўтган ва табақавий чегаралар емирилган барча давлатлар демократик ҳисобланади. Лекин бу давлатларнинг баъзилари – бозор, рақобат, тенгсизлик йўлидан кетган бўлса (эркинлик демократияси), баъзилари тенглик демократияси йўлидан борди.

Эскалация – зиддиятни кенгайиши, ўсиши, кучайиши.

Этатизм – давлатнинг жамият ҳаётига, айниқса, иқтисодиёт соҳасига фаол аралашуви. Этатизм жамиятнинг сиёсийлаштирилиши билан боғлиқ. Этатизмнинг нуқсонли кўринишларига деспотик давлатлар ва тоталитар жамиятлар мисол бўла олади.

Этнос – одамларнинг табиий тарихий шаклланган социомаданий бирлиги. У ўзини бошқа шу сингари жамоалардан фарқлайди ва бу фарқларни ўз номида (этнонимда) ва бошқа монандликка оид рамзларда қайд этади. Бу ҳолда у “халқ” тушунчасига маънодошдир. Этнос тушунчаси одатда анъанавий (қабила-уруғсчилик) муносабатларини ўрганилганда қўлланади Ғарб ижтимоий антропологиясидан кириб келган **“этниклик”** тушунчаси эса этнослар глобал замонавийлашув даврида бошидан кечираётган жараёнларни акс эттиради. Этнос доимо ривожланишда бўлиб, унга хос ҳеч бир белгини доимий хослик деб қараш керак эмас. Бу тушунча ғарб политологиясида 60-70-йиллардан шаклланиб этниклик ўз маданий монандлигини англаган гуруҳлар ўртасидаги муносабатларни тавсифлаган. Маданий жиҳатдан жуда яқин этнослар бир-бирига бошқа миллатлар сингари муносабатда бўлиши ёки бир этник гуруҳнинг ичида катта маданий фарқлар кузатилиши мумкин. Этникликнинг сиёсий жиҳатларига анъанавий муносабатлар тизимига янги этник гуруҳларнинг

“кириб” бориши муаммолари киради.

Эътиқод эркинлиги – инсоннинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари ичида марказий ўринда бўлиб, инсон маънавий оламини, қарашларини белгиловчи, шакллантирувчи омил.

ЭПИГОНЛАР — сиёсат, фаи, санъат ва шу кабиларда ўз ўтмишдошларининг оригинал ижодидай ижод қилиш ўрпига ўтмишдошларининг ғоялари ёки методларини ўзгартап тарихий шароитда механик равишда такрорловчи кечиккан издош.

ЭПИГРАММА — бирор шахс ёки ҳодисага қарши қаратилган ўткир ва сатирик характердаги қисқача (одатда шеърий) асар.

ЭПИГРАФ — адабий асарнинг ёки унинг айрим бўлақларидан олдин ёзиладиган ва асарнинг ёки унинг қисмларининг асосий ғоясини ифодаловчи цитата, қисқача ибора ёки мақол.

ЭПИЗОДИК — тасодифий, якка-ярим, вақт-вақти билан, номаълум муддатларда рўй берадиган (мунтазамликдан, доимийликдан, даврийликдан фарқли) нарсa.

ЭПИЛОГ - 1) эпик ёки драматик асар, кинофильм ва шу кабиларнинг охири, якунловчи қисми. 2) (*Кўчма маъноси*) бирор нарсанинг охири, пироварди, оқибати.

Ў

Ўтроқлик (муқимлик) цензи - муайян бир ҳудудда овоз берган фуқаролар, айнан ўша ҳудудда, сайловгача маълум муддат давомида муқим яшаган бўлишлари талаб этилади. Ўзбекистонда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига сайланиш учун фуқаро камида беш йил мамлакат ҳудудида муқим яшаган бўлиши талаб этилади.

Қ

Қадриятлар – борлиқ ва жамият, нарсалар, воқеалар, ҳодисалар, инсон ҳаёти, моддий ва маънавий бойликларнинг аҳамиятини кўрсатиш учун қўлланиладиган тушунча. Сиёсатда қадриятлар сиёсий вазиятни баҳолаш ва уни тушуниш имконини берувчи меъёрлар, сиёсий онгнинг долзарб стереотиплари. Сиёсий қадриятлар ижтимоий қадриятларнинг таркибига киради. Ривожланган демократия шароитида давлатнинг мавқеини кучайтирувчи бир қатор сиёсий қадриятлар тизими мавжуд: ватанпарварлик, фуқаролар сиёсий фаоллиги, легитимлик, сиёсий масъулиятлилик ва ҳ.

Қарамлик — мамлакат ва ҳудудларни босиб олиш ёки бошқа хил усуллар билан уларнинг устидан бошқа давлат ва гуруҳларнинг ҳукмронлиги

ўрнатилиши. Қарамликнинг ҳуқуқий шакллари икки асосий гуруҳдан иборат: 1) халқаро-ҳуқуқий, боғлиқлик - протекторат (хомийлик), васийлик, кондомиум ва мандатли ҳудуд; 2) давлат ҳуқуқий алоқалари.

Қиёсий политология - сиёсий фанлардан бири, у турли сиёсий ҳодисаларни компаративистик ёндашув асосида ўрганишга асосланади.

Компаративистик усул воситасида сиёсий жараёнлар, сиёсий тизимлар, сиёсий ҳаёт, турли минтакаларнинг умумий ва ўзига хос жиҳатларини таҳлил қилинади. Қиёсий политология замонавий ривожланган давлатларнинг сиёсий ҳаётида мавжуд бўлган қадриятларни ўрганиш ва бу тажрибани Ўзбекистон жамиятининг модернизациялашуви жараёнида фаол қўллаш имконини беради. Қиёсий таҳлил XIX асрданоқ социология ва гуманитар фанларда қўлланиб келган. АҚШ тарихий мактаби таъсирида ва америкалик тадқиқотчи Э. Фримен (“Қиёсий сиёсат” китоби (1873й.) илгари сурган “тарих бу – ўтмишдаги сиёсат, сиёсат бу – ҳозирги тарих” тезисига кўра қиёсий политология методологияси масалалари чуқур таҳлил этила бошланди. Э. Фримен турли халқлар ва давлатлар, турли тарихий даврлардаги ўхшашликларни аниқлаш воситасида уларнинг умумий негизга эга эканлигини асослашга уринди. Қиёсий политология фани сиёсий фан йўналишларидан бири сифатида XX асрда шаклланди. Унинг ривожланишига Г. Алмонд, С. Верба, Д. Истон, Р. Макридис, Р. Арон, М. Дюверже, Ч. Рэгин, М. Шугарт, Д. Кэрн, А. Лейпхарт, С. Хантингтон, П. Шаран сингари олимлар улкан хисса қўшганлар.

Қиёсий таҳлил – политологияда қўлланувчи илмий усуллардан бири: 1) тарихи ривожланишнинг турли даврларида; 2) турли ижтимоий тизимлар (институтлар, гуруҳлар, ҳудудлар ва ҳ.) да; 3) турли муаллифлар ва тадқиқотчи жамоаларда; 4) турли ўлчовларда ва тўплаш усулларида олинган ахборот қиёсланади. Қиёсий таҳлилда ўхшашлик ва фарқни аниқлаш ва тавсифлаш ёки аналитик, яъни тушунтириш, башорат, тавсиялар ишлаб чиқиш вазифаларини ҳал қилиш мумкин.

Қиёсий-тарихий усул – политологияда қўлланувчи илмий усуллардан бири. Қиёсий ва тарихий усулларни бирлаштириш ижтимоий ҳодиса ривожланишидаги турли даврлар тўғрисида маълумот олиш ва уни қиёслаш; ундаги ўзгаришларни аниқлаш; ривожланиш тенденцияларини башорат қилиш имконини беради. Бу усулдан ўз вақтида Арасту ҳам кенг фойдаланган.

Қонун чиқарувчи ҳокимият – муайян ҳудуд учун, бирон фаолият соҳаси учун бажарилиши мажбурий бўлган қонунлар чиқариш, қонун ўрнатиш ваколатига эга ҳокимият. Қонунларни қабул қилиш ҳуқуқига эга ва уни амалга оширувчи давлат органлари тизими.

Қочоқлар – ирқи, этники, миллати, муайян сиёсий гуруҳ ёки сиёсий ғоялари учун таъқибларнинг қурбони бўлиш хавфи туфайли ўз

фуқароликларига кўра яшашлари, лозим бўлган мамлакат ташқарисида ҳаёт кечираётган шахслар. Қочоқларнинг халқаро-ҳуқуқий мавқеи 1951 йилда қабул қилинган қочоқлар мақоми ҳақидаги Конвенция билан тартибга солинади. У дунёдаги 107 давлат томонидан ратификация қилинган.

Ҳ

Ҳарбий ҳолат – ғавқулотда ҳолатларда (уруш, табиий офат, ва ҳ..) бутун мамлакат ёки унинг айрим ҳудудларида киритилган алоҳида давлат – ҳуқуқий тартиби. Ҳарбий ҳолатнинг белгилари: жойларда ҳарбий ҳокимият ваколатларининг кенгайиши; давлат органларининг муҳофаа, жамоатчилик тартиби ва давлат хавфсизлиги борасидаги функцияларнинг олий ҳарбий қўмондонлик қўлига ўтиши; фуқаролар зиммасига мамлакат муҳофааси борасида қўшимча мажбуриятларнинг юкланиши; аҳоли учун баъзи чеклашларнинг киритилиши (масалан, комендантлик соати); муайян ҳудудларга бориш (ва у ердан чиқиш) нинг тақиқланиши.

Ҳоким – (ар. ҳукм юритувчи бошлиқ) ўтмишда марказий ҳукумат томонидан вилоятларга тайинланган ҳукмдор (губернатор); қози (ҳокими адолат); Ўзбекистон мустақилликка эришгач, ҳокимлик институти тикланди. Ҳоким, Ўзбекистон Республикаси Конституциясига кўра, вилоят, туман, шаҳар вакиллик ва ижро ҳокимиятини бошқаради. Вилоят ҳокимлари ва Тошкент шаҳар ҳокими Президент томонидан тайинланади ва лавозимидан озод қилинади, ҳамда тегишли халқ депутатлари кенгаши томонидан тасдиқланади.

Ҳокимият –1) инсонлар фаолияти ва ҳуқ-атвориға муайян таъсир кўрсатиш қобилияти ва имконияти. Бу қобилият ёки имконият ирода, авторитет, ҳуқуқ, зўрлик сингари воситалар ёрдамида амалга оширилади; 2) одамлар устидан сиёсий ҳукмронлик; 3) давлат органлари тизими; 4) тегишли давлат, маъмурий ваколатларға эға шахслар, муассасалар. Ҳокимиятға берилган таърифдан унинг бир қатор белгилари келиб чиқади: ҳокимият камида икки томон ўртасидаги муносабат; бу муносабатлар доимо тенгсиз, улар доимо субъектдан объектға қаратилган; бу муносабатлар доимий, шунинг учун ҳам расмийлашган (институтларда, меъёрларда, анъаналарда); ҳокимият муносабатлари натижаға қаратилган, яъни субъект ва объектнинг муайян натижа билан тугалланувчи ҳаракатларини тақозо этади.

Ҳокимият танглиги – давлат ҳокимияти органларининг фаолияти кескин ёмонлашуви, жамиятдаги ёки унинг бирон маъмурий – ҳудудий бирлигидаги танглик вазияти. У янги ҳокимият марказларининг вужудға келиши билан ҳам характерланади.

Ҳокимиятлар бўлиниши – сиёсий ҳокимиятнинг марказлашувига йўл қўймасликка, уни чеклаш ва назорат этишға қаратилган тамойил. Ҳарбий

Европа сиёсатчилари ва олимлари томонидан ишлаб чиқилган ва амалда қўлланилади. У ижро этувчи, қонун чиқарувчи ва суд ҳокимиятларининг бир-биридан мустақиллиги, бир-бирига таъсир кўрсатиш механизмларининг мавжудлиги (вето ҳуқуқи, импичмент, ҳукуматнинг амалда кимга тобелиги ва ҳ..) ҳамда назорат механизмлари борлиги билан характерланади. Ҳокимиятлар бўлиниши – Конституциявий, ҳуқуқий давлатнинг бош белгиларидан бири. Ҳокимиятлар бўлинишининг Локк модели, Монтескье модели, Сун-Ятсен моделлари мавжуд. Локк *«келишувли» модели* асослайди. Унинг моделида қонунчилик ҳокимияти бошқалардан устун ва, шу билан бирга, ҳокимиятлар ўртасида доимий ўзаро ҳамкорлик ва ўзаро таъсир мавжуд. Локк модели замонавий парламент монархиялари ёки республикаларида ривожлантирилди. Ш.Л.Монтескье ҳокимиятлар бўлиниши назариясининг бугунги кунда амал қилаётган **иккинчи, тенг, мустақил ва бир-бирини назорат этувчи ҳокимиятлар модели**нинг муаллифидир: ҳокимиятлар ўртасидаги муносабатлар шундай қурилиши керакки, улар давлат вазифаларини мустақил ҳал қилгани ҳолда, ҳар бири ўз ҳуқуқий воситалари билан бир-бирини мувозанатга солиши ва бирор орган ҳокимиятни бир томонлама эгаллаб олишининг олдини ола билиши лозим. Бугунги кунда бу модел АҚШ Конституциясининг негизини ташкил этади. Тарихий тажриба ҳокимиятлар бўлиниши тамойили изчил ва уйғун ҳолда айнан президентлик бошқарувида намоён бўлиши тасдиқланди. XX асрнинг бошларида ҳитой сиёсий арбоби Сун Ятсен ҳокимиятни учга эмас, мамлакат анъаналаридан келиб чиққан ҳолда, бешга бўлишни таклиф этган. Қонунчилик, ижро ва суд ҳокимиятлари қаторига назорат ва имтиҳон ҳокимиятларини киритган.

Ҳокимиятлар бўлиниши назариясининг асосий тамойилларини қисқача қўйидагича ифодалаш мумкин: ҳокимиятнинг ягона манбаи (халқ) мавжудлиги; ҳокимиятлар бўлиниши Конституцияда белгилаб берилади; ҳар бир ҳокимият тармоғи ўз фаолияти соҳасига эга ва шу тариқа унинг фаолияти чекланади. Конституцияга кўра қонунчилик, ижро ва суд ҳокимияти турли одамларга ва турли органларга топширилади; ҳар бир орган бошқа орган фаолиятини тийиб ва мувозанатга солиб туриш механизмларига эга, лекин унинг қарорини бекор қила олмайди; барча ҳокимиятлар мустақил ва бири иккинчисини ҳокимиятдан четлата олмайди; ҳеч бир ҳокимият бошқасига берилган ваколатлардан фойдалана олмайди; суд сиёсий ҳокимият эмас ва шу тариқа сиёсий таъсирлардан ҳоли – у фақат қонун асосида фаолият юритади. Ҳокимиятлар бўлиниши назарияси билан бирга ва унга қарама-қарши равишда ягона давлат ҳокимияти назарияси ҳам ривожланган. Унинг моҳияти давлат ҳокимиятининг ягоналиги, марказлашганлиги, бўлинмаслиги ва қудратлилиги тушунчаларида баён этилади. Қадимги Шарқ давлатлари – Миср, Форс давлатлари, Ўрта аср

христиан давлатлари, муаллифлардан Макиавелли, Гоббс, немис ҳуқуқшуноси Самуэль Пуффендорф, Руссо, Маркс, Ленин, Сталин, фашизм мафкурасида ана шундай давлатчилик ғояси мукаммал ишлаб чиқилган эди.

Ҳокимиятнинг ҳуққ-атвор концепциялари - Бихевиористик концепциялар инсонларнинг сиёсий ҳуққ - атворини эмпирик ўрганишга асосланади. Бу тадқиқотларда сиёсий ҳокимият категорияси марказий ўрин эгаллаган. Ж.Кетлингга кўра: "Сиёсий фан ҳокимиятни тадқиқ этиш билан тенг, яъни ҳокимият тўғрисидаги фанга айланыпти. Бу – ҳокимиятга эга бўлишга мавжуд ирода ва унинг (ҳокимиятнинг) жамиятдаги оқилона мувофиқлашуви тўғрисидаги фан". Ҳуққ - атвор концепцияларининг бир нечта модели мавжуд: ҳокимиятнинг куч модели; сиёсий муносабатлар ҳокимият бозори модели; сиёсат бозори ҳокимият субъектлари мусобақаси сифатида (ўйин модели).

Ҳокимиятнинг реляцион концепциялари - ҳокимиятни бир индивидга иккинчисининг ҳуққини ўзгартириш имконини берадиган инсонлараро муносабат сифатида ўрганади. У диққатини, биринчи навбатда, ҳокимлик муносабатларининг тенгсизлигига қаратади ҳамда уларни ҳокимият объекти ва субъекти муносабатлари сифатида ўрганади. Масалан, Р.Далда ҳокимият ижтимоий бирликлар ўртасидаги шундай муносабатки, унда бир ёки ундан ортиқ бирликлар (масъул бирликлар) ҳуққи, баъзи вазиятларда бошқа бирликлар (назорат этувчи бирликлар) ҳуққига боғлиқ бўлади. Ж.Френч ва Б.Рейвенга кўра ҳокимият - гуруҳ ёки индивид эга бўлган потенциал имконият бўлиб, у орқали бошқаларга таъсир ўтказиш мумкин (қаршилик назариялари). П.Блау: ҳокимият - бир индивид ёки гуруҳнинг бошқалар устидан ўз иродасини қўрқув орқали амалга ошириш қобилияти бўлиб, бунда муқаррар қаршиликларга қарамай ёки одатдаги мукофотлардан маҳрум қилиш, ёки жазо шакли назарда тутилади ва таъсирнинг иккала шакли негатив санкциялардан иборатдир (ресурслар алмашинуви назариялари). Таъсир соҳаларини тақсимлаш назарияларининг муаллифи Ронгга кўра сиёсат - фақат ҳокимият учун кураш соҳаси эмас, шунингдек у ҳокимиятни чеклаш, унга қаршилик кўрсатиш, ундан «қочиш» соҳаси ҳамдир.Реляцион концепцияларнинг барчаси ижтимоий фаолият назарияларига киритилади. Уларнинг асосида рационал мотивация ётади, яъни рационал фикрловчи акторлар ўзига хос ресурсларга эгалар, мажбурлаш ва уларни четлаб ўтишларнинг ташкилий тизимида мавжуд бўлганлари ҳолда имкон қадар кўзлаган мақсадларига эришишга ҳаракат қиладилар.

Ҳукмронлик – ҳокимиятни амалга ошириш механизми. У ижтимоий институлар шаклига эга бўлади, ҳукмрон ҳамда итоат этувчи ижтимоий гуруҳлар ўртасида поғоналашув, муайян ижтимоий масофа мавжудлигини, алоҳида бошқарув аппаратининг ажралиб чиқишини назарда тутди. Ҳокимият

ҳукмронлик тушунчасини қамрайди, аммо доим ҳам ҳукмронлик белгиларига эга бўлмайди.

Ҳукумат бошлиғи – ҳокимиятнинг олий ижро органи раҳбари (парламент бошқаруви мамлакатларида – премьер–министр, канцлер; президент республикаларида – президент). Парламент бошқаруви амал қилувчи мамлакатларда ҳукумат бошлиғи давлат бошлиғи томонидан тайинланади. Одатда бу – ғолиб партия етакчиси ёки ҳукумат коалицияси таркибидаги партия етакчиси.

Ҳукумат – мамлакатнинг олий ижро органи. Унинг таркиби турли бошқарув тизимларида турли усуллар билан аниқланади: президентлик республикасида ҳукумат президент томонидан тузилади ва унинг олдида масъул; парламент республикасида – ҳукумат парламент томонидан тузилади ва унинг олдида масъул; аралаш турдаги республикаларда ҳукумат бошлиғи (премьер-министр) ҳукуматни тузади ва у ҳам президент, ҳам парламентга ҳисоботлидир. Ҳукуматнинг ҳокимият тизимидаги мақоми ва таркиби ҳар бир давлатнинг Конституцияси билан белгиланади: 1) абсолют монархияларда ҳукумат қирол томонидан тузилади, ҳукумат қарорларини ҳам қирол қабул қилади. Бундай ҳукумат таркибига ҳукмрон оила аъзолари вакиллари, технократлар, мамлакатнинг энг бой оилалари вакиллари киради. Баъзан қирол ўзини премьер – министр деб эълон қилади; 2) дуалистик монархияларда ҳукуматни қирол тузади, лекин у парламентдаги кучлар нисбатини албатта ҳисобга олади. Бу ҳукуматда масъулият – шахсий, қирол истаган вазирларини бўшатади. Қарорларни қирол қабул қилади, ҳукумат уни қўллаб-қувватламаган тақдирда қирол бутун ҳукуматни истеъфога чиқариши мумкин; 3) парламент монархияларида қирол ҳукуматни тайинлайди, лекин бу функция деярли расмий: аслида бу масалани парламентдаги кўпчилик ҳал қилади. Ҳукумат фақат парламент олдида масъул. Монарх дискрет ваколатларга эга эмас. Бирорта партия сайловларда кўпчилик овоз тўплай олмаган бўлса, қирол имкониятлари кўпроқ партиялардан бирининг вакилига ҳукумат тузишни топширади (Дания, Бельгия, Нидерландия). Бундай шахсларни форматор деб аташади. Ҳукумат тузилса, у ҳукумат бошлиғи вазифасини эгаллайди.

Ҳукуқ - ижтимоий муносабатларда одамларнинг расман тенглигини баён этишнинг қоидавий шакли. Меъёрлар, қоидалар тизими тарзида амал қилади, давлат ҳокимияти томонидан белгиланади ва бажарилиши давлат ҳокимиятининг зўрликка қонуний яққа эгаллиги билан таъминланади.

Ҳукуқ ва сиёсат – ижтимоий ҳаётнинг ўзаро боғлиқ иккита соҳаси мазмунини очиб берувчи тушунча. Ҳукуқ – ижтимоий муносабатларни, одамлар ҳуққ-атвори ва давлат органларининг фаолият кўрсатишини тартибга солувчи ижтимоий меъёрлар тизими. Ҳукуқ ва сиёсий давлатнинг ўзаро

муносабатлари икки томонламадир: давлат ҳуқуқ тизимига рухсат беради ва уни тасдиқлайди. Ҳуқуқни оммавий, ҳамма учун мажбурий, умумий шаклда қабул қилади, бунда ҳуқуқни бузганлик давлат таъсир чораларига сабаб бўлади; бироқ, бошқа томондан олганда, давлатнинг ўзи ҳам ҳуқуқ томонидан қўллаб-қувватланади ва таъминланади.

Ҳуқуқий давлат - конституцион давлатнинг реал, замонавий шакли. У ўз фаолиятида ҳуқуқ билан чекланади. Ҳуқуқий давлат сиёсий конституцион тизимдан юридик конституцион тизимга ўтишни англатади. Ҳуқуқий давлатнинг асосий қадрияти инсон ҳуқуқларидир. Ҳуқуқий давлатнинг ижтимоий асосини ва мавжудлиги шартини фуқаролик жамияти ташкил этади: кучли давлат ва кучли фуқаролик жамияти ҳамкорлиги модели. Ҳуқуқий давлатда ҳуқуқ давлат, жамият, индивид ўзаро алоқаларининг асосидир. Унда барча ҳуқуқий ҳужжатлар давлатнинг Асосий қонуни – Конституцияга мувофиқ келади. Ҳуқуқий давлат ғояси Янги даврнинг бошидан эътиборан Европа ва АҚШда ишлаб чиқила бошланди. Унинг асосчилари Ж.Локк, Т.Жефферсон, И.Кант ва либерал-демократик анъаналарнинг бошқа вакиллари. Ҳуқуқий давлат бир қанча белгиларга эга: жамият ҳаётининг барча соҳаларида қонун устиворлиги; шахс ҳуқуқларининг кафолатланганлиги, уларнинг эркин ривожланиши учун имкониятлар мавжудлиги; давлат ва шахс ўзаро масъулияти, бу масъулият уларнинг қонун олдида тенглиги орқали амалга оширилади; давлат ҳокимиятининг бўлиниши тамойили амал қилиши. Ҳуқуқий давлатда бошқарув демократик республикадан конституциявий монархиягача (масалан, Буюк Британия) бўлган турли шаклларга эга бўлиши мумкин. Авторитаризм шароитида ҳуқуқий давлат бюрократик ёки полициячи давлатга айланиши мумкин. Яна бир айниган кўриниши – идеократия. Мафкура бунда ҳуқуқ ва конституциянинг асосини ташкил этади. Мисоллари – СССР, нацистик Рейх, тезкор модернизация давлатлари. XX асрда ҳуқуқий давлат ғоясининг ренессанси, яъни пайдо бўлиши М.Фридман ва Ф.А.Хайек номлари, шунингдек 70–80-йиллар бошидаги “неоконсерватив инқилоб” (“реганомика” ва “Тэтчеризм”) билан боғлиқдир.

МУНДАРИЖА